

זהות, ציונות, מורשת:

מסע "הדור השני" ו"הדור הבא"
בחיפוש אחר מולדת

יהודית תידור באומל-שוורץ

יהודית תידור באומל-שוורץ

זהות, ציונות, מורשת:

מסע "הדור השני" ו"הדור הבא"
בחיפוש אחר מולדת

ארץ

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

The Next Generation:

*A Jewish Immigrant's Granddaughter and her life in
Late 20th and Early 21st Century America and Israel*

Judith Tydor Baumel-Schwartz

Peter Lang Group AP, Peter Lang Academic Publishers: Lausanne, 2024

מסת"ב: 0-3-93168-965-978 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

נדפס בישראל, תשפ"ה 2025

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

לאסתי, באהבה וללא מיילים,
כי מעולם לא נזקקנו למיילים
כדי להבין אחת את השנייה

תוכן העניינים

שער ראשון: פעילות בת הדור השני

- פרק 1: להיות בת הדור השני ובת "הדור הבא". 13
- פרק 2: להתראות אמריקה – מסע חיים לארץ מולדתי 27
- פרק 3: בראשית היה אושוויץ 45
- פרק 4: החיים שלי ברשימות. 58
- פרק 5: חיים של בחירות בנתיב עבודת הבתר-זיכרון שלי 68
- פרק 6: מחקר, זוגיות, וכל מה שביניהם: דפים מיומנם
של "זוג אקדמי" 81

שער שני: יצירת מסגרות ותוכן

- פרק 7: הקמתו (מחדש) של המכון לחקר השואה 105
- פרק 8: "איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס!?" 127
- פרק 9: יצירת קבוצות דור שני בארצות הברית ובישראל 141

שער שלישי: כתיבת היסטוריה משפחתית: "שלא ישכחו אותנו"

- פרק 10: כתיבת היסטוריה משפחתית: בוכניה 2007. 161
- פרק 11: בחיפוש אחר בני משפחת תידור האבודים 173
- פרק 12: באפלו ביל מבוכניה באושוויץ 187
- פרק 13: עבור הדור הבא. 200

מקור הפרקים

פרק 2: להתראות אמריקה: מסע חיים לארץ מולדתי

“A Lifelong Journey to My Homeland”, in Judith Tydor Baumel-Schwartz and Barbara Getzoff Schoenfeld (eds.), *Goodbye America: Fifty Years of American Jewish Women's Aliyah 1967-2017*, Bern: Peter Lang Publishers, 2021: 47-62.

פרק 3: בראשית היה אושוויץ

“In the Beginning there was Auschwitz”, Judith Tydor Baumel-Schwartz and Shmuel Refael (eds.), *Researchers Remember: Research as an Arena of Memory for Offspring of Holocaust Survivors, A collection of academic autobiographies*, Bern: Peter Lang Publishers, 2021: 107-119.

פרק 4: החיים שלי ברשימות

“My Life in Lists”, in Judith Tydor Baumel-Schwartz, (ed.), *The List: The Making of an Online Transnational Second Generation Community*, Bern: Peter Lang Publishers, 2022: 152-168.

פרק 5: חיים של בחירה בנתיב עבודת הבת-רזיכרון שלי

“Then Came Hitler: A Lifetime of Choices on my Path to Post-Memorial Work”, in Rony Alfandary and Judith Tydor Baumel-Schwartz (eds.), *Psychoanalytic and Cultural Aspects of Trauma and the Holocaust: Between Postmemory and Postmemorial Work*, London: Routledge, 2023: 31-43.

פרק 6: מחקר, זוגיות וכל מה שביניהם: דפים מיומנם של “זוג אקדמי”

“מחקר, זוגיות, וכל מה שביניהם: דפים מיומן של זוג אקדמי”, בתוך: איל ברוך ואברהם פאוסט (עורכים), *ירושלים וארץ ישראל 12-13, ספר יהושע שורץ, רמת גן, מרכז רנרט לחקר ירושלים, 2020, עמ' 37-58.*

הזות, ציונות, מורשת: מסע "הדור השני" ו"הדור הבא" בחיפוש אחר מולדת

פרק 7: הקמתו (מחדש) של מכון לחקר השואה

"Remember, Research, Commemorate: The (Re)Making of a Holocaust Research Institute", Zev Eleff and Saul Seidler-Feller (eds.), *Emet LeYa'akov: Facing the Truths of History: Essays on Reception and Memory in Honor of Jacob J. Schacter* Boston: Academic Studies Press, 2023: 457-479.

פרק 8: "איך יתייחסו אליך ברצינות אם את כותבת על ווייברס?"

"How will they ever take you seriously if you write about Veibers?", in: Judith Tydor Baumel-Schwartz and Dalia Ofer (eds.), *Her Story, My Story? Writing about Women and the Holocaust*, Bern: Peter Lang Publishers, 2020: 61-72.

פרק 9: יצירת קבוצות דור שני בארצות הברית ובישראל

Creating Second Generation Groups in Israel – A Four Decade Perspective", in Judith Tydor Baumel-Schwartz and Amit Shrira (eds.), *Routledge International Handbook of Multidisciplinary Perspectives on Descendants of Holocaust Survivors, the Routledge International handbook Series*, London: Routledge, 2024: 7-19.

פרק 10: כתיבת היסטוריה משפחתית: בוכניה 2007

Partially adapted from: Judith Tydor Baumel-Schwartz, *The Incredible Adventures of Buffalo Bill of Bochnia (68715): The Story of a Galician Jew – Persecution, Liberation, Transformation*, Sussex: Sussex Academic Press, 2009: 203-209.

פרק 11: בחיפוש אחר בני משפחת תידור האבודים

"In Search of the Lost Tydors: An Exercise in Holocaust Documentation", in: Judith Tydor Baumel-Schwartz and Lea Ganor (eds.), *Holocaust History, Holocaust Memory: Jewish Poland and Polish Jews, During and After the Holocaust*, London: Routledge, 2024: 181-191.

פרק 12: בופאלו ביל מבוכניה באושוויץ

"Buffalo Bill from Bochnia in Auschwitz: A Performative Memoir in Four Acts", in Judith Tydor Baumel-Schwartz and David Clark, (eds.), *Memory and the Holocaust: Descendants of Survivors and Family History*, London: Routledge, (forthcoming 2025)

שער ראשון

פעילות בת הדור השני

פרק 1:

להיות בת הדור השני ובת "הדור הבא"

הקדמה

נרות זיכרון. ילדי פלא. תקווה לעתיד. נקמה בהיטלר. ילדים של ניצולים. הדור השני.

אנו דור עם כינויים רבים. כל אחד ניתן לנו בזמן אחר; לכל אחד יש משמעות אחרת. אנחנו הדור שלא יכול היה לרפא את הורינו השורדים מטרומות העבר שלהם, אבל בכל נשימה שלקחנו, הענקנו להם את הכוח וההבטחה לעתיד. לעתים קרובות אנו נושאים את שמות הסבים והסבתות, הדודים, הדודות, האחים או הילדים שנרצחו, ונושאים את מורשתם, אך אנו מנסים להיות עצמנו ולחיות את התקוות והחלומות שלנו. "אני רק רוצה להיות אני, אבל אני חייב להיות בשביל שניים", כותב ארתור מיירון הורביץ, שנקרא על שם אחיה הצעיר של אמו, שנרצח על ידי הנאצים.¹

אין נתונים סטטיסטיים מדויקים לגבי מספר חברי הדור השני ברחבי העולם. באמצע העשור השני של המאה ה-21 הערכה אחת טענה שיש כ-250,000 בני הדור השני בארצות הברית, בעוד שאחרת ציינה נתון נמוך בהרבה. באותה עת הוערך שבארץ יש כ-750,000 עד מיליון בני ובנות הדור השני, עדות לא רק למספר הניצולים הרב שעלו למדינת ישראל אלא גם לדחף למשפחות גדולות יותר שאפיין את מדינת היהודים.²

1 Arthur Myron Horwitz, "Namesake", in: Karen Shawn, (ed.), *"I Could Not Heal You": The Second Generation Grapples with Its Holocaust Legacy*, A Special Edition of *Prism*, New York: Yeshiva University Press and the Emil A. and Jenny Fish Center for Holocaust and Genocide Studies, 2022: 58.

2 Arlene Stein, *Reluctant Witnesses: Survivors, Their Children, and the Rise of Holocaust Consciousness*, New York: Oxford University Press, 2014; Ian Brown, The Holocaust's long reach: Trauma is passed on to survivors' children. *The*

הכרה בייחודיות הדורות

בתחילה, ילדי הניצולים נודעו רק בשם זה – "צאצאים של" – ובתחילה התייחסו אליהם כפועל יוצא של הוריהם שעברו את זוועות השואה. בסוף שנות ה-60, כאשר הילדים המבוגרים ביותר של ניצולים היו בסוף שנות העשרה ותחילת שנות העשרים לחייהם, פסיכולוגים שחקרו אותם ציינו את מה שנראה כמאפיינים מגוונים ואף סותרים של אותה קבוצה. חלקם דיברו על פוביות קשות, דיכאון כרוני וכעס, בעוד שאחרים לא הסכימו לכך, וציינו שהשורדים בילו יותר זמן איכות עם ילדיהם מאשר הורים אחרים, וילידים היו חיי פנטזיה עשירים שהגבירו את הביטחון והעניקו הקלה מחרדה.³ באמצע שנות ה-70, האגודה הפסיכואנליטית האמריקנית החלה להשתמש במונח "דור שני" במקום "ילדי ניצולים", כאשר המינוח החדש הכיר בזהות העצמאית של קבוצה זו. חבריה כבר לא נחשבו לנספחים לניצולים; הדור שלהם יצא כעת לדרך עצמאית. כתוצאה מכך, חוקרי שואה מדיסציפלינות שונות הרחיבו את מחקריהם כדי לבחון את הדור השני כקבוצה מובחנת בעלת מאפיינים עצמאיים.⁴ באותה עת, בני הדור השני שאולי הושפעו מהתנועה הגוברת לחקר עצמי, התעניינו בהבנה טובה יותר של עצמם ושל האופן שבו חוויות השואה של הוריהם השפיעו עליהם. הקבוצות המתועדות הראשונות של בני ובנות הדור השני היו קבוצות מודעות קצרות-טווח, שהונחו על ידי הפסיכולוגיות בלה סברן וד"ר אווה פוגלמן באוניברסיטת בוסטון (1976), ולאחר מכן על ידי פוגלמן באוניברסיטה העברית בירושלים (1978).⁵ ההשראה שלהן הגיעה מקריאת דיאלוג מאיר

Globe and Mail, April 3, 2015. Available online: <https://www.theglobeandmail.com/life/the-holocausts-long-reach-trauma-is-passed-on-to-survivors-children/article23793425/> נצפה ב-14 בדצמבר 2023, התכתבות המחברת עם בילי לניאדו, לשעבר ראש ארגון דורות ההמשך בארץ, 29 באוקטובר 2021, ראו גם הערכות של ארגון "עמך" באשר למספר בני הדור השני בארץ <https://www.amcha.org/node/72> נצפה ב-6 בנובמבר 2021.

3 Vivian Rakoff, "Long-Term Effects of the Concentration Camp Experience", *Viewpoints* 1 (1966):17-21; Hillel Klein, "Problems in the Psychotherapeutic Treatment of Israeli Survivors of the Holocaust", in: Henry Krystal (ed.), *Massive Psychic Trauma*, Madison, CT: International Universities Press, 1966: 233-248.

4 Eva Fogelman, "Generations of the Holocaust: Invisible to Visible Identity and Community", in: Judith Tydor Baumel-Schwartz (ed.), *The List: The Making of an Online Transnational Second Generation Community*, Bern: Peter Lang, 2022: 9-26.

5 התכתבות המחברת עם ד"ר אווה פוגלמן, 18 ביולי 2021; התכתבות המחברת עם הלן אפשטיין, 16 ביולי 2021.

Response: A Contemporary Jewish Review בשנת 1975. הקבוצות נפגשו למשך שמונה עד שנים-עשר מפגשים, והיו הקבוצות הראשונות של בני הדור השני שדנו בסוגיות הנוגעות בחיי ילדי הניצולים. זו הייתה הפעם הראשונה שמושג ההעברה הבין-דורית של טראומה הועלה על ידי הדור השני ולא רק על ידי מטפלים שטיפלו בהם. במקביל להתפתחות קבוצות הדור השני ברחבי העולם, מחקרים רבים מסוף שנות ה-70 ואילך החלו להתמקד בסוגיות פסיכולוגיות וחברתיות שונות הנובעות מהעברה בין-דורית זו של טראומה. הארווי וקרול ברוקס עסקו בהשלכות הפסיכולוגיות והחברתיות של בעיות פרידה שהיו לחלק מבני הדור השני עם הוריהם. גרטלר וורדי הצעידו השלכות אלה צעד נוסף קדימה, בחקירת סוגיות של הסתגלות בין-אישית, ונגעו בקשיים פוטנציאליים או ממשיים שנראה שהיו לחלק מבני הדור השני במערכות יחסים אינטימיות רגשיות, במיוחד אלה שהוריהם איבדו ילדים בשואה. במהלך העשורים הבאים, חוקרים כמו זילברפיין, שניידר, מזור וטל, מיילי, וייזמן, זילברט, סומר וניזרי, פיתחו נושאים אלה, חלקם חקרו את גורם המגדר וחלקם פחות, תוך בחינת היבטים שונים של האופן שבו ההעברה הבין-דורית של הטראומה משפיעה על החוסן, המניע והיחסים הבין-אישיים של הדור השני.⁶

6 Harvey A. Barocas, Carol B. Barocas, "Separation-individuation Conflicts in Children of Holocaust Survivors", *Journal of Contemporary Psychotherapy* 11 (1980): 6-14; Ray Gertler, *A Study of Interpersonal Adjustment in Children of Holocaust Survivors*, PhD. Dissertation, Pacific graduate school of psychology, Menlo Park CA 1986; Dina Wardi, "Bonding and Separateness, Two Major Factors in the Relations Between Holocaust Survivors and Their Children", *Clinical Gerontologist* 14:3 (1994): 119-131; Felice Zilberfein, "Separation Obstacles, Attachments, and Anxiety", *Social Work in Health Care* 23:3 (1996): 35-55; Geanie Klapholtz Schneider, *Transgenerational Effects of the Holocaust: Levels of Object Relatedness and Intimacy in Adult Children of Survivors*, Ph.D. dissertation, Adelphi University, 1996; Aviva Mazor, Ido Tal, "Intergenerational Transmission: the Individuation Process and the Capacity for Intimacy of Adult Children of Holocaust Survivors", *Contemporary Family Therapy* 18 (1996): 95-113; Kirsten M. Miley, *Separation-Individualization and Intimate Relationships in Adult Children of Holocaust Survivors*, PhD dissertation 2002 Wright Institute, Berkeley Calif.; Hadas Weisman et al, "Parental communication of Holocaust experiences and interpersonal patterns in offspring of Holocaust survivors", *International Journal of Behavioral Development* 26:4 (2002): 371-381; Hadas Wiseman and Jacques P. Barber, *Echoes of the Trauma: Relational Themes and Emotions in Children of Holocaust Survivors*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Vivien Silbert, *Three Degrees of Separation: Processes*

משנות ה-90 ואילך נחקר גם ההיבט הביולוגי של בני הדור השני, החל מבדיקת רמות הקורטיזול בגופם, והוביל לנושא האפיגנטיקה, חקירת שינויים גנטיים הקשורים בטראומה בקרב ניצולי שואה והשאלה האם וכיצד גנים אלה שעברו שינוי הועברו לדורות הבאים.

במשך יותר משלושה עשורים, חוקרים עקבו אחר הדור השני מבגרות צעירה ועד גיל העמידה המאוחר, תוך תיעוד האופי המשתנה של תפיסות העצמי ומערכות היחסים האינטימיות של בני הדור השני כאשר הוריהם הזדקנו ונפטרו. בין מסקנותיהם היה שחוסר איזון בין קרבה והיפרדות בקרב בני הדור השני מוביל לעתים קרובות לבעיות של הסתגלות בין-אישית; שלרבים מבני הדור השני יש קושי רב לומר "לא" להורה ניצול, דבר שמשפיע בהמשך על מידת השליטה שהם מרגישים בנוח להפעיל בכל מערכות היחסים שלהם; שהתפקיד שרבים מבני הדור השני לוקחים על עצמם להיות אחראים לאושר הוריהם מתורגם למערכות יחסים אחרות על ידי השפעה על יכולתם להתמקד במילוי צורכיהם שלהם; ושחלק מבני הדור השני תופסים את עצמם כשומרים מרחק במערכות יחסים בין-אישיות בשל הצורך בשליטה על כל דבר המשפיע על חייהם, הקשור לחוסר השליטה על חייהם שהיה להוריהם במהלך השואה. מחקרים אחרים, במיוחד בישראל, בחנו בני דור שני כשהם מטפלים בהוריהם המזדקנים, או כיצד הם הגיבו למלחמה ולמצבים טראומטיים אחרים.⁷

קשה להסיק מסקנות גורפות ממחקרים אלה מכיוון שאף אחד מהמשיבים לא היה משתתף אקראי, אלא בני דור שני (ומאוחר יותר דור שלישי) בעלי זהות חזקה שבחרו להשתתף. רבים מהם כבר מעורבים בקבוצות עזרה עצמית של הדור השני או משתייכים לתת-מגזר כרונולוגי, דמוגרפי או

and Outcomes in Intergenerational Transmission of Trauma in Second and Third Generation Holocaust Survivors, PhD dissertation, Swinburn University, Hawthorn, Australia, 2010; Eli Somer and Moshe Nizri, "Intimate relationships among Second Generation Survivors in Israel – A qualitative analysis of coping with the parents' heritage", *Klinische Sozialarbeit* 9:4 (2013): 9-10.

Dov Shmotkin, Amit Shrira, Shira C. Goldberg, Yuval Palgi, "Resilience and Vulnerability Among Aging Holocaust Survivors and Their Families: An Intergenerational Overview", *Journal of Intergenerational Relationships* 9:1 (2011): 7-21; Lee Greenblatt-Kimron, Amit Shrira, Tom Rubenstein, Yuval Palgi, "Event Centrality and Secondary Traumatization Among Holocaust Survivors' Offspring and Grandchildren: A Three-Generational Study", *Journal of Anxiety Disorders* 81 (2021): <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0887618521000487>. נצפה ב-30 בינואר 2024.

גיאוגרפי מסוים של הקבוצה. ככאלה, הם לא היו בהכרח מייצגים של כלל אוכלוסיית הדור השני/השלישי. האם ניתן היה להשתמש בתגובות של בני דור שני שנולדו זמן קצר לאחר המלחמה כדי להגיע למסקנות לגבי אלה שנולדו שני עשורים מאוחר יותר? האם החוויות של בני דור שני באוסטרליה מייצגות את אלה של בני דור שני בישראל, בלגיה או ארצות הברית? לא בהכרח.

מסקנות נוספות היו לעתים סותרות. חלק מהמחקרים הראו הבדלים מגדריים גדולים בין בני ובנות הדור השני, בעוד שבמחקרים אחרים הדבר נראה שולי. היו מחקרים שטענו שגברים בני הדור השני הגיבו לעתים קרובות לקורבנות הוריהם בכך שהיו מוחצנים, אסרטיביים, דומיננטיים, לוקחי סיכונים, עצמאיים וחשדניים, בעוד שהגישה הרגשית לחיים של נשים בנות הדור השני נטתה יותר למלנכוליה ודיכאון מעמיתיהן הגברים. קבוצת חוקרים אחת הסיקה שלבנות של אמהות ניצולות ולבני דור שני שהיו "ילדים תחליפיים" לאחים מבוגרים שנספו בשואה היה יותר דיסוננס בחייהם ובמערכות היחסים שלהם. חלק מהמחקרים טענו שאמהות ואבות העבירו את חוויות הניצולים שלהם באופן שונה לילדיהם בני הדור השני, אך שהתוצאות של האופן שבו אותם ילדים עיבדו מידע זה היו דומות. אפילו מחקרים והצגות מאוחרים יותר לא ראו הבדלים מגדריים בקרב בני הדור השני כמשתנה בעל משמעות, במיוחד כשמדובר בנושאים של מערכות יחסים אינטימיות. למרות שהסוגיות של שני המגדרים היו נפרדות, מנקודת מבט רחבה יותר, הן היו דומות, עם דפוסים חוזרים.⁸

שליטה, תוקפנות, אינטימיות ומערכות יחסים בקרב בני הדור השני נחקרו גם הם. היו מחקרים שטענו שהן גברים והן נשים בני הדור השני התקשו מאוד עם שליטה, תוקפנות ואינטימיות, תוך הבדל מגדרי מועט. חלק מהמחקרים הסיקו שמספר לא מבוטל מאלה שהיו להם מערכות יחסים בעייתיות בין הורים לילדים מימשו את הצורך שלהם בקרבה כשהתבגרו. היו חוקרים שחשבו שלבנות של אמהות ניצולות היו הקשיים הגדולים ביותר עם סוגיות אלה, בעוד מחקרים אחרים הצביעו על בנות של אבות ניצולים. מספר מחקרים הסיקו שבני הדור השני, הן גברים והן נשים, התקשו מאוד לתת אמון באנשים. קבוצה אחרת תיארה רבים מבני הדור השני, הן גברים

8 Esther Perel in conversation with Dr. Eva Fogelman, *Love and Sex Across Holocaust Generations – Liberation 75*: <https://liberation75.jwpapp.com/m/19-N8b831XS/love-sex-across-holocaust-generations?list=CsdQOM4C>. נצפה ב-19 בינואר 2022.

והן נשים, כבעלי אמון יתר. קבוצה שלישית טענה שבני הדור השני פיצו על מערכת היחסים האינטימית החסרה בין הורים לילדים או בין בני זוג על ידי יצירת אותה דינמיקה עם הדור השלישי, נכדי הניצולים.

האם ניתן לדבר על חוויה אחת גדולה ומשותפת לכל בני ובנות הדור השני? קשה לקבוע קביעה כזו, שכן יש כל כך הרבה משתנים לשקול. אלה שנולדו מיד לאחר המלחמה לעומת אלה שנולדו מאוחר יותר. אלה שקיבלו חינוך דתי או חרדי לעומת אלה שגדלו בבית מסורתי או חילוני, או בני הדור השני, במיוחד במזרח אירופה, שרק גילו שהם יהודים כמתבגרים או כצעירים. אלה שגדלו בבתים ספוגים בתחושת אובדן ואבל ואלה שגדלו בסביבה חיובית יותר מלאת תקווה. אלה שגדלו עם הורה ניצול אחד לעומת אלה שגדלו עם שניים. אלה שאיבדו אחים גדולים במהלך המלחמה, אלה שאחיהם שרדו, ואלה ללא אחים מלפני המלחמה או מתקופת המלחמה. ובכל זאת, למרות הרקעים השונים והסתירות המטרידות שעלו מגוף המחקרים על הדור השני, נראה שבכל זאת היו כמה וכמה אלמנטים משותפים: החיים בעבר ובהווה בו־זמנית. הרצון לדאוג ולפצות את הוריהם על מה שאיבדו. לעתים קרובות, הצורך להצליח, הן כחלק מהפיצוי שבקשו להעניק להוריהם והן כדי להגן על עצמם ממה שעלול להתרחש. וכמובן, התחושה של להיות נר זיכרון, זיכרון חי ונושם של העבר, תוך ניסיון בו־זמני לפתח את עצמם כיחידים בהווה.

להיות בת הדור השני

אני בת הדור השני. כחלק מה"גל השני", ילדי ניצולים שנולדו בין 1955 ל-1964, באתי לעולם כ־14 שנים אחרי שאבי, יחזקאל תידור, שוחרר מבוכנוואלד, שם היה כלוא בשלושת החודשים האחרונים של המלחמה. עד אז הוא כבר היה מוותיקי המחנות. לאחר שנעצר על ידי הגסטפו בספטמבר 1939 כנתין אויב (פולני), הוא נשלח לבוכנוואלד, ומשם, באוקטובר 1942, לאושוויץ, שם הפך ל"שרייבדינסט", "מזכיר צריף" ובפועל, מנהל עבודה. שהייה של חמש וחצי שנים במחנות הנאציים לא הועילה לאריכות ימיו, אך בזכות מזל עצום ו"בחסדי ה'", אם להשתמש באחד הביטויים האהובים עליו כיהודי מאמין, הוא שרד, תוך שימוש בתפקידו וקשריו באושוויץ ובבוכנוואלד כדי לעזור לרבים אחרים, הן יהודים והן לא־יהודים, לשרוד אף הם.

לאחר השחרור הוא הצטרף לשורות הניצולים שנותרו כמעט ללא רכוש

ועם עוד פחות בני משפחה. הוריו, אחותו ואשתו נרצחו על ידי הנאצים יחד עם דודים, דודות ובני דודים רבים. במהרה גילה כי שני ילדיו הצעירים שנשלחו מגרמניה לבלגיה בקינדרטרנספורט באביב 1939, שרדו את המלחמה לאחר שנשלחו לארצות הברית בסוף 1941 עם קבוצת ילדי פליטים מצרפת. בעודו סובל מספיחי מחלת הטיפוס בה חלה מיד לאחר השחרור, אבי הקים את הקיבוץ החלוצי הראשון בגרמניה שלאחר המלחמה (קיבוץ בוכנוואלד) וליווה את קבוצת החלוצים-ניצולים הראשונה מהקיבוץ לארץ. הוא בילה את חמש השנים הבאות בנסיעות הלך ושוב לאמריקה, כשהוא מנסה לשכנע את ילדיו, שהיו כעת בני עשרה, לחזור אתו לארץ. אבל הם עברו מספיק נדודים, כך טענה בתו, וכדי להיות קרוב אליהם, הוא מצא את עצמו בסופו של דבר חי באמריקה למשך יותר משני עשורים. במהלך תקופה זו, הוא התאהב במזכירתו הצעירה, אישה יהודייה ילידת אמריקה בת כמחצית גילו, סוציאליסטית בעלת אורח חיים שונה מאד משלו. האהבה גישרה על פערים רבים. הסוציאליסטית הצעירה הפכה לעקרת בית דתייה, נולדה להם בת אחת (אני), ועלינו ארצה כשהייתי בת חמש-עשרה.

במבט לאחור, נראה כאילו תמיד ידעתי על השואה. המספר שהיה מקועקע על זרועו של אבי ("המספר מאשוויץ" כפי שאמי הסבירה לי כילדה צעירה) היה רק חלק מהסיפור. חלק אחר היה בית הספר היהודי הדתי שבו למדתי בחו"ל, שם קרוב למחצית התלמידים היו בני הדור השני, ורבים ממוריי נמלטו מאירופה כפליטים ממש לפני המלחמה או הגיעו כניצולים לאחריה. היו גם חבריו של אבי שהיו אתו "במחנה" והיו מבקרים מדי פעם ומעלים זיכרונות. בל נשכח את מדף ספרות השואה שאספה אמי, שכלל אוסף מגוון של ספרים שהיו זמינים באנגלית במהלך שנות ה-50 וה-60 כמו "מילא 18" ו"שרדתי את התנורים של היטלר", שתמיד הזכירו לי מי אני ומאיפה באנו. מעל הכול, היו גם אחי ואחותי שסיפור חייהם היה התגלמות השואה. למרות כל זאת, עד שעלינו ארצה ב-1974, השואה הייתה חלק גדול, אך לא בהכרח הגדול ביותר מהפאזל שהרכיב את חיי.

כל זה השתנה בשלב כלשהו במהלך שנותינו הראשונות בארץ כשחוויות המלחמה של אבי הפכו לתמונת המשפחה המרכזית. עד אז הוריי פרשו לגמלאות והיה להם סוף סוף זמן לעסוק בעניינים אחרים מלבד צורכי משרד הנסיעות שאבי ניהל ושבנו אמי עבדה, שבמשך עשור וחצי העסיק אותם מבוקר עד ערב. חלק מהשינויים שעברנו עם העלייה לארץ היו תרבותיים. אמנם באמריקה היינו חברים בקהילה יהודית אורתודוקסית קטנה אך מלוכדת מאוד שתרמה לכך שהניצולים ומשפחותיהם לא חשו את תחושת

הבדידות שנהגו לחוש לעתים קרובות אלה שחיו בנכר מחוץ לקהילות דתיות.⁹ בישראל, לעומת זאת, היינו מוקפים ממש בניצולים וילדיהם. לא רק בבית הספר התיכון בו למדתי, אלא גם בשכונה שלנו, ובין קרובי הוריי וחבריהם הקרובים ביותר. גורם נוסף היה העיתוי. במהלך שנות ה-70 המאוחרות השואה הפכה לנושא תרבותי מרכזי בארץ ובעולם המערבי, החל מהמיניסדרה "שואה" בת ארבעת הפרקים של ג'רלד גרין משנת 1978, ששודרה לראשונה ב-NBC ובמהרה שודרה בישראל ובגרמניה. בעוד שחלק מהמבקרים ראו בה זילות של השואה, היא בכל זאת עוררה עניין בינלאומי גובר בנושא שהוביל לפרסום אינספור רומנים, זיכרונות ויומנים על השואה, ותחילתו של מחקר שואה נרחב, שהוביל להקמת אנדרטאות שואה, מרכזי מחקר אקדמיים וקבוצות של הדור השני.

לכל זה יש להוסיף את הדינמיקה המשפחתית שלנו. לא רק שאבי היה ניצול, אלא מסיבותיה משלה, אמי, שתמיד נמשכה לנושא השואה עוד לפני שהכירה את אבי, הפכה למה שכיניתי בלי יראת כבוד "שורדת וואנאבי". בעצם, היא ניסתה לכפר על העובדה שבניגוד לבני דודיה האירופים שחוו את המלחמה וחלקם אף נרצחו במהלכה, היא נולדה באמריקה וכך נמלטה מאימת טרנסניסטרית. בפועל, זה תורגם לכך שהיא הפכה את זיכרון השואה למרכז חיינו. השתתפנו בכל אירוע זיכרון אפשרי לשואה והיא הביאה לתשומת לבנו כל כרך הקשור לשואה שהתפרסם, לפחות באנגלית. בנוסף, אמי הזכירה לי כל הזמן שהמטרה שלי בחיים היא לפצות את אבי על כל מה שסבל תחת היטלר, כולל על כך שלא הצליח לגדל את שני ילדיו הגדולים. כתוצאה מנדודיהם בזמן המלחמה והעובדה שמצאו מקלט באירופה ואח"כ בארצות הברית אצל משפחות לא יהודיות ואח"כ לא דתיות, הם כבר לא היו דתיים בעצמם, דבר שגם עליו ציפו ממני לפצות. מצדו, לאבי היה מספיק שפשוט אמושיך לנשום. עבור אמי, הייתי כל הזמן צריכה "לעשות", אולי בגלל שהיא לא הייתה השורדת.

הבנת החיים כבת הדור השני

אז איפה כל זה השאיר אותי? מנסה לאחד את מי שאני וכל מה שעברתי בבית עם מה שעשיתי באותו זמן. הבנתי שאני נמצאת בצומת ייחודי, הנע בין

Eva Fogelman, "Group Belonging and Mourning as Factors in Resilience in 9 Second Generation of Holocaust Survivors", *Psychoanalytic Review* 85:4 (1998): 537-549.

האישי והמקצועי. לא רק שהייתי בתו של ניצול אושוויץ, ומי שעלתה לארץ בצעירותי, אלא הייתי גם היסטוריונית העוסקת בשואה, ומנהלת מכון לחקר השואה. כך יצא, שהייתי בעמדה מעשית לקדם את חקר השואה והנצחתה. באותה עת חקרתי את נושא הנשים בשואה אך בו בזמן גם התחלתי לחקור את בני הדור השני והשלישי, בני הדור שלי ושל ילדיי. אחת התוצאות מהתעניינותי בנושא זה הייתה הקמת הפורום "חוקרים זוכרים" במסגרת המכון שניהלתי בבר-אילן, פורום שהיה מורכב מחוקרים בכל התחומים, בני הדור השני והשלישי, שבחנו את הקשר בין הרקע האישי שלהם ושל משפחותיהם לבחירות שעשו במהלך החיים. הפכתי להיות פעילה יותר בענייני הדור השני בארץ ובכלל, השתייכתי כבר משנות ה-90 של המאה הקודמת לקבוצת דיון מקוונת של בני ובנות הדור השני ("הרשימה"). לבסוף, יכולתי גם לפתח מיזמים חדשים הקשורים בשואה ובדור השני באמצעות הקשר ההולך ונרקם ביני לבין המוזיאון למורשת יהודית בניו יורק. מאמצים אלה נשאו פירות רבים. הם כללו את הזכות להיות בצוות האוצרים המעצב את תערוכת הליבה החדשה במוזיאון, "השואה: מה שנאה יכולה לעשות", והגיעה לשיא עם מינויי כיועצת ההיסטורית של המוזיאון בסוף 2023. הצלחתי גם להקים רשת בינלאומית של חוקרים ופעילי ציבור, שרבים מהם היו צאצאים של ניצולי שואה. לבסוף, כתבתי מאמרים וערכתי סדרת ספרים העוסקים בהיבטים שונים של חוויית הדור השני והשלישי, יחד עם חוקרים בולטים ברחבי העולם. רבים מאותם מאמרים מופיעים בספר זה. אני אמנם בת הדור השני מצד אבי אך מצד אמי אני למעשה בת הדור הרביעי, שכן סבא וסבתא רבא שלי מתו בגטו מוגילב בטרנסניסטריה, יחד עם קרובי משפחה אחרים. למרות שידעתי את סיפורם באופן כללי, למדתי את הפרטים רק בזמן שכתבתי ספר על סבתי מצד אמי, קוראים לי פרידה סימה.¹⁰ ואולם, בזמן שגדלתי באמריקה, ההזדהות החזקה ביותר שלי מצד אמי לא הייתה קשורה לשואה אלא נלקחה מהביוגרפיות של הוריה: מהגרים שהגיעו לניו יורק לפני מלחמת העולם הראשונה. עבודה בסדנאות יזע, סוציאליזם וקומוניזם, השפל הגדול, ושלוש מאחיה למחצה המבוגרים של אמי ששירתו בצבא האמריקני במלחמת העולם השנייה. וכמובן, העובדה שסבתי איבדה את הוריה, אחותה, דודיה, דודותיה, ובני דודים רבים בטרנסניסטריה.

10 יהודית תידור באומל-שוורץ, קוראים לי פרידה סימה: עולם המהגרות בארה"ב בעיני נערה מבוקובינה, תל אביב: רסלינג 2019.

כמי שגדלה חלק מהזמן בבית של שלושה דורות בזמן שסבי וסבתי מצד אמי גרו אתנו, גדלתי על הסיפורים שלהם שעסקו במהגרים היהודיים בארצות הברית שהגיעו ממזרח אירופה ובניצולים מהמשפחה שהגיעו לשם לאחר השואה. סיפורים על כך שסבתא רבא שלי, שהגיעה לניו יורק לביקור ב-1932 כדי לראות את ילדיה ונכדיה ילידי אמריקה, נאלצה לחזור לרומניה לאחר שנה וחצי, כיוון שבעלה (שלא הורשה לצאת משם) וששת ילדיה חיכו לה באירופה. הסיפור על כך שבשל חזרתה לאירופה, היא, בעלה ואחת מבנותיה נספו בשואה. סיפורים על איך סבתי פתחה פנסיון בתקופת השפל הגדול כדי לפרנס את המשפחה לאחר שסבי פוטר מעבודתו כצָבָע, וכך פרנסה את עצמה, ארבעה בנים חורגים, תינוק חדש ובעל מובטל. סיפורים על איך סבתא הצליחה לנהל בית כשר ולשמור שבת וחגים על פי מסורת ישראל על אף שנישאה לאלמן קומוניסט. סבתא שלי אהבה לספר לי סיפורים וכך למדתי על העבר המשפחתי מצד אמי. כך נוצרה אצלי זהות שלא רק הייתה קשורה לשואה אלא גם לחוויות שעברו מהגרים יהודיים ממזרח אירופה שהגיעו לארצות הברית הרבה לפני השואה.

במבט לאחור, האירוע שהשפיע עליי בצורה החזקה ביותר, אירוע שאני עברתי, הייתה העלייה לארץ. מצאתי את עצמי בקטגוריה ייחודית – בת הדור השני\הרביעי שנולדה בחו"ל ועלתה לארץ. העובדה שהפכתי בסופו של דבר לחוקרת שואה היה באופן מטפורי "הדובדבן שעל הקצפת". הצירוף של אלמנט הדור השני, ההשפעות מחו"ל, ולבסוף עלייתי לארץ הסביר גם את הכותרת של הספר, שכן לא הייתי רק בת הדור השני, אלא אחת מבני ובנות הדור השני שנולדו בנכר ושהביאו עמם לארץ שילוב של עבר "שואתי" והשפעות מחו"ל. משום כך אנו לא רק בני ובנות "הדור השני" אלא מה שאני מכנה בני ובנות "הדור הבא" – דור שני שהתחילו "שם" והגיעו ל"פה". דור שני המושפע מהעבר המשפחתי ה"שואתי" וגם מהעבר האישי והמשפחתי של אלה שחיו בחו"ל לפני העלייה לארץ. במקרה שלי זה היה עבר אמריקני, אך באותה מידה זה יכול היה להיות מכל מדינה אחרת. אנו דור שני עם השפעות נוספות שבאות לידי ביטוי גם לאחר העלייה שלנו לארץ, כפי שנראה במהלך הספר.

את ההשפעות הספציפיות שהיו עליי, תולדות משפחתי בארצות הברית, תיארתי כבר בספרים שכתבתי על סבתי, אמי וחמותי.¹¹ כך זה מוקדש

11 קוראים לי פרידה סימה; יהודית תידור באומל-שוורץ, אלה תולדות ברניס: מסע הניצחון של אישה יהודייה מהברונקס, תל אביב: רסלינג, 2021, Judith Tydor Baumel-Schwartz,

לנושא "הדור הבא", אלה ששילבו בחייהם בארץ את היותם בני ובנות הדור השני עם השפעות שהביאו עמם מחו"ל, מקום הולדתם. השילוב הזה מתבטא לאורך כל חלקי הספר, שיש לראות בו מקרה בוחן לבני ובנות הדור הבא. הפן הייחודי בסיפור שלי היה דווקא שפניתי לחקר השואה, בחירה שהשפיע רבות על חיי בהמשך.

שלושת שערי הספר משקפים את שלושת התהליכים שהשפיעו רבות על בני ובנות הדור השני שעלו לארץ. השער הראשון נושא את הכותרת "פעילות בת הדור השני", וששת פרקיו מתמקדים במסלול האישי שלי כמקרה בוחן המשקף חלק מהתהליכים שאפיינו את חייהם של לא מעט בני ובנות הדור השני, שעברו מסלול דומה לשלי. במקרה שלי התהליכים הללו היו: העלייה ארצה בגיל 15 והאמביוולנטיות המתמשכת שלי במשך שנים לגבי היחס שלי לציונות ולחיים בארץ, ההתפתחות האישית והמקצועית, ובמקרה שלי – הדינמיקה שהביאה אותי לבחור בחקר השואה, ההתעסקות שלי עם ארגוני דור שני בארץ ובחו"ל ובייחוד "הרשימה", קבוצת דיון מקוונת של בני ובנות הדור השני שאליה הצטרפתי בסוף שנות ה-90 ושהשפיעה עליי רבות, שאלת ה"גורל" בבחירות שעושים בני ובנות הדור השני, ולבסוף בחירת בן או בת הזוג, ובמקרה שלי הבחירה בהיסטוריון יליד ארצות הברית שלא היה לו כל קשר משפחתי עם השואה, כך לפחות סבר עד שהראיתי לו שסבתא רבא שלו נרצחה בגטו וילנה. גם הוא עלה לארץ מארצות הברית ובכך נוצר בינינו קשר עמוק נוסף. אך בשונה ממני, הוא הגיע ארצה מתוך מניעים ציוניים מלכתחילה ומתוך בחירה, ואני עברתי מסע ארוך מאוד בחיפוש אחר מולדת וזהות ישראלית, עד שהגעתי מבחינה פסיכולוגית אל המנוחה ואל הנחלה בכל הקשור להיותי ציונית וישראלית גאה.

אם בשער הראשון עסקתי במבט פנימה של בני ובנות הדור השני שעלו ארצה, ובמקרה שלי הבחירה להפוך את הקשר האישי שלי לשואה למקצוע אקדמי, בשער השני אני מפנה את המבט החוצה לפעילותי בארץ בעקבות הבחירה הזו. השער השני שכותרתו "יצירת מסגרות ותוכן", מורכב משלושה פרקים. פרק אחד מנתח כיצד הפכתי את מכון פינקלר לחקר השואה ממכון אקדמי גווע לאחד ממכוני השואה האוניברסיטאיים הגדולים בעולם. פרק אחר בוחן את בחירתי להתמקד בתולדות נשים יהודיות בתקופת השואה

ולאחריה. הפרק האחרון בשער זה דן ביצירת קבוצות דור שני בישראל ובארצות הברית במשך ארבעה עשורים, כולל הניסיון קצר המועד שלי להקים את הארגון הראשון בארץ של בני הדור השני, ובהמשך, הניסיונות ליצור פורומים של בני ובנות הדור השני והשלישי במסגרת מכון פינקלר לחקר השואה.

השער השלישי פונה שוב פנימה וכותרתו כתיבת היסטוריה משפחתית: "שלא ישכחו אותנו", ציטוט שנלקח מחלום שחלמתי זמן קצר לאחר שסיימתי את לימודי התואר הראשון. בחלום אני עומדת על הרמפה באושוויץ, מקום שבאותה עת עדיין לא ביקרתי בו במציאות, ופוגשת את סבתי מצד אבי שאני קרויה על שמה. סבתא זו מתה בגטו לודז' ב-1941 ומעולם לא הגיעה לאושוויץ. אך בחלום היא יורדת מהרכבת באושוויץ ואומרת לי משפט שכנראה חרץ את גורלי כשרצייתי ללכת אחריה למוות. "ילדתי, את נשארתי פה. יש לך משימה חשובה, לוודא שלא ישכחו אותנו". הנחיה קצרה זו עברה מטמורפוזה והפכה למפעל חיי. אחד מביטויי היה כתיבת ההיסטוריה המשפחתית שלי, החל מעבודת הדוקטור שלי שעסקה בילדים יהודים פליטים שניצלו לארצות הברית בתקופת השואה (אחי ואחותי), ובהמשך ספר על "קיבוץ בוכנוואלד" שאבי ייסד זמן קצר לאחר השחרור, ספר נוסף הביא את סיפור חייו של אבי, ספרים נוספים עסקו בסבתי (אם אמי), אמי, חמותי, ומאמרים על בני משפחתי המורחבת. שלושת הפרקים בשער זה עוסקים בשלושה היבטים של כתיבת היסטוריה משפחתית הקשורה לשואה. פרק אחד דן בתהליך כתיבת הספר על אבי (ההרפתקאות המדהימות של באפלו ביל מבוכניה) והשפעתו על הבנת מורשת הדור השני.¹² פרק נוסף מפרט את החיפושים אחר "בני משפחת תידור האבודים", המשפחה מצד אבי ש"מצאתי" בעת שנברתי בארכיונים פולניים מקוונים, והסתירות שנוצרו בין סיפורים משפחתיים (תיעוד בעל פה) לבין תיעוד ארכיוני. פרק שלישי מנתח את הדינמיקה שנוצרת בקרב בני ובנות הדור השני שראינו את הוריהם הניצולים כפי שעשיתי אני, כתבו עליהם מאמרים או ספרים, בדומה לספרים ומאמרים שכתבתי על בני משפחתי ניצולי השואה או קורבנותיה, או סייעו להורים לכתוב את זיכרונותיהם. הספר מסתיים באחרית דבר שמביעה בצורה עמוקה את הקשר של בני "הדור הבא" לתולדות משפחתם בשואה, אך בו בזמן את הרצון

Judith Tydor Baumel-Schwartz, *The Incredible Adventures of Buffalo Bill of 12 Bochnia (68715): The Story of a Galician Jew – Persecution, Liberation, Transformation*, Sussex: Sussex Academic Press, 2009.

שלהם לבטא את מורשתם בארץ. בפרק זה אני מביטה לעבר העתיד וחוזרת לנושא המורשת, ובו אני בוחנת את המידה בה בני ובנות הדור השני חשים עצמם חופשיים ליצור מורשת עצמאית להעביר לילדיהם ולנכדיהם ולא רק להוות כלי להעברת סיפורי השואה של הוריהם לדורות הבאים.

תודות

ספר זה לעולם לא היה נכתב ללא קיומם של שני מכוני מחקר באוניברסיטת בר-אילן שניהלתי בתקופות שונות, ושעודדו אותי לכתוב את הספר: המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר שבראשו עמדתי בין השנים 2011-2017 והמכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר שאני עומדת בראשו מאז 2018. אני מבקשת להודות לפרופ' יעל שמש ולפרופ' לילך רוזנברג, המנהלות לשעבר ובהווה של המרכז לחקר האישה ביהדות, על שיתוף הפעולה הנפלא שהיה ועודנו קיים בין מכון השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר לבין המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר. אני רוצה להודות במיוחד למרכז האקדמי של המרכז לחקר האישה והמכון לחקר השואה, ד"ר איציק פס, ולעליזה אדלמן, מנהלת הארכיון לחקר הצינונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן והאחראית על המדיה במכון לחקר השואה. אני מודה לשניהם על העידוד המתמיד, ההתלהבות והסיוע שלהם לאורך כל תהליך הכתיבה ופרסום הספר. אני גם רוצה להודות לד"ר יואל רפל, חוקר בכיר ואחראי על קשרי החוץ של המכון, שאותו אני מכירה שנים רבות, ושתמך ועודד אותי תמיד בכל מה שכתבתי ועשיתי.

ברצוני להודות מעומק הלב לידידי הטוב פרופ' מעוז עזריהו, ראש מוסד הרצל לחקר הצינונות, שהסכים להוציא לאור גרסה עברית מעובדת של הספר שהופיע לראשונה באנגלית בהוצאת Peter Lang. תודה על עשרות שנים של ידידות ושיתוף פעולה בנושאים אקדמיים ובכלל. תודתי העמוקה לאלי אורן ולצוות המיומן שלו בא. אורן הפקות דפוס בע"מ, על המיומנות והדייקנות בהוצאת ספר זה לאור.

חלק גדול מפרקי הספר הופיעו כמאמרים בספרים שונים, שאת רובם ערכתי יחד עם חברים נוספים. אני רוצה להודות למוציאים לאור בהוצאות Peter Lang Press, Routledge ו-Academic Studies Press על הרשות לפרסם מאמרים אלה. תודתי לחברים ולעורכים השותפים, ד"ר רוני אלפנדר, ד"ר לאה גנור, פרופ' דליה עופר, ד"ר דוד קלארק, פרופ' שמואל רפאל, ברברה גטסוף שונפלד ופרופ' עמית שרירא, שאַתם הוצאתי חלק

מהספרים שבהם התפרסמו כמה מפרקי ספר זה. רשימה מלאה של מקורות פרקי הספר מופיעה בנפרד בכרך זה.

חברות וחברים רבים מילאו תפקיד מיוחד בחיי בעת כתיבת ספר זה, ובכלל. מלבד אלה שכבר הזכרתי ברצוני להזכיר את ד"ר מיכל בן יעקב, פרופ' יואב גלבר, פרופ' זהבית גרוס, ד"ר פרל ומרטי הרשקוביץ, פרופ' יחיעם ויץ, פרופ' אביבה חלמיש, פרופ' חיים טייטלבוים, ד"ר רות סמואל טננהולץ, פרופ' חנה יבלונקה, ד"ר מירה קצבורג יונגמן, פרופ' הילדה נסימי, פרופ' אדם פרוזיגר, חני פרייזלר, פרופ' אלי צור, שושנה קאהן, פרופ' דן קרט, פרופ' דב שוורץ, אסתי שטודן, פרופ' טלי תדמור שמעוני. תודה לכולם על התמיכה והעידוד.

משפחתי המורחבת הייתה לי תמיד עוגן ותמיכה ובייחוד אחותי קמילה ציפורה תידור מאס ובני משפחתה, ואחי גיסיטי מנפרד מנחם ופרנסס פישמן תידור, ובני משפחתם שהם תמיד מקור של שמחה בחיי.

בני המשפחה הגרעינית שלי הם הדבק המחזק אותי בכל מה שאני עושה, והאהבה שלי אליהם ובזכותם היא חסרת גבול. בעלי האהוב פרופ' יהושע שוורץ, וילדינו מכל הצדדים – בקי ורינה, לאה וד"ר אלון שורץ, אביתר, אוריה, טליה ותמר; איילת סף וחיים שוורץ, הללי מרים, רוני אסתר, בארי אברהם ואמיתי זאב; קרן הרשקוביץ ויוני שוורץ, עילי ובן. אני גם רוצה להזכיר באהבה את המחותנים הנפלאים שלנו, שרה שורץ (וד"ר נפתלי שורץ ז"ל שלא זכיתי להכיר), אביטל סף (וזאב סף ז"ל), וסילבי ונתן הרשקוביץ, שבמשך שנים הם מהווים מקור לעידוד בכל מה שאני עושה.

מעל הכול, אני אסירת תודה להורי ז"ל, יחזקאל ושירלי (קראוס) תידור, לסבי וסבתי ז"ל מצד אמי, פרידה סימה (אייזנברג) קראוס ומרדכי יצחק קראוס, שזכיתי להכיר היטב, ולסבי וסבתי מצד אבי, אסתר (לאופר) תידור ויהודה לייב הלוי תידור, ה' יקום דמם, שהנאצים נטלו ממני את הזכות להכיר. מהצירוף המשפחתי הזה קיבלתי גם את זהותי המורכבת – בת ה"דור השני" לשואה ובמקביל גם בת "הדור הבא". מי ייתן שאגשים בחיי כל מהם שהם ציפו ממני, ובמעשיי אהיה ראויה להיות בתם ונכדתם של אנשים מיוחדים אלה.

פרק 2:

להתראות אמריקה – מסע חיים לארץ מולדת

נסו לדמיין אדם שחי בתוך שתי דמויות בעת ובעונה אחת. במקומות שונים ובנתיבים שונים לחלוטין. לא חיים כפולים שגרתיים או אישיות מפוצלת, אלא קיום מקביל. החיים כפי שהם, וכאלה שיכלו להיות אילו... החיים שלי בארץ לאחר שעליתי לפני יותר מחמישים שנה, והחיים שלי באמריקה אילו הייתי נשארת בארץ בה נולדתי.

הכול התחיל כשעליתי על המטוס בעת שעלינו ארצה – רגע ה"דלתות מסתובבות" שלי, שנקרא על שם הסרט מ-1998 המייצר תרחישים מקבילים/מצטלבים בחיי הדמות הראשית. באותו רגע "אני" אחר התפצל ממני והחל מסע שונה לגמרי. מאז, מדי פעם חיי הכפולים מתלכדים, ומשאירים אותי עם ריח חמקמק של בושם ורדים ששתינו – אני ומקבילתי – אוהבות וקיום שהיה יכול להיות שלי. עליתי ארצה בסוף כיתה י', אבל בראשי, צל דמותי מרחף מעל תמונת סיום התיכון של חברותי בארצות הברית. נישאתי בארץ, אבל במשך שנים הבויקו במוחי תמונות עמומות של חופת הפרחים שלי באמריקה, בבית כנסת במנהטן. כאשר צפיתי באירועי ה-11.9 הנוראים בטלוויזיה הישראלית, מחשבותיי נדדו לכיתה בניו יורק, שם בדיוק סיימה דמותי החלופית ללמד שיעור ראשון בבוקר. במהלך ביקורים בחו"ל התרחשו אירועים מוכרים, כאילו ידעתי מחיי המקבילים שהם עומדים להתרחש.

החיים, עם זאת, אינם סרט. בעוד שצופי הסרט יכולים לבחור בתרחיש המועדף עליהם, המסלול שלי נקבע כשהגעתי לישראל בגיל 15. לא הייתה לי הרבה ברירה, אך השתדלתי להפיק את המיטב, מצאתי חברים חדשים, סיימתי את הלימודים, התחתנתי, בחרתי מקצוע והקמתי משפחה. באופן רצינונלי אני יודעת שאין "אני" אחרת שהתקדמה במסלול אחר. או שמא יש? אחרי הכול, הרצינונליזם מוגבל, ומשם נכנסים הישר לעולם הבנוי על

אמונה ודמיון. הדרך היחידה לגלות מהי האמת היא להתחיל מההתחלה. אז בואו ונחזיק ידיים ונחזור אחורה בזמן. אם יתמזל מזלנו, אולי נפגוש בדרך את מקבילתי.

איך הכול התחיל

מכל התארים העולים במוחי כשאני חושבת על תולדות משפחתי, המילה "ציונית" אינה נמצאת בראש הרשימה, ולא בגלל חוסר ההזדמנות לככב בה. אבי, שחי בגרמניה הנאצית לפני השואה, יכול היה לעלות ארצה עם אשתו הראשונה וילדיו, כפי שעשו כמה מחבריו היקים. במקום זאת, הוא הגיש בקשה לקבל ויזות לאנגליה. בסבב הראשון הוויזות הגיעו מוקדם מדי מכדי שאשתו תסכים להשתמש בהן; בסבב השני הן הגיעו מאוחר מדי מכדי להציל אותו מחמש וחצי שנים במחנות נאציים, ואת אשתו מרצה בפולין.

לאחר השחרור ייסד אבי קיבוץ הכשרה של ניצולים בגרמניה ("קיבוץ בוכנוואלד") והוא עלה ארצה יחד עם קבוצת החלוצים הראשונה ב־1945. ואולם, כבר ב־1951 הוא מצא את עצמו בניו יורק, מנהל סוכנות נסיעות שהיה שייך לגיסו בארץ, וכל זה כדי להיות קרוב לאחי ואחותי, שניצלו על ידי כך שנסעו לאמריקה בסוף 1941. בעודו מצהיר על אהבתו לישראל בתפילותיו היומיות, הוא לא היה ציוני פוליטי/אידאולוגי, והוא חזר ארצה רק כעבור עשרים ושלוש שנים, רק בגלל לחצייה של אמי.

ומה לגבי משפחת אמי? באמצע שנות ה־30 של המאה ה־20, סבי, יליד קייב, היה צָפֵע מובטל בניו יורק. לפתע הוא קיבל את הצעת חייו. "בוא לפלשתינה", כתב אחיו הבכור, חסר הילדים. "יש כאן עבודה, ואני אפילו אוריש לך בניין שלם שעכשיו בנתי בתל אביב". הייתה זו תקופת השפל הכלכלי הגדול, סבי הקומוניסט התפתה, אך סבתי המסורתית הצהירה שלעולם לא תעזוב את אמריקה, ובאשר לירושה, אין ביכולתם לממן את אחזקת הבניין ולשלם את הארנונה. כשאיבדה את ההזדמנות לגדול על חופי הים התיכון, אמי הסוציאליסטית, ולימים האורתודוקסית, גילתה את "העצמי הציוני הפנימי שלה" רק לאחר מלחמת ששת הימים.

ואז מגיעים אליי, הצאצא השלישי לאבי ובת יחידה לאמי, "ששטפנו לך את המוח בציונות מהיום שנולדת", כפי שהצהירה אמי. ליתר דיוק, התהליך החל סביב יום הולדתי הראשון, כשאבי, מוקסם מהרעיון של ילדה דוברת עברית, ניסה לדבר אתי בלשון הקודש, בדיוק כפי שעשו חבריהם, הרב ראובן ורחל המר, עם בתם התינוקות אורה. כשהבחין עד כמה קשה לאמי

ללמוד עברית כדי לשוחח אתי בשפה זו, הוא ניחם אותה בהבטחה שיום אחד היא תדבר עברית שוטפת. אז לא חלם שהעברית שלה תמיד תישאר ברמה בסיסית ביותר, גם לאחר העלייה ארצה.

אם החזירו לי ציונות ועברית דרך הוריד כשעוד הייתי בחיתולים, נחשפתי להיבטים התרבותיים והרוחניים שלה דרך בית הכנסת ובית הספר. הקהילה היהודית האורתודוקסית הקטנה שלנו בוודסייד (Woodside), קווינס, ובית הספר היסודי הדתי שלי, ישיבת הרב דב רבל (Dov Revel) בפורסט הילס, התמקדו בשני עמודי התווך של הזהות היהודית-אמריקנית: השואה ומדינת ישראל. רבים מהמורים שלנו היו ניצולים. אחרים חיו שנים אחדות בארץ. כמה מהם, בדומה לאבי, השתייכו לשתי הקטגוריות.

בבית הספר למדנו מקצועות קודש בעברית, רקדנו ריקודי עם ישראליים, נחשפנו לירידי אוכל בהם כיכבו מיטב המטעמים הישראליים דאז כגון תרכיז פטל ומסטיק עלמה, והשתתפנו במצעד למען ישראל. כל זה יצר אצלי חיבור מוזיקלי ותרבותי לארץ. כשהמנהל שלנו פרץ לחדר הכיתה שלנו בכיתה ג' ביוני 1967, והכריז: "הר הבית בידינו!", הוא והמורה הישראלית שלנו פרצו בבכי. גם אנחנו, מבלי ממש להבין מדוע. אותה מורה כבר לימדה אותנו (בכיתה ג') מה לעשות אם מחבל יזרוק רימון חי לאוטובוס עמוס ("תחבקו אותו לחזה, תגידו 'שמע ישראל', ותצילו את שאר הנוסעים"), מורשת הגבורה של החייל הישראלי נתן אלבו, עשור קודם לכן. אלבו הפך למיתוס, ואותנו הכינו ללכת בדרכו.

הוריי עבדו שעות ארוכות בסוכנות הנסיעות שלהם, והעוגן בחינוך שלי היו סבי וסבתי מצד אמי (הקומוניסט והמסורתית) שגרו בברייטון ביץ', אך שהו אצלנו במשך שבועות ארוכים. במהלך הקיצים שביליתי אצתם בברייטון, הם מילאו את ראשי בסיפורים על חייהם הישנים באירופה וחייהם החדשים באמריקה. סבתי, פטריוטית אמריקנית, ראתה בישראל מדינה פרימיטיבית וחולית, שבה כמה מאחיה ואחיותיה ששרדו את המלחמה מצאו מקלט אחרי השואה. אחרי שביקרה אצלם בשנות ה-50, היא החליטה שאמנם היא אוהבת מאוד את הרעיון של מדינה יהודית, אך קצת פחות את המציאות היומיומית בארץ. לעומת זאת, היא בירכה באופן קבוע את נשיא ארצות הברית לשעבר פרנקלין דלאנו רוזוולט על כך שהעביר את חוק הביטוח הלאומי, דבר שאפשר לסבי, צבע הבתים, לצאת לגמלאות בגיל 65 כדי לבלות עם סבתי בדירתם הקטנה שלחופי דרום ברוקלין.

למרות הפטריוטיות האמריקנית של באבא (סבתא), הבית שלנו היה ממוקד בישראל. מדי שבוע קיבל אבי חבילה מחבר ילדות שלו מגרמניה,

משה וקסלר, שעלה ארצה לאחר עלייתו של היטלר לשלטון, ובה גיליונות עיתון "הארץ". בכל לילה ישבנו ליד הרדיו הגדול בסלון והקשבנו ל"קול ישראל לגולה" בעברית. משחר ילדותי היו לנו תקליטים של שירי ילדים ישראלים, ושיר הערש שלי היה "נומי נומי" בעברית. עם זאת, השיחות על עלייה נותרו מעורפלות. היו לנו חברים ובני משפחה בארץ, ואבי עמד בראש קרן מלגות של שורדי אושוויץ-בונה באוניברסיטת בר-אילן, אבל כשאמרו לי שאולי אלמד בבר-אילן בעתיד, זה לא עשה רושם על ילדה בכיתה ה'. גם לא הביקורים השנתיים שלנו בארץ בכל קיץ או הדירה שנמצאה לא הרחק מאוניברסיטת בר-אילן ("כדי שלא תצטרכי לגור במעונות כשתלמדי שם"), שנרכשה ("על הנייר", סיום בנייה רק בעוד כמה שנים) במסע בוק שעשה אבי בשנת 1971.

החיים בישראל היו חלק מהעמיד הרחוק, אבל ניכרו כבר סימנים עדינים לשינוי בתוכניות שפספסתי לגמרי. בשנת 1970, אבי הבלתי נלאה בן השישים ושבע החליק, והיה מרותק לבית כשרגלו מגובסת במשך כמה חודשים; בו בזמן, סבי מצד אמי נפטר, וסבתי האלמנה עברה לגור אצלנו לצמיתות. המומה מכל המתרחש, אמי החלה לבחון את ההווה והעתיד. בקיץ 1971, סבתי ואני שהינו במלון קטן בהרצליה, שם היא נפגשה מחדש עם אחיה ואחיותיה הישראלים, בעוד שאני הסתובבתי בשכונה עם בני נוער מקומיים. את שני הקיצים הבאים ביליתי עם קבוצות נוער יהודיות-אמריקניות ב"ימין אורד", כפר נוער ליד חיפה, שם, בעידוד מנהל הכפר דאו, יצחק מאיר הנפלא, התחברתי לצעירות עולות ממרוקו במקום להסתובב עם חברי הקבוצה האמריקנית שלי. אז מדוע הופתעתי כל כך כשבשנת 1973, כשעליתי לכיתה י', אמי הודיעה שהדירה בישראל כמעט מוכנה, ובקיץ הבא היא ואבי יוצאים לגמלאות וכולנו עולים ארצה?

העלייה

הדבר היחיד שהיה חזק יותר מההלם שאחז בי בעת ששמעתי את ההודעה של אמי הייתה האימה המוחלטת שאחזה בסבתי בת ה-79. אני בעיקר חששתי מירידה בממוצע הציונים בעת שאעבור בית ספר (ומדינה), אבל היא הייתה הרוסה מהמחשבה שתיאלץ לעזוב את משפחתה הגדולה באמריקה ואת המדינה שהיא כל כך אהבה. לא היו לנו הרבה ברירות. מבחינתי, זה היה מובן מאליו שהורים מזויזים את ילדיהם ממשבצת למשבצת על לוח השחמט של החיים, בדיוק כפי שחברתי הטובה שושנה נעקרה מביתה ומבית הספר

שלנו שנה קודם לכן כשמשפחת עברה לגור בקליפורניה. למזלי לא הייתי מחוברת במיוחד לבית הספר התיכון שבו למדתי, והרי "חינכו" אותי לקראת העלייה במשך שנים. לא שאלתי "למה?", פשוט קיבלתי זאת כשלב הבא בחיים.

אפילו מלחמת יום הכיפורים שפרצה כחודש לאחר הכרזת אמי לא ריפתה את ידיה. "לא יכולתי לעבור עוד מלחמה בארץ כשאני גרה באמריקה", היא הסבירה לי כעבור שנים, כששאלתי למה היה להורי כל כך דחוף לעלות לארץ כשהייתי עדיין בתיכון. בפעם אחרת היא הוסיפה: "זו הייתה הדרך היחידה להכריח את אבא שלך לצאת לגמלאות". ולעתים אמרה: "לא רציתי שתושפעי מהחילוניות של חלק מהמשפחה באמריקה". היא גם חזרה לא פעם על מה שאמרה לה סימה פול, עולה מארצות הברית שפגשה בנסיעת בזק לארץ שעשו הורי בפברואר 1974, כשבאו לרשום אותי לבית הספר התיכון ברמת-גן שבו אלמד: אם תביאי את בתך לארץ באמצע התיכון, כך אמרה סימה, יהיה לה קשה, אבל אם תמתיני עד שתתחיל ללמוד באוניברסיטה, היא לעולם לא תהפוך לישראלית. תודה, סימה. בין אם צדקת ובין אם לאו, המשפט הזה שלך חרץ את גורלי.

כמו קטעים מתוך גלגל סרטים ישן, רגעים מפורזים מהשנה שלפני שעלינו נחקקו בזיכרוני: מסע הקניות למצוא חולצות תכלת וחצאיות כחולות, צבעי התלבושת האחידה של בית הספר העתידי שלי, כשאמי צועקת לי מהצד השני של אולם הקניות הענק: "אם זה נראה עלייך טוב, קחי אחד בכל צבע!" המראה של ארגזים על גבי ארגזים של ספריהם של הורי שארזתי להם עד שהגיעו לתקרת חדר השינה שלי ונאלצתי לישון בסלון. אכילת סטייקים צלויים ומפויחים עם סבתי בלילה שלפני העלייה, כשהיא מחממת אותם פעם אחר פעם מאחר והורי חזרו מהמשרד רק ב־2 לפנות בוקר בלילה האחרון לעבודתם. רגע השיא היה בעת העלייה למטוס באוגוסט 1974 עם כרטיס לכיוון אחד בלבד (עלייה!) כשאני אומרת לאבי: "לפחות לא אצטרך לטוס שוב או לראות שלג פעם נוספת בחיי", שני דברים שלא סבלתי באותם ימים. אין כמו תמימות הנעורים. לא יכולתי לדמיין שעם השנים אטוס קרוב לחצי מיליון ק"מ ואפלט את דרכי בסופת שלג ירושלמית ועוד בסנדלים תנכ"יים.

חוק העלייה הראשון שלומדים הוא שלעתים רחוקות הדברים מתרחשים כמתוכנן. בן דודי שהיה סוכן נסיעות המתין לנו על מסלול הנחיתה (פעם זה היה אפשרי) והסיע אותנו לאגף העלייה שם קיבלנו כוס מיץ פז לא קר

במיוחד מהפקיד שמילא לנו את הטפסים. "תזכרו את הרגע הזה", הוא העיר בצחוק. "זאת הפעם האחרונה שתקבלו משהו בחינם במדינה הזאת."
שעה לאחר מכן, בחום של אוגוסט, הובילו אותנו למעון עולים ברמת-גן שבה שהינו עד שדירתנו תהיה מוכנה. רק לאחר שנכנסנו לדירה בנובמבר הצטרפה אלינו סבתא והשתלטה על המטבח. ביום שעלינו ארצה קיבלתי את השיעור הראשון שלי בפוליטיקה ישראלית כשמנהלת המעון הסבירה את החוקים: אין לרוץ במסדרונות, אסור להרעיש בין שתיים לארבע, ואין שירותי בריאות עד שנמלא טפסים לקופת חולים. "אז עכשו אתם מצטרפים להסתדרות", היא הסבירה, ומסרה לנו פנקס אדום קטן שהוכיחה את חברותנו בהסתדרות העובדים הסוציאליסטית בארץ ישראל. כמה שהיינו תמימים! רק מאוחר יותר גילינו שאותה גברת, שהייתה מינוי פוליטי של מפלגת העבודה, לא טרחה לעדכן אותנו שנוכל להצטרף להסתדרות דרך תנועת העובדים הדתיים "הפועל המזרחי" עם "פנקס כחול". כך הפכנו לבעלי "פנקס אדום", שגם אז לא היה מיוחד במיוחד עם אהבת הדת או הדתיים. מוסר השכל? כל דבר בארץ קשור בפוליטיקה ואל תאמינו למשהו עד שתבדקו זאת בעצמכם.

ממוטטים מג'ט-לג אדיר, הוריי ואני נמנמנו על הספה במעון והתעוררנו רק לקראת ערב. אז החלטתנו לצאת לכיוון דירתנו הכמעט מוכנה כדי לבדוק מה מצבה. לאחר מה שהיה נראה לנו כשעות של הליכה בדיונות חול, וחציית נחל קטן, הגענו לרחוב לא סלול בקצה רמת-גן גבול גבעתיים. כמו משה רבנו שעמד מנגד והביט אל ארץ ישראל המובטחת, יכולנו רק להסתכל על הבניין מבחוץ כי לא היה לנו מפתח לדירה. רעב תקף אותנו, ואבי נזכר בקיוסק לא הרחק משם, בו החלפנו את מעט המטבעות הישראליים שהיו לו בכיס בפיתה עם טחינה וסלט ישראלי קצוץ שהיה צריך להספיק לשלושתנו. עד היום זכורה לי הפיתה הזו כאחד המאכלים הטעימים ביותר שאכלתי אי פעם. ואולי פשוט הייתי מאוד רעבה.

צעדים ראשונים כעולה חדשה בארץ המובטחת

השבועות הבאים חלפו בערפל בירוקרטי. אבי דיבר עברית (ארכאית), ואני תרגמתי ללא הרף עבור אמי. זהו תהליך מוכר בקרב ילדי מהגרים: היפוך תפקידים שבו הילדים הופכים למתווכים חיוניים בין הוריהם לבין העולם החיצון. לפתע הגיע ספטמבר, היום הראשון ללימודים. לבושה בחולצת תכלת חדשה וחצאית כחולה, כשנכנסתי לכיתה עשרים ראשים הסתובבו

וננעלו לכיווני. כמה לסתות אף נשמטו. האם זו הייתה כניסתי? או אולי הגרביונים השקופים, שפתון הברק, נעלי העקב הכחולות ותיק היד התואם? לא מודעת לכך שנראיתי לתלמידי כיתתי החדשים כיצור מעולם אחר, יצאתי להרפתקת העולה החדשה המכרעת: לזכות בקבלתם של מורי ובני/ בנות כיתתי.

"בארץ אוהבים עלייה אך שונאים עולים" היא תופעה שמעולם לא חוויתי עם חבריי וחברותיי לכיתה. המדינה עדיין ליקקה את פצעייה ממלחמת יום הכיפורים, והם הניחו שרק משפחה במצוקה קשה הייתה עולה בקיץ 1974. אז למה לא להיות נחמדים לעולה חדשה שאביה כנראה איבד את מקור פרנסתו בגלל אנטישמיות או גרוע מזה? עוד לפני שלימדתי את חברותיי לכיתה אסטרגטיות שהבאתי מבית הספר הדתי בחו"ל בו למדתי כיצד להשיג ציונים גבוהים, הבנות התגייסו סביבי, הסבירו לי מונחים טכניים לא מוכרים, וסחבו אותי לסניף בני עקיבא ביום שישי בערב. שתיים מהן אף לקחו אותי לשוק הכרמל לקנות תלבושת "נורמלית" כדי שלא איראה כמו הנערה מהחלל החיצון. נוכחותם של חמש דוברות אנגלית בשכבה שלי הקלה גם היא משמעותית על קליטתי.

ובכל זאת, תקופת הלימודים לא הייתה פשוטה כלל וכלל. תוך כדי ניווט בתוכנית לימודים חדשה ורכישת שליטה בעברית, ירדתי כיתה במתמטיקה מאחר והיה עליי להשלים את החומר של כיתה י' בארץ שאותו היו מלמדים בחו"ל רק בכיתה י"א. באמצעות שיעורים פרטיים הדבקתי את כל החומר שהיה חסר לי ויכולתי לגשת לבחינות הבגרות יחד עם כיתתי הרגילה. המורה לספרות אמנם לא סבלה אמריקנים וזכיתי לשמוע את זה ממנה כמעט מדי שבוע, ובכל זאת, אני, שלעתים קרובות הרגשתי כנטע זר בין חברותיי לכיתה בניו יורק, סוף סוף זכיתי בחיי חברה עשירים ותוססים. דבר זה לבדו היה בשבילי הגשמת חלום.

למרות קשיי העלייה, הייתה לי הזדמנות להמציא את עצמי מחדש כפי שתמיד רציתי להיות: שנונה, טובת לב ומקובלת. אינטליגנטית תמיד הייתי, אך היה לי מעט במשותף עם חברותיי לכיתה בארצות הברית שהתעניינו באופנה, במוזיקת פופ אמריקנית, ובנושאים אחרים שלא היה לי עניין בהם. התלבושת בבית הספר בארץ היה עבורי גורם משווה נהדר, בשונה מהמצב שלי בחו"ל, סוף סוף גרתי בשכונה ה"נכונה", והגעתי ללא "עבר". לראשונה גם היה לי גם כסף משלי. בחודשים שבהם גרנו במעון העולים לקחתי ללב את מה שאמרי תמיד אמרה על החשיבות של עצמאות כלכלית לנשים, וכמעט בכל ערב עשיתי בייביסיטר אצל אחת המשפחות הצעירות שגרו

במעון. כשגילו האמהות במעון שאני יודעת להשתמש היטב במספריים, היו שולחים אלי את ילדיהם הצעירים להסתפר בתשלום. לבסוף, גם העברתי שיעורי אנגלית לילדים בשכונה. כך בגיל חמש-עשרה צעדתי את צעדי הראשונים לעצמאית כלכלית.

כנערה עולה שהצליחה להיקלט ולהשתלב מבחינה חברתית ולימודית גם יחד, באמת חשתי שעד סוף כיתה י"א עברתי כברת דרך ארוכה. לחגיגת יום השנה הראשון שלנו בישראל, יצאנו לחופשה בת שלושה ימים בצפון, שהסתיימה בארוחת ערב חגיגית על שפת הכנרת. החיים היו טובים, טובים מדי כנראה. כפי שסבתי תמיד אמרה, כשאתה חושב שהמצב ממש טוב, זה הזמן שכדאי להסתכל מעבר לכתף כדי לחפש את המשאית שעומדת לפגוע בך. ואכן, היא הייתה בדרך.

מה השתבש?

שנתנו השנייה בארץ החלה ברעש גדול, קול התקנת המזגנים החדשים שקנינו. ברכה שהפכה לקללה כאשר השכן שלנו מהקומה שמעלינו, שהתברר לאחר מכן כאדם בעל בעיות נפשיות, החליט למרר את חיינו בכל פעם שהשתמשנו בהם. האם זו הייתה ההטרדה שלו וההרס השרירותי של רכושנו שערערו את בריאותה הפיזית והנפשית של אמי, וגרמו לה להתמרמר על ישראל ובכלל? חוסר הנכונות של אבי להשיב מלחמה שערה, כשעדיין לא הבין שהוא מתמודד עם מטורף? חוסר הרצון של המשטרה להתערב? האדישות של ועד הבית? סירובה של הקהילה הדתית שלנו להתערב לטובתנו, כשעוד התייחסה לאותו שכן בכבוד? הוסיפו לכך את ניסיונותיה הכושלים של אמי ללמוד עברית, נסיעתה הראשונה לניו יורק פחות שנתיים לאחר שעלינו, שהזכירה לה את החיים הנורמליים יותר שהשאירה מאחור, והכאבים המסתוריים והבלוטות הנפוחות שהופיעו אצלי פתאום באותה שנה, שהדאיגו את כולם עד שחלפו – ותקבלו מתכון לאסון. אבי התוסס בן השבעים ושתיים הפך בן-לילה לקשיש הנאבק בהתקפי דלקת ריאות, והחרדות הכלכליות של אמי הסתחררו. "אם אביך ימות, לא יהיה לנו ממה לחיות", היא אמרה לי ברגע של ייאוש, מאחר והכנסתנו העיקרית באותה עת היו דמי הביטוח הלאומי של אבי והשילומים שקיבל מגרמניה. כתיכונסטית חרוצה שחשבה להמשיך בלימודים אקדמיים, משפט כזה לא בדיוק חזק אצלי את תחושת הביטחון. מאוחר יותר הבנתי שלא היה לאמי עם מי לחלוק את פחדיה, והיא גם רצתה להכין אותי לעתיד, אבל

אז זה היה מפחיד. לא פלא שכמתנה לסיום התיכון ביקשתי מהוריי לשלוח אותי לקורס מזכירות והקלדה עיוורת, והתאמנתי עד שהגעתי למהירות מקצועית דו-לשונית על מנת שאוכל לפרנס את משפחתי אם הכול יתפרק. ג'ודי הכתבנית תציל את העולם.

"בואו נחזור לאמריקה", הכריזה אמי, אבל אבי, שבדרך כלל היה להוט למלא אחר רצונותיה, סירב. היא לחצה, הוא לחץ בחזרה, סבתי נסוגה לחדר השנינה שלה, ואני נתקעתי באמצע. החיים בדירה שלנו הפכו לשדה קרב כשתיווכתי במלחמה חסרת הסיכוי בין אמי למדינת ישראל. כבת הדור השני שנועדה לפצות את אבי על סבלו בשואה, זה היה פרק נוסף בציפייה ממני להשיג את הבלתי אפשרי.

שנה לאחר מכן כששברה סבתי את הירך, גילינו ששליח העלייה בניו יורק שיקר לנו לגבי הכיסוי הרפואי בקופת החולים שמגיע לקשישים עולים מהמערב (לעומת אלה שהגיעו מהגוש המזרחי), דבר שחייב אותנו לשלם הון על טיפול פרטי, ושיקום ארוך. אמי נכנסה לדיכאון עמוק, סבתי הייתה בשיקום, אבי טבע בבירוקרטיה רפואית אינסופית, ואני נתקעתי במטבח. מישהו היה צריך לבשל לכולם, ובחורה בת תשע-עשרה שרק עכשו למדה כיצד מכינים עוף לשבת עדיפה על לא כלום בשכונה שהייתה רחוקה שנות אור מחנויות לאוכל מוכן או דוכני מזון מהיר.

"את נראית כל כך מאושרת", העירה חברתי חני, כשראתה פעם תמונות מיום העלייה שלנו. ארבע שנים לאחר שעלינו כבר לא נראיתי כל כך מאושרת. הייתי בשנה ג' באוניברסיטה, עבדתי בספרייה המרכזית, הייתי כבר מאורסת מאחר שביקשתי לברוח מהמציאות המתישה של משפחתי, והייתי על סף התפוררות נפשית ממה שהתרחש בבית. כשראיתי מודעה שהציעה ייעוץ חינוך לסטודנטים, התחננתי לכך. "את לא צריכה טיפול; את צריכה ללמוד לבשל!" קבעה הפסיכולוגית האמריקנית הנחמדה אחרי ששמעה מה קורה אצלי בבית. בפגישתנו הבאה היא הביאה ספר מתכונים, ולימדה אותי מה שסבתי סירבה ללמד אותי כל השנים כשהיא ניהלה את המטבח. אחרי הכול, אם המלכה חולקת את סודותיה, היא עלולה לאבד את הכתר.

החיים נמשכים

אז היכן הייתה המקבילה שלי? סבלנות! אפילו אני עדיין לא הייתי מודעת לקיומה. על מנת שזה יקרה, סבתי הייתה צריכה להחלים (במידת מה) ולחזור

הביתה (זמנית), הייתי צריכה להתחתן (גם זמנית, אבל עוד לא ידעתי את זה אז), לסיים את הלימודים, לנהל משרד אדריכלים תוך כדי כך שהרווחתי משכורת מופקעת (זמנית מאוד), ולחלום חלום משנה חיים ששלח אותי בחזרה ללימודים להתמחות בלימודי שואה. הייאוש של אָמִי מהמדינה, החרדות הכלכליות, והאובססיה לשואה היו צריכים לגדול עוד יותר (בכלל לא זמנית), ואחרי התלבטויות מייסרות, סבתי הייתה צריכה להסכים לחזור לבית אבות באמריקה שם יכלה לתקשר באנגלית ולהיות שוב קרובה לאחיה ואחיותיה וילדיהם.

בתחילת 1981 טסה אָמִי לניו יורק כדי להתחיל בסידורים המורכבים לקראת חזרתה של סבתי לארצות הברית ולמצוא לה בית אבות מתאים. טסתי עם סבתי לניו יורק שבוע לפני פסח, אחרי שארזתי את כל חייה בשתי מזוודות. אבי הגיע שלושה ימים לאחר מכן. הייתה זו הפעם הראשונה שחזרתי לניו יורק מאז שעליתי ארצה שבע שנים קודם לכן. בעלי, עדיין סטודנט, היה אז במילואים ונשאר בארץ, בעוד שאני ביליתי בניו יורק עם הוריי וסבתי. הייתה זו הזדמנות נדירה להיות משפחה גרעינית מאושרת ונורמלית, אחרי כל כך הרבה שנים שבהן הכול התחיל להשתבש.

"נורמלי", כמובן, הוא מונח יחסי, אבל זה היה נורמלי ככל שהדינמיקה המשפחתית שלי אפשרה. החלקים הטובים של חיי האמריקנים נמשכו כאילו מעולם לא נגמרו. שלושה שבועות של אושר שבהם אָמִי הייתה ברקיע השביעי. מזון אמריקני שאליו התגעגענו. קשר מחודש פנים אל פנים עם חברות ובני משפחה. זיכרונות. שייכות. ייתכן שהמקבילה שלי צפתה בי מהרגע שירדתי מהמטוס, אבל לראשונה הבחנתי בה בזמן שהחלקתי על הקרח בניו יורק עם חברתי הטובה ברברה, שעתיים של כיף שלקחתי לעצמי בתוך נסיעת עבודה מלאה בבירוקרטיה. "זה כאילו שמעולם לא עזבת את ניו יורק", העירה לי חברתי, ופתאום, היא הייתה שם, המקבילה השקופה שלי, מחליקה על הקרח בחופשת הסמסטר שלה, נראית בדיוק כמוני אך עם תסרוקת הרבה יותר מוצלחת. ובניגוד אליי, היא באמת מעולם לא עזבה.

כעבור שלושה שבועות חזרתי לארץ, כשנסיעה זו הייתה אירוע מכונן ביחסיי המשתנים תדיר עם החלום הציוני שמעולם לא באמת בחרתי להיות חלק ממנו אלא הוכנסתי אליו על ידי הוריי. במשך שלושה שבועות שתייתי עמוקות מתערובת שכמעט שכחתי את טעמה ושמרכיביה העיקריים היו סדר, משפחה וביטחון. איך אפשר להיות מסודרים בישראל, מדינה שהתנהלה אז על פי "הוראות" בירוקרטיות בלתי כתובות המשתנות תדיר? משפחתי המצומצמת בארץ לא הייתה דומה כלל לרשת המשפחתית

המורחבת והמלוכדת שהייתה לי בארצות הברית, ויחד עם צורך עז בביטחון (איך לא, כבת הדור השני?!), היעדרה היה שורש חרדותיי הגדולות ביותר מאז העלייה.

רוב העולים המתבגרים מוטרדים מהצורך ללמוד שפה חדשה, ליצור חברויות חדשות ולהצליח בבית הספר. הדאגות שלי לאחר העלייה היו קצת יותר קיומיות. למי עליי לפנות אם משהו יקרה לשני הוריי במקביל? איך אני משלמת על אוכל וחשבונות אם ההכנסה שלנו תיעלם עם מות אבי? בגיל שש-עשרה, נשאתי את מספר הטלפון של החברה קדישא בארנק, "ליתר ביטחון". עוד לפני שהגעתי לגיל שיכולתי להוציא תעודת זהות, כבר לימדתי בבית ספר פרטי לאנגלית בתל אביב כדי להבטיח לעצמי הכנסה קבועה. בגיל שבע-עשרה התארסתי, בחלקו כדי לברוח מהמתחים בבית אחרי שאמי התמרמרה על כל דבר בישראל. הנסיעה הזאת, ובמיוחד ההצצה החטופה במקבילתי השקופה, הרגועה והמאושרת, הזכירה לי שיכול היה להיות תרחיש חלופי לכל מה שעברה משפחתי.

ברגעים מלאי לחץ (האם היו כלל רגעים מסוג אחר?!), מחשבותיי נדדו אל הקיום החלופי שלי. איפה הייתי גרה אילו מעולם לא עזבתי את ניו יורק? האם היה לי קשה כל כך למצוא בית אקדמי שהיה מוכן להעסיק אותי כמרצה ללימודי השואה, דבר שעדיין נאבקתי עליו בארץ? עם מי הייתי מתחתנת? אז בוודאי לא היה לי גיס נעדר ממלחמת לבנון הראשונה, שסביבו סבבו חיי הוריו של בעלי. האם הייתי צריכה כל הזמן לפצות את אבי על נכדיו האמריקנים שנישאו בנישואי תערובת, טרגדיה בעיניו שלא יכולתי לפתור? ייתכן שכן, אבל אז, כנראה שלא היה לי את כל השאר על הראש באותו זמן.

מה היה קורה אילו במקום לעלות ארצה הוריי היו יוצאים לגמלאות ועוברים לפלורידה כפי שעשו רבים מקרובינו האמריקנים? למעשה, זה בדיוק מה שהם עשו כדי לשמור על שפיותה של אמי; חמישה חודשים בפלורידה, שבעה בישראל, החל מהתקופה שהייתי בשמירת היריון עם בתי הצעירה. לא העיתוי הטוב ביותר מבחינתי בלשון המעטה. באותו חודש, השכנה שלי דפקה בדלת אחרי ששכבנו חולים בשפעת, אני, בעלי ובתי הגדולה בת פחות משנתיים, במשך שבוע. מה לקח לה כל כך הרבה זמן לשאול לשלומינו? "אם אמא שלך עזבה אותך ונסעה לחו"ל, זה אומר שאת לא צריכה עזרה!", היא ענתה, תזכורת בלתי נשכחת שבקרוב ישראליים מסוימים, לאלה שאין להם רשת משפחתית מורחבת יש מעט מאוד זכות קיום. כמה נפלא. בזמן שהמקבילה שלי בוודאי הייתה מקבלת ארוחות מהקהילה היהודית המקומית

במהלך שמירת היריון, אני הייתי נתונה לחסדי שכנים מסוג אחר, וחיה באזור הדמדומים.

למען האמת, הם היו השכנים לשעבר של הוריי. עיפים מהטרור מהשכן המטורף שגר מעליהם, הוריי שכרו דירה בהמשך הרחוב בזמן שאנחנו עברנו לדירתם. גם הניסים, המשוגע מלמעלה מצא קורבנות חדשים והניח לנו לנפשנו. באותה עת היינו משפחה בת ארבע נפשות שגרה בדירה מרווחת, ואמי נהנתה מהחיים בארצות הברית במשך חמישה חודשים בכל שנה. זה דווקא יכול היה להיות מקום נחמד לסיים בו את הסיפור שלנו. סגירת מעגלים. התחלות חדשות. אולי אפילו הייתי נפרדת בשלום ממקבילתי, כשכל אחת הולכת לדרכה. אבל לצערי, זה לא מה שקרה.

אז, מה קרה?

המשכתי להיות קרועה בין קטבים מנוגדים. למרות שחונכתי לאהוב את ישראל, חוסר שביעות הרצון הגובר של אמי מהמדינה גבה את מחירו, במיוחד דאגותיה לגבי הישרדותה של ישראל במזרח התיכון. לאחר שסיימתי את הדוקטורט לא מצאתי עבודה קבועה בהוראה ובעידודה המתמיד של אמי ("יום אחד תודי לי כשזה יציל את חייך וחיי משפחתך") אפילו שלחתי קרוב למאה מכתבים למכללות ולאוניברסיטאות ברחבי ארצות הברית בחיפוש אחר משרת הוראה בלימודי שואה. למרבה המזל, קיבלתי רק תשובה חיובית אחת, ללמד כמורה מן החוץ בחור נידח. אחרת, מקבילתי ואני היינו עשויות להתאחד מחדש, ומי יודע איך שתילים נקלטים יחד לאחר יותר מעשור בנפרד.

לאט אבל בטוח, הפחדים של אמי ("תברחי מכאן כל עוד שאת יכולה כדי שלא תחזרי על השגיאות של אביך כשנתקע בגרמניה") חלחלו לנפשי. קמצוץ של חוסר ביטחון, חצי מנה של גז עיראקי רעיל, לערבב עם אב ניצול שואה בן שמונים וחמש, ולקשט עם אם שהתנהגה כמו ניצולת שואה "כאילו". איזה קוקטייל לבת הדור השני שהייתה אם לשתי בנות קטנות! האם מקבילתי נהנתה מילדיה? מי יודע. באותו זמן, בקושי יכולתי להבחין בה בנסיעותיי הנדירות לארצות הברית, כי השתמשתי בכל כוחותי לשרוד כאן ועכשיו.

קפיצה של עשור קדימה. לי כבר הייתה עבודה מסודרת, אך לבעלי לא הייתה. במהלך השבוע בקושי ראיתי את בנותיי ערות כי עבדתי בעבודות נוספות בכל רחבי המדינה כדי לפרנס את משפחתי. אבי האהוב, שהלך

לעולמו כמעט בן 90, עשה עבודה טובה כשהוריש לי אמונה דתית חזקה, חינוך אינטלקטואלי ואת מורשת הדור השני. אָמִי, שהפכה עכשיו ל"ניצולה" המשפחתית ("בכאילו", אבל הייתה חזקה ב"כאילו" הזה שלה), עשתה עבודה טובה לא פחות כשהורישה לי את טראומות השואה "שלה", כולל פחדיה לגבי העתיד הקיומי של המדינה.

אמא המשיכה לחלק את השנה בין מיאמי לרמת-גן, כשהיא אהבה את הראשונה ובקושי סבלה את השנייה. שמחתי כשהיא חזרה לארץ בכל שנה בפסח, והייתי מנסה לפצות אותה על כל תחלואי הישות הציונית. אולם עד לקיץ, היא החלה לחזור על המנטרה הקבועה שלה שישראל נמצאת במסלול התנגשות עם שכנותיה, ושעליי לחפש עבודה באמריקה כדי "לברוח בזמן" ולהציל את נכדותיה. בספטמבר שתינו היינו סופרות כבר את הימים עד שתעלה למטוס לאחר החגים.

ובכל זאת, מעולם לא הפסקתי לנסות לפצות אותה על חסרונותיה של ישראל, חיפשתי כל הזמן דרכים להעניק לה חוויות חיוביות, בדיוק כפי שהיא עשתה פעם עבור סבתי. "את בת נפלאה אבל אמא גרועה", היא העירה, וכמה שהיא צדקה, כי עם לוח הזמנים המטורף שלי, למי היה זמן לשתייהן? מצווה מן התורה לכבד את צורכי הורינו אך לא את צורכי ילדינו. ניסיתי לעשות את הבלתי אפשרי ולספק את שניהם, אך לא הצלחתי באף אחד מהם. השתוקקתי לזמן לבד עם בנותיי שאהבתי מרחוק במהלך שעות העבודה הארוכות שלי, בכל זאת כללתי את אָמִי בכל אירוע וטיול. אילו הייתה מאושרת יותר בישראל, זה היה תענוג כי היא הייתה אם אוהבת וסבתא נפלאה, תמיד מוכנה להרפתקה, נדיבה ברוחה, ואוהבת את החיים בכלל. אבל חוסר שביעות רצונה מהחיים בארץ ופחדיה הקיומיים לגבי המשך קיום המדינה הבהילו אותי והתישו את כולם. כך גם נהרסה החופשה המשפחתית האחת והיחידה אי פעם, חמישה ימים במלון מפואר בים המלח, קסטרופה בלתי נשכחת שעלתה לי משכורת של שישה חודשים ושנה של סיוטים.

קפיצה קדימה חמש שנים. סוף סוף קיבלתי משרה מלאה עם קביעות בבר-אילן. אבל הגוף שלי התחיל לשלם את המחיר על שנים של מתח, והדבר ניכר בבריאותי. גם הנישואים שלי שילמו את המחיר, ובעלי ואני נפרדנו בצער אך שמרנו על יחסי ידידות. אָמִי שאהבה ויכוחים וחילוקי דעות הפכה פתאום שקטה וציינתית, סימן שמהוה מאוד לא טוב עומד לקרות. וכמובן שכך היה. סדרה של שבצים קטנים בישרה אצלה על תחילתה של דמנציה וסקולרית בעוד שניוון המקולה גזל ממנה את ראייתה אט אט עד למותה

עשור לאחר מכן. יחד הם גם גזלו ממנה את יכולתה לנסוע לחו"ל, והפכו את מיאמי, חבל ההצלה שלה, לחלום העבר. אבל היא בכל זאת הצליחה לתמוך בהחלטתי להינשא מחדש וחגגה אתי את נישואיי ליהושע שוורץ, פרופ' ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה והדיקן שלי לשעבר בבר-אילן. כמוני, הוא עלה לארץ בקיץ 1974, אבל לירושלים כמה שבועות לאחר שעלינו לרמת-גן. לקח לנו רק שלושים ושתיים שנה למצוא אחד את השני.

אחרית דבר

פרק זה נקרא יותר כמו סיפור העלייה של אמי מאשר סיפור עלייתי. ולא במקרה. מאחר וגידלו אותי כנר זיכרון שמטרתו היה לפצות ולעודד, הנטל פשוט עבר מפיצוי לאבי על זוועותיו של היטלר לפיצוי לאמי על חולשותיה של ארץ הקודש. מעולם לא עלה בדעתי לומר לאמא שלי למצוא את האושר שלה בעצמה. אם לא היה לה טוב בארץ איך יכולתי להיות מרוצה מהחיים כאן? יש המכנים זאת סימביוזה מפצה; עבורי זה היה רק עוד חלק משיגעונות הדור השני בשילוב עם החינוך שקיבלתי.

פן נוסף של אותם שיגעונות היה חוסר היכולת להרגיש "בטוח" לחלוטין ו"בבית". רבים מבני הדור השני המונעים מהצורך בביטחון רואים כל "בית" כזמני. אל תתקשר למקומות, רק לאנשים. שמור את הדרכון בהישג יד, תהיה עם תיק ארוז, מוכן לברוח, אפילו ממדינת ישראל שאמי שכנעה אותי שאולי לא תהיה בסביבה לנצח. למדו את ילדיכם שפות, השיגו להם אזרחות כפולה (משולשת עדיפה), ליתר ביטחון. אמונות כאלה היו נדירות יותר בקרב בני הדור השני בארץ שטפטפו להם את הציונות לתוך הדנ"א מאז הילדות, אך מכיוון שמעולם לא הפנמתי את האידיאולוגיה הציונית, החיפוש שלי אחר ביטחון נשאר גורם קבוע, גם כשחייתי בישראל.

לבעלי יהושע היה יותר מזל ממני. ביוני 1967 כשהיה בן חמש-עשרה, הוא שמע את גולדה מאיר נואמת בעצרת "כוכבים למען ישראל" במדיסון סקוור גארדן בניו יורק, שם אמרה לצעירים בקהל: "בואו לישראל. ישראל צריכה אתכם!". מאותו רגע הוא ידע שהוא יבוא. "את אולי תרצי לעזוב את המדינה אבל אני ארד עם הספינה", הוא אמר לי לא פעם. הבנתי את כוונתו אבל הוא לא היה בן הדור השני. הוא לא גדל עם המודעות שתמיד צריכים להיות מוכנים לברוח, אפילו מהמולדת. אמנם העדפתי לשמוע שירי ארץ ישראל כשהוא נצמד למוזיקה קלאסית, אבל רגליו היו נטועות היטב באדמת

המדינה בעוד ששלי תמיד היו מוכנות לרוץ, לפחות תאורטית, אם מתישהו הדברים יתחממו מדי בסביבה.

והיו גם שתי הבנות הצבריות שלי, שנולדו הרבה אחרי שנקלטתי היטב בחיים בארץ. ואף על פי כן, מדי פעם הן שילמו מחיר על אותם הרגלים תרבותיים שהתנגשו עם הרקע המשפחתי שלי והחינוך שקיבלתי. אחד מהם היה התנגשות בתזמון בין אירועים משפחתיים לבין פעילות בתנועת הנוער. תנועות הנוער בישראל החליפו לעתים קרובות את המשפחה, וקבעו פעילויות לזמנים שבהם היינו יושבים לארוחות משפחתיות. מיותר לציין שבנותיי תמיד איחרו לפעילויות האלה, אם בכלל נתתי להן ללכת. התנגשות אחרת הייתה בתחום החינוך. אותי גידלו כשבית הספר הוא כמעט קדוש, והייתי מוועזעת מביטול שבועות שלמים של לימודים במשך "חודש ארגון" של בני עקיבא. לא ראיתי כל דבר חיובי בתרגילי סדר או צביעת הסניף על חשבון הלימודים, והבעתי את דעתי על כך באופן נחרץ, דבר ששם את בנותיי בקונפליקט של ערכי הבית מול ערכי החברה שבה פעלו.

למה הייתי כל כך בלתי גמישה בנושאים האלה? ההערות של אמי על כך ש"בארץ הילדים הופכים לפרימיטיביים כדי לשרוד" בהחלט לא עזרו. גם אני יכולתי להגיב אחרת, לוותר על ערכי ילדותי ו"לזרום" יותר. אבל עדיין האמנתי בערכים ובסדרי העדיפויות שלמדתי מהורי, כמו מרכזיות המשפחה (ולא תנועות הנוער), הפגנת דרך ארץ מוחלטת כלפי ההורים והפיכת החינוך למטרה עליונה.

אמנם לא נשאתי על כך נאומים ארוכים, אך אמי הייתה קולנית וחד-משמעית מספיק עבור שתינו כשדיברה על נושאים אלה. "ילדים לא צריכים להיות מאושרים; הם צריכים להיות צייתניים ולעשות את הדבר הנכון. יש לשמור על מסורות כדי להנציח את כל אלה שאיבדנו להיטלר. הדרך הנכונה להיות 'יהודי טוב' (להיות 'ישראלי טוב' לא נחשב בעיניה) היא הדרך שבה חונכת. תצייתי לדבריי, ואני אוהב אותך. אחרת, אני כלל לא אכיר בקיומך." רק כעבור שנים הבנתי שהצהרות כאלו היו ניסיונותיה הנואשים לנווט בעולם שבו היא טבעה ללא חבל הצלה, אבל אז לקחתי אותה ברצינות במקום שאפילו היא לא לקחה את עצמה ברצינות. כמה עצוב שהבנתי את זה רק הרבה אחרי שהיא כבר לא הייתה אֶתנו. אם יש גן עדן, אמי כנראה מסתכלת עליי מלמעלה ברוגז, שואלת איך הבת שלה יכלה להיות כזו טיפשה! אבל אז זה היה מאוד אמיתי, ודבריה השאירו עליי את חותמם הרבה יותר ממה שהיה צריך להיות.

במשך עשרות שנים הזדהיתי עם שירו האלמותי של ר' יהודה הלוי

"לבי במזרח ואנכי בסוף מערב", רק שאצלי זה היה הפוך. הייתי בישראל בזמן שמקבילתי השקופה באמריקה עדיין החזיקה חלק מלבי אצלה בכיס. התענגתי על העושר הרוחני של החיים בארץ, הערכתי את היתרונות של החיים כאן עבור יהודים שומרי מצוות, התגאיתי בפטריוטיות, אהבתי את האוכל, אבל תמיד הרגשתי קרועה, כשכל הזמן מהדהדות באוזני מילותיה של אָמִי, "למה אנחנו לא יכולים להיות יותר כמו אמריקה?". כל נסיעה לניו יורק לאחר נישואי ליהושע הייתה מסע נוסטלגי מענג, יחד עם הריח של "מה יכול היה להיות" אילו אָמִי לא עקרה אותי משם בקיץ 1974, כביכול כדי להחזיר אותי לשורשים בארץ.

כשם שהסיוורים הלימודים בפולין נעים על ה"משולש" של ורשה, לובלין וקרקוב, גם לי היה ה"משולש" הנוסטלגי שלי שאליו חזרתי בכל נסיעה לניו יורק – האגם הקטן בסנטרל פארק דרום שבו טיילתי כילדה כשהוריי עבדו בימי ראשון, בית הקברות של וולווד (Wellwood) בלונג איילנד שבו נקברו סבי וסבתי, וברייטון ביץ' שבו ביליתי אֶתם בכל קיץ. היה גם "המשולש הקטן" ברחוב 34 במנהטן בין שלוש חנויות כלבו גדולות שהיו אהובות עליי במיוחד. "וואו, באמת היה לך עבר לפני שעלית לארץ", אמר לי עמית ישראלי שנסע אֶתי לניו יורק לכנס בסוף 1993, כשראה אותי ורקדת ממש, פשוטו כמשמעו, על המדרכה ברחוב 57 מאוחר בערב, כשאני מראה לו את הבניין שבו שכן משרד סוכנות הנסיעות של הוריי. הענפים והעלים שלי אולי התפשטו על הגבול בין רמת-גן לגבעתיים, אבל חלק מהשורשים שלי היו עדיין נטועים עמוק באדמת ניו יורק.

בשנים שלאחר מות אָמִי האהובה ב־2014 חוויתי את הפרידה הרגשית ממנה שרוב הצעירים חשים כשהם נפרדים מהוריהם בשנות העשרה לחייהם. תוך שימוש בשישים שנות ההתכתבות שלה עם אנשים שונים ובייחוד עם אבי ואֶתי, כתבתי ספר על אָמִי שאֶפשר לי לראות את העבר דרך עיניה, כולל פרקים קשים וכואבים על החיים שלה בארץ. סוף סוף יכולתי להבין טוב יותר את הבחירות שעשתה בחייה, ודרכן אף להבין חלק מאלה שבהן בחרתי בעצמי.

מה עשתה לי העלייה לארץ בגיל חמש-עשרה? מה היה היחס האמיתי שלי לחיים בארץ? האם נשארתי כאן רק מחוסר אינרציה או מהעדד יכולת למצוא משרה מקצועית מתאימה באזור ניו יורק? מעולם לא גיבשתי את תשובותיי האמיתיות לשאלות אלו מאחר ובכל פעם חשבתי עליהן דרך הפריזמה והאמונות של אָמִי. בחיפוש אחר תשובות, ניהלתי דיונים רבים עם בני משפחה וחברים, שעזרו לי להבין טוב יותר את העבר שלי.

חלק מהתהליך כלל נסיעות עבודה תכופות לניו יורק, חלקן עם בנותיי שעבורן הפכה העיר לבית שני. כשהעבר שלי הפך להווה שלהם, נסגר מעגל נוסף, שעזר לי לגבש את המורכבות של מערכת היחסים שלי עם ישראל. אחרי כמעט חמישים שנה בארץ, הרגשתי שהחיים שלי עדיין אינם מבוססים על אידאולוגיה ציונית, שכן האידאולוגיה שלי הייתה מורכבת בעיקר מ"יהדות" ו"משפחה" עטופות בשכבות עבות של שיגעונות בני הדור השני. אבל כמו הרבה מערכות יחסים ארוכות טווח, גם זו התבססה בעיקר על חוויות משותפות, הערצה, גאווה בהישגים הציוניים ואף אהבה מסוג כלשהו. פתאום, ללא אזהרה מוקדמת, הכול השתנה. השלב הראשון התרחש בשנת 2020. כאשר התפרצה מגפת הקורונה בתחילת אביב 2020, ואז החלו ההפגנות החברתיות/פוליטיות האמריקניות ביוני, צפיתי מרחוק בדרך שבה העיר ניו יורק הורסת את עצמה. לאחר שנודע לי על חברים ובני משפחה שנפלו קורבן לנגיף, חנויות אהובות שנבזזו ומערכת בריאות משובשת שמגרעותיה השפיעו על כולם, הבנתי שיעבור זמן רב עד שהמצב ישוב לקדמותו מלפני המגפה.

הייתי עצובה מאוד לראות את הדלת האמריקנית שלי נסגרת, אבל אסירת תודה עמוקה לכך שהדלת הישראלית שלי עדיין פתוחה. איזה מזל היה לי להיות כאן ולא שם. אמריקה שהכרתי נעלמה, ניו יורק כבר לא הייתה "מקלט בטוח", ומי ידע מתי היא תהיה כזו שוב. כבת הדור השני שתמיד מחפשת ביטחון זאת הייתה בשבילי נקודה מכרעת. פתאום, בפעם הראשונה מאז שגיליתי אותה, כבר לא יכולתי לדמיין את המקבילה השקופה שלי. האם ברחו מניו יורק כדי למצוא מקלט מחוץ לעיר? האם היא הייתה עוד קורבן בגיל העמידה של המגפה? או שאולי הצליחה להגיע לאחת הטיסות האחרונות לארץ לפני שנעלמו השמים, כשהיא מחליקה בדממה לתוך הבית שלי, העור שלי, כדי להתאחד אתי שוב, מחפשת את שלוותה ואת האושר שלה כאן כפי שחפשתי פעם את שלי שם? אחרי הכול, למרות ההבדלים בינינו, גם היא בת הדור השני. יהיה גורלה אשר יהיה, היא נעלמה לפתע, והותירה מאחוריה ניחוח של מי ורדים, ריח הבושם המשותף שלנו שהרחתי פתאום, על אף שלא השתמשתי בו כבר זמן מה. עבור אחת מאתנו, לפחות, מסע חיינו בחיפוש אחר משפחה, ביטחון ושייכות הגיע לסיומו.

השלב השני של השינוי התרחש בסתיו 2023, לאחר מעשי הטבח של חמאס ב-7 באוקטובר. עד אז לא רק השלמתי עם החיים בישראל; הרשיתי לעצמי להפנים באופן מלא את אהבתי למדינה ולתושביה. כבר לא חלמתי על קו הרקיע של ניו יורק; היא התחלפה בגעגוע לירוק השופע ולנחלי

אצבע הגליל באביב. לא רציתי את האגם בסנטרל פארק, אלא את הבניאס ונחל שניר. הייתי הראשונה להצהיר שאחד הדברים הטובים ביותר שהוריי עשו עבורי אי פעם היה לעלות אִתִּי לארץ בקיץ 1974. לא משנה מה קרה למדינה באותה תקופה, בירכתי אותם על כך על בסיס יומיומי.

ב-7 באוקטובר, בבוקר של שמחת תורה, התעוררתי, כמו רוב תושבי המדינה, מהאזעקות שבישרו על מתקפת הטילים של חמאס על ישראל. לקח לכולנו זמן עד שהבנו מה קרה בדרום ובעוטף. פלישת חמאס לקיבוצים, מושבים ועיירות; העינויים, האונס והטבח של למעלה מ-1,200 ישראלים חפים מפשע; הגל השני של עזתים "תמימים" שהצטרפו למחבלים ואף התעלו עליהם באכזריות.

כל זה רק חיזק אצלי את האמונה שמקומי בישראל, שזה ייעודי, ולא רק גורלי, לאחר שהגעתי לכאן עם הוריי לפני חמישים שנה. כשבני משפחה בחו"ל שאלו אותי אם אני לא רוצה לבוא לארצות הברית לזמן מה כדי להתרחק מהסכנה, צחקתי; הרעיון אפילו לא עלה בדעתי. כמה השתנית, הרהרתי.

האם הרגשות העזים שלי נבעו מהצפייה בגל האנטישמי והאנטי־ישראלי ברחבי העולם? מהרצון העמוק שלי להכות שורשים, דבר שאמי תמיד ראתה כמעשה מסוכן ושללה בכל כוחה? מהשנים שחלפו מאז מותה, שאפשרו לי לגבש יחס משלי למדינה? מהשפעת הציונות של בעלי? תהיה התשובה אשר תהא, תחושת השייכות שלי הייתה מלאה. תמיד אזכור ואעריך את המדינה שבה נולדתי, אבל ישראל היא אכן הבית האחד והיחיד שלי. והיום, סוף סוף, אני בטוחה שגם המקבילה השקופה שלי שותפה מלאה לדעתי.

פרק 3:

בראשית היה אושוויץ

הכול התחיל בחלום מוזר ובשיחה עם הבוס שלי דאז, משה זרחי. יש הנשבעים שזו הייתה תגובה טבעית לרקע המשפחתי שלי. אחרים אומרים שזה צמח מאהבתי להיסטוריה יהודית. אבי טען שזה היה המכתב מחברו הטוב אלי ויזל שהתחיל את כל התהליך. ואולי הוא צדק. אחרי הכול, אם אבי הצליח לשרוד חמש שנים וחצי בבוכנוואלד ובאושוויץ, כנראה שהוא צדק ברוב הדברים.

להיות בת הדור השני פירושו להעריך את הורייך השורדים. זה גם אומר שבשלב מסוים בחייך תמרדי בהם, גם אם המרד שלך נמשך שישים שניות בלבד, כמו שקרה לי בגיל שש-עשרה. "אתה חושב שבגלל ששרדת את אושוויץ אתה יודע הכול?!" צעקתי על אבי בן השבעים ושתיים באותם צוהריים לוחטים של שבת, והוא הגיב בסטירת לחי מצלצלת, המכה היחידה שקיבלתי ממנו אי פעם, ואחריה שנינו פרצנו בבכי. גם אז הייתי מזועזעת ממה שיצא מפיו. ובסופו של דבר הפכתי לחוקרת שואה. האם בכך כיפרתי על ניסיונותי הפרימיטיביים למרוד במורשת שלפתע הפכה כבדה מנשוא? לעולם לא אדע.

להיות בת הדור השני זאת גם זכות וגם נטל. זכות כי אתה יודע שחייך הם נס. שאילו זה היה תלוי בנאצים, לא היית כלל מגיעה לעולם. נטל, כי האירוע המשמעותי ביותר בחייך, זה שלעולם לא תבני באמת, התרחש לפני שנולדת. כי ייקח לך חיים שלמים לפצות את הורייך על מה שחוו במהלך אותו אירוע. כי גם אם לא הובאת לעולם כדי לפצות אותם על אותו אירוע, שמך בלבד, לעתים קרובות של סב או סבתא, דוד, דודה, אח או אחות שנרצחו, יכול להפוך אותך ל"נר זיכרון" לכל החיים. השם שהיה תזכורת מתמדת ל"שם", הממד המקביל, הנוכח-נפקד המלווה כל מה שחווית "כאן". אז איך אפשר להיות בשני מקומות בו-זמנית?

עוד אחת מאותן דילמות בלתי אפשריות שבני הדור השני מתחבטים בהן לאורך חייהם.

כדי להבין איך שרשרת הרהורים אסוציאטיבית זו קשורה לדרך שבה הפכתי לחוקרת שואה, הבה נתחיל מההתחלה ממש, זמן רב לפני שהייתי נקודה במחשבתו של מישהו, כשאיש עוד לא שמע את המילה "נאצי". כשה"שם" היה עדיין "כאן", ואיש במשפחתי האירופית לא יכול היה לדמיין אסון מתקרב באופק שישנה את הגיאוגרפיה, המסלול או משך חייהם. אז קחו את ידי ובואו נחזור בזמן. אחרי הכול, "הם" כבר אינם, ואף אחד "שם" לא יכול לפגוע בנו. או שכך?

ילדות

אבותיי תמיד התעניינו בהיסטוריה משפחתית, וסיפוריהם ליוו אותי מאז שאני זוכרת את עצמי. היינו גם משפחה לא שגרתית, מה שהפך את הסיפורים למעניינים אף יותר. סבתי מצד אמי, רווקה מבוגרת ממשפחה חסידית, פגשה את סבי, אלמן אתאיסט-קומוניסט עם ארבעה בנים מתבגרים, והתאהבה בו ממבט ראשון, והם נישאו שבועיים לאחר מכן. בני לבין סבתי היה קשר מיוחד כי שתינו היינו בנות הדור השני, מאחר והוריה מתו מרעב בטרנסניסטריה ב-1942. אבל היא יכלה לספר לי רק על חייהם עד שעזבה את אירופה ב-1911 וידעה מעט פרטים על חוויותיהם בשואה. את אלה למדתי מאחיה ואחותה שהיו באירופה במהלך המלחמה, ומאמי ששמעה אותם מדודיה ודודותיה.

סיפור הוריי עלה על זה של סבי וסבתי. אבי השורד, אלמן אדוק שהיה אב לשני ילדים בוגרים, הגיע לאמריקה ב-1951. הוא לא תכנן להתאהב במזכירתו שגילה היה כמחצית מגילו אז – אמי החילונית והסוציאליסטית – אבל זה קרה. הם התחתנו, ואז אמי אימצה את דמות עקרת הבית היהודייה האורתודוקסית הטיפוסית – טוב, אולי לא טיפוסית, ולא ממש עקרת בית, אבל בהחלט אורתודוקסית, לפחות בנוכחות אבי. בסופו של דבר, היא גם אימצה את דמות הכמעט שורדת, ה"וונאבי" ("כאילו") כפי שקראתי לה בחוצפה, מכפרת על העובדה שבתעלול של הגורל היא נולדה באמריקה לפני המלחמה ולא באירופה כמו רבים מבני דודיה.

אינני זוכרת מתי למדתי לראשונה על השואה כי ככל שאני זוכרת את עצמי היא הייתה נוכחת בחיי. כילדה ידעתי שהמספר המקועקע על זרועו של אבי – 68715 – היה "מספר אושוויץ" שלו ושמעתי סיפורים כיצד

אחותי ואחי למחצה ברחו מאירופה בזמן המלחמה כילדים פליטים. ידעתי שלעולם אסור לי להתלונן ("בגילך, לאחיך ולאחותך כבר לא הייתה אמא והם ברחו מהנאצים!") והייתי בטוחה שלכולם יש בסלון ספריית עץ ענקית עם דלתות סגורות, המכילה כרכים המתעדים את זוועות המלחמה.

כשמדובר היה בשואה הייתה במשפחתנו חלוקת עבודה. אבי סיפר לי את הסיפורים המעודדים על הקמת קבוצת לימוד פרקי אבות בבוכנוואלד או שליחת משלוח מנות לחבר באושוויץ. אמי – היחידה שלא הייתה באמת ניצולת שואה במשפחתנו הגרעינית – העבירה לי את הסיפורים הקשים, חוויות האימה שעברו על אבי בזמן המלחמה שמהם ביקש לגונן עליי. בעוד שאמהות אחרות נתנו לבנותיהן המתבגרות ספרים כמו "בואי בתי – הכנה לבנות דתיות בגיל ההתבגרות", היא נתנה לי לקרוא "חמש הארובות" של אולגה לנגיל, ו"הייתי רופאה באושוויץ" של גיזלה פרל, בעת שהיא מציגה לי בצבעים חיים את פירוש המושג "בחירתה של סופי" עשור לפני שוויליאם סטירון כתב את הרומן בשם זה. כדי להבטיח שלא אחשוב שזהו פרי דמיונה, היא הייתה גם מצביעה על מפרה שלנו שנאלצה לבחור איזו משלוש בנותיה להציל.

היא גם דרשה ממני מצוינות מפצה. להיות מושלמת כדי לפצות את אבי על מה שהיטלר גנב ממנו. אין פלא שמרד הנעורים שלי מת עוד לפני שנולד. באופן אירוני, כדי לשמח את אבי השורד לא היה צורך במצוינות. היה מספיק שאני נושמת.

ילדותי בוודסייד, קווינס במהלך שנות ה-60 ותחילת שנות ה-70 של המאה העשרים לא הייתה ילדות אמריקנית טיפוסית. כמו ג'ון לנון, ששיר המופת שלו יצא ממש לפני בת המצווה שלי, גם אני ניסיתי "לדמיין את כל האנשים", מדמינת את משפחתי אילו לא היה היטלר. הייתה רק בעיה אחת. ללא השואה, אשתו הראשונה של אבי הייתה חיה, הוא לא היה פוגש את אמי, ואני לא הייתי קיימת, לפחות לא ה"אני" שהייתי באותה עת. אני חבה את חיי לנאצים.

השואה הייתה נוכחות מתמדת בביתי, סיפור של חורבן, אך גם של הישרדות וניצחון. לידתי הייתה חלק מאותו ניצחון, כמו גם חוויותיו של אבי במלחמה ולאחריה: להישאר יהודי מאמין לאורך כל המלחמה באושוויץ ובוכנוואלד; להקים את "קיבוץ בוכנוואלד" בגרמניה המשוחררת; למצוא באמריקה את שני ילדיו ששרדו את המלחמה ולהקים שם משפחה שנייה בשנות החמישים לחייו. המסר "בעזרת השם ניצחנו את היטלר" היה מוטבע בעצם קיומי.

חלק גדול מחבריי לכיתה בבית הספר היהודי הדתי בניו יורק בו למדתי היו בני ובנות הדור השני. כמעט כולם נקראו על שם קרובי משפחה שנרצחו בידי הנאצים. מעטים, כמוני, היו תוצר של "נישואים מעורבים", עם הורה אחד שורד והשני יליד אמריקה. במידה זו או אחרת, כולנו היינו "נרות זיכרון" לאלה שנספו, מפצים את הורינו על מה שאיבדו.

בינינו לבין עצמנו נדיר שהזכרנו את השואה שמילאה תפקיד רק כשדנו ב"מדרג" הכיתתי. ראשונים היו ילדי שורדי המחנות (אשוויץ היה קלף מנצח); אחריהם צאצאי לוחמי הגטאות או הפרטיזנים; אחריהם אלה שהוריהם הסתתרו או השתמשו בניירות מזויפים. בסוף היו ילדי הפליטים שברחו לפני המלחמה או עברו אותה בגלות בסיביר. אלה עם שני הורים אמריקנים (אנגלית ללא מבטא!) היו בקטגוריה משלהם, "די אמריקנר" שלעולם לא יוכלו להבין מה ספגנו בדרך אוסמוזה. כפי שהסופר בן הדור השני מלווין בוקיט מציין בתמציתיות בספרו **שום דבר לא משחרר אותך**: "הדור השני לעולם לא יכיר מה הדור הראשון יודע בעצמותיו, אבל מה שהדור השני מכיר טוב יותר מכל אחד אחר הוא הדור הראשון".¹³

חוויות הדור הראשון הוא מילאו לעתים קרובות תפקיד מכריע בחיינו הצעירים כבני הדור השני, כולל בחיי בני הדור השני התאפיינו לעתים קרובות במחקר כ"נדחפים" או "שואפים למצוינות", לכאורה כדי לפצות על מה שהוריהם איבדו במהלך המלחמה. ללא קשר למקום מגוריהם, למשפחות הניצולים הייתה רק "מלחמה" אחת, שנכתבה באותיות גדולות. לא היה לנו "הולוקוסט" ("שואה"), המצאה לשונית אמריקנית. בהתאם לחוויותיהם, הורינו התייחסו לזה כ"המלחמה" ("אים קריג"; "אין דער מלחמה"), "במחנה" ("אין לאגער"), או פשוט "שם". להיות בן או בת הדור השני פירושו היה לפתח אוצר מילים משלך, להיות בשקט בבוקר כש"לאבא היה לילה קשה" לאחר שנלחם בנאצים בחלומותיו, ולחשוב שזה מוזר שיש אנשים שמתייחסים לשואה רק פעם בשנה, ביום השואה. עבורנו, כל יום היה יום השואה.

כל זה היה הרקע לשנות לימודי, מעצב את חיי בדרכים שאבין רק עשורים מאוחר יותר. "תמיד צריך שיהיה לך כתב יד מסודר", היה אומר לי אבי בזמן שתיקן בקפדנות את כתב ידי, מבלה שעות בללמד אותי איך למחוק סימני עיפרון, שיעור שנראה לא הגיוני מאיש שכתב היד שלו

Melvin Bukiet, *Nothing Makes You Free: Writings by Descendants of Jewish 13 Holocaust Survivors*, New York and London: WW Norton and Company, 2002:

14 (להלן: בוקיט).

באנגלית נראה כמו גרמנית גותית בלתי קריאה. רק שנים מאוחר יותר קישרתי זאת לתפקידו כ"שרייבדינסט" ("מזכיר הצריף") שהיה מעין סדרן עבודה באושוויץ-בונה, תפקיד שהציל את חייו כדי שיוכל להציל מאות אחרים על ידי שינוי רשימות מקומות העבודה שלהם.

כתב היד היה אולי עקב אכילס שלי, אבל היסטוריה ושפות היו הצד החזק שלי. הקלות שבה למדתי שפות תהיה שימושית מאוחר יותר כהיסטוריונית, אבל כנערה צעירה המחשבה להיות היסטוריונית היה הדבר האחרון שעליו חשבתי. מעולם לא חלמתי ללמוד היסטוריה; למעשה, לא היה לי מושג מה אני רוצה לעשות בחיי הבוגרים. בכיתה ט' כתבתי חיבור על הרומן השבועה מאת אלי ויזל, ואבי, מבלי שידעתי, שלח אותו לוויזל, חברו מבוכנוואלד. ויזל ענה מיד: "יחזקאל היקר... החיבור מצוין ונוגע ללב, אמור לכתך שעליה ללמוד ספרות עברית: זה התחום שלה, ויבוא יום שבו היא תלמד אותו לאחרים ביכולת רבה. שלך, אליעזר." "את רואה", אמר אבי, "אלי אומר שתהיי פרופסור באוניברסיטה בדיוק כמוהו!" צחקתי בקול רם. "אני? פרופסור? באוניברסיטה? טעות בכתובת!" "סבלנות, היא בסוף תגיע לזה", העיר ויזל לאבי כשתיאר לו את תגובתי. תודה, אלי. למרות שאני מלמדת תולדות ישראל ולא ספרות עברית, הצחוק האחרון היה אכן שלך.

בחירת מקצוע

כשהייתי בת חמש-עשרה, משפחתי עלתה ארצה. האם שורדי שואה מגוננים יתר על המידה על ילדיהם? לא ייתכן, זה היה רק במקרה שאבי קנה דירה שבע דקות מאוניברסיטת בר-אילן כדי להבטיח שלעולם לא אצטרך לגור במעונות; או שהסיע אותי לאוניברסיטה כמעט בכל בוקר כדי שלא יצטרך לדאוג למה שיכול לקרות לי באוטובוס. או שהיה מודאג מאוד איך אפרנס את עצמי כשבחרתי ללמוד היסטוריה אך סירבתי להירשם ללימודי תעודת הוראה.

"את צריכה גם מקצוע וגם השכלה", אמי הזכירה לי תמיד, "כזו שתוכלי לקחת אתך אם תצטרכי לברוח." מתנת סיום התיכון שלי היה קורס מזכירות דו-לשונית כי "הקלדה וקצרנות יכולות להציל את חיך." "רק תחשבי על 'המזכירות מאושוויץ'", העירה אמי, השורדת המתימרת ילידת אמריקה, כשהראיתי לה את תעודת סיום הקורס. מי שאומר שהעברה בין-דורית של טראומה מתעצמת עם הזמן יודע על מה הוא מדבר. את בתי הבכורה שלחתי לאותו קורס בדיוק אפילו מוקדם יותר, כמתנת בת מצווה.

קורס המזכירות, כמובן, השתלם, וכישורי המשרד הדו־לשוניים שלי שירתו אותי היטב בשוק העבודה. תוך ימים ספורים מסיום הלימודים, עבדתי כבר כעוזרת אישית לאדריכל ידוע, הרווחתי משכורת מעבר לחלומותיי הפרועים ביותר. הכסף בהחלט עזר כי כבר פרנסתי שניים, לאחר שהתחתנתי עם סטודנט בבר־אילן, "אמריקנר", למרות הצהרת נעורים שאתחתן רק עם בן הדור השני כמוני. החתונה בגיל תשע־עשרה גם סיפקה לאבי בן השבעים וחמש נחת יהודית ותקווה שיוכה לראות את ילדי גדלים. אבל העבודה הייתה נוראה, הנישואים לא היו גן עדן גם הם, והילדים לא היו אפילו אפשרות חולפת במוחי. מה יכולתי לעשות? בעלי היה במילואים, ורמת הייאוש שלי עלתה מדי יום.

לילה אחד חלמתי שאני עומדת על הרמפה באושוויץ טבולה בערפל. רכבת התקרבה וקבוצת קרובי משפחה שלי שנהרגו במלחמה ירדה ממנה. חסרת אונים צפיתי בהם נלקחים למותם וצעקתי, "חכו לי!", אבל הם המשיכו לצעוד אל תוך החשכה. לפתע סבתי, אסתר, אָמו של אבי שעל שמה נקראתי, הסתובבה ואמרה: "ילדתי, הישארי כאן. יש לך משימה. לוודא שלא ישכחו אותנו." ואז כולם נעלמו בערפל.

התעוררתי רועדת ומזיעה, לבד בדירתנו הקטנה הלוהטת בחום יולי־אוגוסט. מה עכשיו? מה עליי לעשות כדי להבטיח ש"לא ישכחו אותנו?" כמו רוב ההחלטות החשובות שקיבלתי בחיי, כל חלקי הפאזל בראשי עשו "קליק־קליק־קליק" כשהם התחברו פתאום למקומם. אתפטר מעבודתי, אחזור ללימודים, אתמחה בשואה, ואז אכתוב עליה ואלמד אותה. אבל מה עם היותי מפרנסת המשפחה? וההבטחה לבוס שלי לנהל לו את המשרד? באותו בוקר סיפרתי לאדריכל על החלום ועל החלטתי. הוא הקשיב בתשומת לב, נשען לאחור בכיסאו, ואמר: "חזרי ללימודים, תלמידי על השואה, ויום אחד תהיי היסטוריונית מפורסמת." בחיך, המשיך: "ואני אספר בגאווה לכולם שפעם היית העוזרת האישית שלי!"

רוחי התרוממה ועם ברכת הדרך מהבוס עזבתי את המשרד, ובאותו יום נרשמתי ללימודי התואר השני בתולדות ישראל באוניברסיטת בר־אילן. אפילו מצאתי מנחה די מהר להדריך אותי לתזה בנושא השואה. לא סתם משהו על השואה, אלא משהו מתולדות משפחתי. באותם ימים אושוויץ נחשב כבד מדי כנושא מחקר ("את יודעת מדוע אין ספר על אושוויץ?", שאל אותי אז פרופ' ישראל גוטמן, אף הוא ניצול המחנה, "משום שאיש לא מוכן להקדיש שש או שבע שנים מחייו לשהות בתוך תיעוד התופת!") – וכמה אירוני ששנים לאחר מכן הוא היה אחד מאלה שכתב את הספר המקיף

הראשון על המחנה!) אז חיפשתי "שואה לייט". מה יכול להיות טוב יותר מלהתחיל בסיפור של אחי ואחותי, ילדים פליטים יהודים שברחו מאירופה הכבושה בידי הנאצים? אחרי הכול, הייתי חייבת להם לא מעט. לא רק שאמי תפסה את מקום אָמם שנרצחה; גם זכיתי לגדול עם שני הורים אוהבים, וביילתי שנים עם אבינו, חוויה שהם החמיצו בצעירותם. כבר הזכרתי רגשי אשם ולהיות "נר זיכרון"? שני אלה כיכבו אצלי בשפע.

להיות חוקרת שואה

איך הופכים להיסטוריונית המתמחה בתקופת השואה? בזהירות רבה. באוקטובר 1979 התחלתי את לימודי לתואר השני בעת שאני מתחילה להכיר את סביבתי האקדמית, דבר שפחות התעניינתי בו בזמן התואר הראשון. נשים מעטות לימדו במחלקות לתולדות ישראל באוניברסיטאות בארץ, והייתי עתידה להתמודד עם "מועדון גברים סגור" של שומרי הסף בניסיון להתקבל לעבודה. ואולם, באותה עת זה פחות הטריד אותי. בסך הכול רציתי לכתוב על השואה, והייתי בטוחה ששום דבר לא יעצור אותי. בהיעדר מימון לנסוע לארכיונים בארצות הברית כדי לחקור את סיפור הצלת אחי ואחותי, ביקשתי קודם לכתוב על ילדים פליטים יהודים בבריטניה, נושא שעיקר התייעוד עליו היה נגיש מהארץ. פניתי לזירת המחקר האמריקנית רק כשהתחלתי לכתוב את הדוקטורט. בשנת הלימודים השנייה לתואר שני כבר עבדתי במכון לחקר יהדות הגולה (ולאחר שהוקם, במכון לחקר השואה) בבר-אילן, ולקראת הדוקטורט זכיתי במענק מקרן הזיכרון לתרבות יהודית שאפשרה לי לנסוע לניו יורק כדי לעבור על הארכיונים הרלוונטיים.

מה שלא הבנתי אז היה שהדרך מבר-אילן לניו יורק תעבור דרך אושוויץ, לפחות עבורי. נסעתי לניו יורק בדיוק בזמן שהחלו לתכנן את הכנס הבינלאומי הגדול הראשון של שורדי השואה, שרבים מחברי הוועד הישראלי והאמריקני שלו היו חברים ותיקים של אבי מ"המחנה", עוד אחת מאותן מילים שהייתה להן רק משמעות אחת עבור בני הדור השני, והכוונה לא הייתה למחנה קיץ של בני עקיבא. כשביקשו ממני לייצג את הדור השני בישיבות הוועד, הבקשה הייתה גם מחווה לקשר המשפחתי וגם תוצאה של יוזמה ארגונית שלי באותם ימים. מספר חודשים קודם לכן, הייתי שותפה בייסוד ארגון הדור השני הראשון בישראל, מיוזם קצרי-ימים ארוך-שם עם הכותרת חסרת הדמיון: "ארגון ילדי ניצולי השואה בישראל".

לא היה לי מספיק שואה בחיי? הייתי בקושי בת עשרים ושתיים, עבדתי במכון לחקר השואה, כתבתי עבודת מ"א ודוקטורט על ילדים פליטים, והתחלתי ללמד את נושא השואה לסטודנטים מחו"ל בבר-אילן. חלק גדול מחברותיי הקרובות היו בנות הדור השני. שתי חברות ילדות שלי מארצות הברית ("אמריקנריות") התחתנו עם בני הדור השני, ואירועי זיכרון הקשורים לשואה היו תמיד שיחת היום אצלנו. אז לשם מה הייתי צריכה להקים ארגון לבני הדור השני? האם התחלתי להבין, כמו עמיתיי האמריקנים שהקימו אז קבוצות דומות, שאנחנו קצת מוזרים, או להשתמש במונח עדין יותר, "ייחודיים"? או כפי שקבע בוקיט, "מי שלא גדל בבית כזה לא יכול להבין, בעוד שלכל בני הדור השני יש משהו משותף".¹⁴

למעשה, זאת לא הייתה כלל הסיבה שבגללה ביקשתי לארגן קבוצה של בני ובנות הדור השני בארץ. רציתי להקים קבוצת מתנדבים שבה בני דור שני צעירים ובריאים יסייעו לשורדים מזדקנים חסרי אמצעים. לכן גם פירקתי את היוזמה כשהיא הפכה לקבוצת שיח או למעין תרפייה קבוצתית ללא מטפל. חשבתי שאתפוצץ אם אשמע עוד בן דור שני מתלונן על חייו (כל הסבל שלך לא יכול להשתוות לשעה באשוויץ!), ונשבעת שלעולם לא אהיה מעורבת יותר בארגוני הדור השני. כמה טוב שתפילות ערב יום הכיפורים כוללות התרת נדרים.

במקום להתמקד בדור השני החלטתי לחזור ללמוד על הדור הראשון – הניצולים – וכך עשיתי במשך חמש-עשרה השנים הבאות. לעתים קרובות להיות דור שני משמעו להיות בקשר רב עם הדור הראשון ואם אתה בר-מזל, תוצר לוואי של הקשר הזה הוא ההזדמנות ללמוד מניסיונם. "אף אחד לא שרד לבד אז תדאגי שתמיד יהיו לך חברים נאמנים"; "שנני את התפילות בעל פה כי לעולם לא תדעי מתי לא יהיה לך סידור"; "שמרי את הדרכון בשידה ליד המיטה; אולי תצטרכי לברוח באמצע הלילה". אי שם באמצע שנות ה-80 חשבתי לכתוב ספר בשם "אמרות השורדים" אבל פקפקתי אם יהיה לו שוק. היום זה היה יכול להיות רב-מכר.

היה גם המשפט הבלתי נשכח של אבי שהתקרב לגיל שמונים והגיע יום אחד לדירתו, "זה לא משאת חיי שיהיה לי נכד על שמי", שזירז את לידת בתי הבכורה קצת יותר מתשעה חודשים לאחר אותו יום, עוד לפני שהדוקטורט שלי אושר. "הכול היה מתוכנן אצלי", אמרה לי פעם אמי כשאלתי אותה איך העזה להתחתן עם גבר מבוגר ממנה בעשרים וחמש

14 בוקיט: 14.

שנה. "נולדת כשהוא היה בן חמישים ושש, חשבתי שתתחתני כשהוא יהיה בן שבעים וחמש, ויהיו לך ילדים עד שהוא יהיה בן שמונים כדי שיוכל ליהנות מהם במשך לפחות עשור". תודה, אמא, על תכנון חיי. כמה מדהים שזה בדיוק מה שקרה. לשורדות המתימרות יש כנראה כוח בעקיפין. בערך אז למדתי גם שיעור חשוב נוסף. להיות בן או בת הדור השני אינו מבטיח דו־קיום עם בני דור שני אחרים, במיוחד כשעוסקים באותו תחום. בזמן כתיבת הדוקטורט כבר פרסמתי מאמרים על השואה בכתבי עת מדעיים, ואחד מהם גרם לאי־נוחות לא מעטה ביני לבין המנחה שלי לשעבר, גם הוא בן הדור השני. אותו אירוע לימד אותי שיעור חשוב בפוליטיקה אקדמית וביחסי דור שני: כמו בכל דבר, לאחיות הדור השני יש מגבלות בייחוד כשתחרות ובעיות אגו נכנסות לתמונה. היה זה שיעור חשוב שלמדתי מאוחר מדי ושינה לאחר מכן את מסלול חיי.

להטביע את הותמי בתחום

החיים נמשכים. שנתיים לאחר מכן נולדה בתי השנייה (הפעם בלי דרבון מאביל!), סיימתי את התואר, הרחבתי את המעגלים החברתיים והאקדמיים שלי, והתחלתי ללמד את נושא השואה במסגרות שונות לא קבועות ברחבי הארץ, כולל באוניברסיטת חיפה. אבל מה זה שואה בלי משפחה, במיוחד עבור בני הדור השני? הגיע הזמן לכתוב פרק נוסף בהיסטוריה המשפחתית, זה של קיבוץ בוכנוואלד שאבי היה בין מייסדיו לאחר המלחמה. נושא מחקר אחד הוביל לשני, וכך הגעתי לסיפור הצנרשאפט ("עשירייה"), עשר נשים ניצולות, כמעט כולן חרדיות, שהיו קשורות לרשת בית יעקב בפולין בין המלחמות, ועברו את המלחמה יחד בפלאשוב, אושוויץ וברגן בלזן. לאחר השחרור הגיעו הצעירות לקיבוץ בוכנוואלד לתקופה קצרה, שם פגשו את אבי. המפגש היה זכור לכולם, וכך הגעתי לחברות אותה קבוצה שסיפרו לי את סיפור חייהן. באמצעותן התחלתי גם לחקור את תחום לימודי הנשים, תחום חדש ומתפתח שבסופו של דבר סיפק לי פתח מילוט מתקרת הזכוכית המקצועית ומעומס רגשי אישי.

למה הייתי זקוקה לפתח מילוט? באותה תקופה, חיי האישיים והמקצועיים היו בתנודה. הייתי המפרנסת העיקרית של משפחתי, בקושי ראיתי את בנותיי חוץ מאשר בשבת ("תמיד צריך מספיק מזומנים בכיס כדי לשלם למבריחים אם המשפחה צריכה לצאת מהר מהמדינה"). חסר היה לי מנטור אקדמי חזק שיכול היה לפרוץ את המחסומים כדי להשיג לי משרה

קבועה ("חייך עשויים יום אחד להיות תלויים בחברים נאמנים"). בזמני הפנוי הלא קיים, פרסמתי ספרים ומאמרים ללא הרף בתקווה לרשימת פרסומים ארוכה שתסייע לי לקבל משרה אקדמית קבועה אם אי פעם תתפנה כזו ("בני הדור השני תמיד תמצב של פעילות יתר; הם הרי חייבים לפצות את הוריהם על מה שהיטלר עשה"). בנוסף לכל זה, אמי ה"שורדת-כאלו" הפנימה את הפרעת הדחק הפוסט-טראומטית (PTSD) של השורדים, והתריעה ללא הרף על שואה מתקרבת במזרח התיכון, כשהיא דוחקת בי להגיש מועמדות למשרה בחו"ל ("הפעם אולי נוכל לברוח לפני פרוץ המלחמה!").

ידעתי שאני זקוקה לשינוי מקצועי, לאחר שכבר חוויתי מה קורה כאשר חוקר שואה בכיר חושש שאני דורכת לו על הטריטוריה המקצועית. כעת גם חששתי שלעולם לא יאפשר לי להתקדם מעבר לדרגה מסוימת בתחום. האם אוכל לשחרר את אחיזת החנק הזו אם אעבור לטריטוריה מחקרית לא מוכרת? אבל הבחירה לעבור תחום הייתה כנראה מורכבת הרבה יותר. מבלי להודות בכך, נראה שהתחלתי להשתחק בתחום השואה.

באותו זמן, אבי השורד, שהיה כבר באמצע שנות השמונים לחייו, דיבר מעט בעת שנלחם בגבורה בפגעי הגיל והזיכרונות. עם זאת, הוא תמך בלב שלם במעבר המחקרי שעשיתי, תוך שהוא מביע בעדינות דאגה מהקשיים האישיים שהיו לי.

הרגע הקריטי הגיע לאחר מותו, אקורד סיום טראגי לתשעת חודשי מחלתו שבמהלכם עולמי סבב סביב פתיל חייו ההולך ודועך. אמי סירבה להגיע להלוויה, מכיוון שלא יכלה לשאת את מראה גופת בעלה האהוב מונח באדמה. אחי ואחותי בארצות הברית דחקו בנו לקבור את אבא בהקדם ("לא מלינים את המת") בעוד שהם יושבים שבעה מעבר לאוקיינוס. בגיל 34, ארגנתי כמעט לבדי את הלווייתו, צופה במשפחה ובחברים מתפרקים בבית העלמין בעוד אני נותרת בעיניים יבשות וממוקדות. ברגעים כאלה רגש הוא מותרות שבני הדור השני אינם יכולים להרשות לעצמם. הרי אנחנו תמיד חייבים להיות מוכנים לברוח.

רוב שנת האבל שלי סבבה סביב ענייני שואה, במיון המסמכים מהשנים שלאחר המלחמה שהשאיר אבי ובבירוקרטיה סביב סיום תשלומי השילומים שלו מגרמניה. "אחי המחנה" שלו המשיכו ללמד אותי פרק בטקטיקת ההישרדות, כמו ההמלצה שלהם לשמור את גופתו בבית על קרח ביום שבו נפטר (28 בפברואר) ולהודיע על פטירתו רק למחרת ובכך "לא להחזיר את תשלום הרנטה האחרון לגרמנים יימח שמם". אבל זה היה מאוחר מדי. ככל שהזמן עבר, מצאתי את עצמי מקבלת החלטות שלא יכולתי לקבל כשאבי

היה עדיין בחיים: להעביר את מוקד המחקר שלי מ"נשים בשואה" ל"נשים במדינת ישראל"; לבצע שינויים בכמה ממערכות חיי החשובים; ולבסוף, להמציא את עצמי מחדש מבת הדור השני ל"סתם ג'ודי". אין כמו הירות נעורים לחשוב שניתן להחליף זהות באחרת, מבלי להבין שזה בדרך כלל לא יותר מאשר הוספת שכבה נוספת של לכה המנסה, לא תמיד בהצלחה, להסתיר את זו הקודמת.

מותו של אבי גם הדגיש את המידה שבה הלחצים המקצועיים עיוותו את חיי היומיום שלי, לקח שלמדתי רק ברגע האחרון. כמה אירוני, שעל אף שהתמסרתי כולי לטיפול באבי בחודשי מחלתו, לא הייתי ליד מיטתו בעת שנפטר, אלא עמדתי בכיתה באוניברסיטת חיפה מאחר וזה היה היום הראשון ללימודים בסמסטר ב' וחששתי להיעדר מאחר ולא הייתה לי קביעות. כאישה דתייה במחלקה חילונית מאוד, ידעתי שיש לפחות חבר סגל אחד שהתנגד נמרצות לכך שהביאו אותי ללמד את תחום השואה, וקיוויתי שבבוא העת מסירותי לעבודה תתורגם לקביעות. כמה אירוני שכמעט מיד לאחר שחתמתי בחיפה על חוזה עבודה לשלוש שנים, התמנה אותו אדם לראש המחלקה והודיע לי שבתום החוזה הוא לא יחודש.

הייתי הרוסה. יותר מכול, כבת הדור השני, השתוקקתי לביטחון. ביטחון אישי, ביטחון מקצועי, ביטחון בריאותי. "אם את רוצה אחריות, קני מקרר", אמר לי חבר קרוב שעבד איתי באוניברסיטת חיפה. אבל הוא לא היה בן הדור השני, ורק חברת הנפש שלי אסתי, שהייתה בת הדור השני, הבינה את השיגעונות שלי בלי שאצטרך להסבירם.

ואז הפוגה

עד שהסתיים החוזה שלי בחיפה, כבר פעלתי על אוטומט. כמו לולינינית, עברתי בין משרות הוראה חלקיות בו זמניות ברחבי הארץ, הארוחות שלי הסתכמו בחטיפי אנרגיה שהחזקתי בתא הכפפות של הרכב. במקום לישון לילה רצוף כשחזרתי הביתה, הייתי יושבת מול המחשב עד שלוש לפנות בוקר, במטרה לסיים עוד ספר או מאמר שאולי יבטיח את עתידי המקצועי – להצטיין, להצליח, לשרוד. מנטרה של ילדי השורדים שנחרטה במוחי עוד משחר ילדותי.

מה שבסופו של דבר הבטיח את עתידי היה דווקא חוסר המזל של מיישהו אחר. כשפרופסור בתחום הציונות באוניברסיטת בר-אילן נפטר, הגשתי מועמדות למשרה שלו, ובאוקטובר 1999 התקבלתי לעבוד במשרה

מלאה במסלול לקביעות במחלקה לתולדות ישראל. מזמן נאמר לי שלעתים, כדי שמישהו ישרוד את השואה, מישהו אחר היה צריך למות. מתברר שגם באקדמיה הדברים לא היו שונים בהרבה.

מעבר לקורסים שלימדתי על מגדר וציונות, שובצתי גם ללמד קורס אחד בנושא השואה, דבר שהחזיר אותי לתחום של המנחה לשעבר שלי. זו הייתה תזכורת מפתה לכל מה שהפניתי לו עורף כאשר המצאתי את עצמי מחדש בניסיון לברוח מתקרת הזכוכית שחשתי שהוא מציב בפניי. לאחר שקיבלתי דרגת פרופסור חבר, הוא הודיע לי שמעתה כבר לא אעבוד במכון לחקר השואה באוניברסיטה, ואף לא הציע לי להישאר בקשר עם המכון, מה שהייתי מוכנה לעשות אף בהתנדבות אחרי עשרות שנים שבמהלכן נקשרה נפשי למכון. המעמד הזכיר לי מדוע התרחקתי מחקר השואה מלכתחילה. בתגובה, הכפלתי את מאמציי להשאיר חותם בתחום לימודי מדינת ישראל, והוענקה לי קביעות בשנה שלאחר מכן, כשהדיקן האמפטי שלי הבין מדוע חששתי לדחות את הליך הקביעות ולקשור אותו לקידום הבא שלי בעוד שנים ספורות.

לאחר שהשגתי סוף סוף ביטחון מקצועי, התחלתי לשלם את המחיר על השנים שבהן מתחתי את עצמי עד קצה גבול היכולת תוך תמיכה במשפחתי. מצב בריאותי הידרדר בצורה חדה, כך גם נישואי, שהסתיימו בעצב ובהסכמה הדדית. פתחתי פרק חדש, וכעבור זמן אף נישאתי שוב, הפעם לדיקן האמפטי שלי לשעבר, שגם הוא היה גרוש עם ילדים בוגרים. כמו אמי לפניי, הפעם התחתנתי עם הבוס – שוב "אמריקנר" (!) ללא קשר משפחתי ישיר לאירוע שעיצב את חיי. להחליט החלטה כזו על בן זוג פעם אחת יכלה להיות טעות של נעורים, אבל פעמיים? האם באופן תת־מודע נזקקתי לבן זוג שלא היה מחובר לאותו אסון כדי לשמור על יציבות הנפש? אמנם הגעתי לאושר בתחום המשפחתי, אך השנים הבאות היו מלאות במאבקים בריאותיים ומקצועיים. במקביל התקדמתי בהוראה ובמחקר, והפכתי למנטורית לחוקרים צעירים כפי שחלמתי פעם שיהיה גם לי. סיסמתנו הייתה "עין תחת ציפורן" – נוגעים בציפורן של התלמידים המובהקים שלי? אוציא לכם עין! כדי לנקות את הראש ולרפא את הנשמה, הציע בעלי לשלב בין שתי אהבותיי: משפחה והיסטוריה. לצד ההוראה, ראשות מחלקה וניהול אקדמי, התחלתי לכתוב את הביוגרפיה של אבי, אחר כך של סבתי, של חמותי ולבסוף של אמי. זו הייתה הזדמנות בלתי צפויה לכבד את הוריי, לקיים את הדיבר החמישי בפעם האחרונה. היסטוריה, משפחה, שואה. השילוב המנצח.

סוף שהוא התחלה

כילדה קטנה נשביתי ברעיון הבומרנג, אותו מקל מעוקל שנזרק לאוויר, יוצר קשת גדולה ואז חוזר לנקודת המוצא שלו. הרעיון של חזרה לנקודת ההתחלה תמיד קסם לי, למרות הערתו של אבי שגם במחצית הדקה שחולפת עד שהבומרנג חוזר, אותה נקודת התחלה כבר השתנתה באופן בלתי הפיך. אולם בשבילי, נקודת ההתחלה היה מקור לביטחון. ביטחון הוא תקווה. ותקווה היא מה שהחזיקה אותם בחיים שם ותשמור עלינו כאן, לא? באוקטובר 2018 התמניתי לראש מכון פינקלר לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן, המכון שבו עבדתי לפני שנים. מאז, המכון הצטמצם כמעט לחלוטין ונזקק נואשות להמצאתו מחדש. כפרופסור מן המניין עם קביעות, וכעת כחוקרת השואה היחידה במחלקה שלי, יכולתי לעצב אותו כראות עיני ובחרתי למכון סיסמה שתשקף את הלקחים שהשורדים ניסו להנחיל לי לאורך העשורים: "לזכור, לחקור, להנצית. יוצרים קהילות. בונים גשר בין הדורות."

בתחילה התרכזתי ביצירת "קהילות" – פורומים רבת-חומיים של חוקרים ופעילי ציבור בתחום השואה מרחבי העולם, שפעלו תחת חסות המכון, וסיפקתי להם את המסגרת והתמיכה שהשתוקקתי להן לאורך הקריירה שלי. נכון לכתובת שורות אלה, יש במכון אחד-עשר פורומים ("קהילות") בהם משתתפים למעלה מ-630 חוקרים ופעילי ציבור ברחבי העולם. ריגשה אותי העובדה שכראש המכון שממנו נפרדתי שלא מרצוני שבע-עשרה שנים קודם לכן, יכולתי עתה לבחור את תחומי המחקר שרציתי לחקור בחקר השואה, מבלי לעשות חשבון אקדמי קר של "כדאיות". התלבטתי במה להתמחות והבנתי שאני רוצה להתמקד בדור השני, כולל בי עצמי. הגיע הזמן לסגור מעגל.

לא משנה לאיזה גיל הגענו, עמוק בפנים אנחנו כמעט ולא נרפאים לחלוטין ממה שעברנו בילדותנו. חוויות אלה ילוו אותנו תמיד בתחום הנפש, ויש כאלה שאף יתמודדו עם תזכורות מוחשיות יותר בתחום הגוף. תמונות קרובי שנרצחו תלויות על קירות ביתי, קולותיהם של הוריי המנוחים מדהדים באוזניי ללא הרף. ארון הספרים הגדול מעץ, שפעם הכיל ספרי זיכרונות של ניצולים, ניצב כעת בחדר העבודה שלי, מדפיו מלאים בספרי שואה מסוג אחר – אלה שאני כתבתי. עדיין נותר בו מקום לספר אחד ואחרון. לספר הזה. האם הבומרנג חוזר? האם סגרתי את המעגל?

פרק 4:

החיים שלי ברשימות

אני אוהבת סדר. הבגדים שלי תלויים בארון בקפידה, מסודרים לפי קטגוריה, אורך וצבע. על שולחני תמיד מונחת רשימת משימות מקופלת בדייקנות. סדר הוא ביטחון, בטיחות, שליטה בחיים שלך. יום אחד, הסדר עשוי אפילו להציל את חייך. לא מבינים? פשוט תשאלו ילדים של ניצולי שואה, כמוני. הם יסבירו לכם כי הם מיד מבינים את העניין.

לא תמיד הייתי כזאת. עד גיל שתיים-עשרה החדר שלי היה תמיד מבולגן, תיק בית הספר שלי התמלא בעיקר בדפי ציור ועפרונות צבעוניים, בעוד שהמחברות שלי היו כמעט ריקות מאחר וסמכתי על הזיכרון. אבל בסופו של דבר הנאום שנשא הוריי באותה שנה: "עכשיו את בוגרת, את כבר בת-מצווה" חדר פנימה. כבת יחידה הבנתי שלא רק שאני חייבת לקחת אחריות על חיי, אלא שייטכן שאצטרך פתאום לקחת אחריות גם על חיי הוריי. אחרי ככלות הכול, לעולם אינך יודע מתי תצטרך לקום ולברוח, אז עדיף שהפצים שלך יהיו מסודרים, כך שיהיה קל יותר לאסוף את מה שאתה צריך לפני שתימלט. כדאי אפילו להחזיק רשימה מוכנה של מה לקחת. טוב עוד יותר שיהיה לך תיק ארוז בארון עם מסמכים חשובים, מזומנים ובגדים להחלפה. "מזומנים? לעולם לא!" אמרה לי חברה בת הדור השני ברצינות גמורה כששמעה על התיק שלי. "כבד מדי. רק יהלומים, הכי טוב לסחור באמצעותם בענייני חיים ומוות!", היא סיכמה, מתוך ניסיון הוריה במלחמה. כן, היא הבינה מיד את העניין.

פעם אחת אחותי, שהסדר שלה מבייש את שלי, שאלה אותי אם אני תולה את הבגדים שלי באותו כיוון. "כמובן", עניתי, "אחרת איך אוכל ללבוש משהו מהר כשמפציצים אותי והחשמל מתנתק?". היא הנהנה בלי להרים גבה או להחסיר פעימה. כמובן שהבינה. כי הרי היא הייתה זו שברחה. אבל רגע? לא הייתי בת יחידה? ובכן, כן ולא. אני הבת היחידה של אמי, אבל יש

לי אחות למחצה ואח למחצה מצד אבי, שנולדו לפני המלחמה. המלחמה, כמו שאנו בני הדור השני אומרים, כי אצלנו יש רק "מלחמה" אחת, כל השאר מחוויות בהשוואה אליה. בניגוד לאמי ילידת ארצות הברית שהייתה בגילה של אחותי, אחותי ואחי למחצה נולדו בגרמניה ובמהלך חלק גדול משנות ילדותם היו במנוסה מהיטלר. תחילה נשלחו לבלגיה, אחר כך נדדו לצרפת, ולבסוף ניצלו לארצות הברית, בעוד שאמם נורתה למוות בפולין, ואבינו בקושי יצא חי מציפורני הנאצים שכלאו אותו במשך חמש שנים וחצי בבוכנוואלד ובאשוויץ. אין זה מפתיע שחשבתי שסדר, ארגון ורשימות יעניקו לי שליטה כלשהי בעולם בלתי נשלט.

אך הפלא ופלא, הם לא העניקו לי שמץ של ביטחון. גם לא הרגיע אותי להיות חוקרת שואה, המקצוע שלי שאולי בחרתי בתקווה למנוע שואה נוספת. גם לא עזר לי להקים את ארגון הדור השני הראשון בישראל ב־1980, הגוף קצרה־הימים, שהתפרק במהירות כשנמאס לי לשמוע כיצד בני עשרים עד שלושים מתלוננים על חייהם המפונקים. ואולם, שני עשורים לאחר מכן, כשנתקלתי במקרה בקבוצת דיון מקוונת לילדי ניצולים מכל העולם, כבר הייתי במקום אחר. הייתי כמעט בת ארבעים, אבי הניצול כבר הלך לעולמו, ויכולתי סוף סוף להתרכז לא רק בדור הראשון, אלא גם בדור השני. התחלתי לקרוא פוסטים שכתבו חברי הקבוצה, הצטרפתי לדיון, ונשביתי בקסמיו. והנה עוד "רשימה", כפי שכונתה הקבוצה באנגלית (The List), אך הפעם מסוג אחר. אולי ממנה יבוא הביטחון ותגיע הישועה? כי הרי הסכנות היו מכל עבר. הפעם לא היו אלה רק הנאצים מהסיוטים שלי אלא אויבים מוחשיים יותר שעליהם שמענו יום יום בחדשות. לפעמים כולם היו נראים אותו דבר, או כפי שאחת מבנותיי אמרה פעם, בדברה על הסכנה האיראנית: "נאצים. פרסים. מה זה משנה". כל דור והשדים שלו. כן, גם היא הבינה מיד את העניין.

הרשימה ואני

אינני מצליחה להיזכר איך ומתי בדיוק נתקלתי ב"רשימה". בדומה לרגעים רבים המשנים את החיים, זה קרה במקרה בסוף 1998 או בתחילת 1999, תוך כדי חיפוש במרשתת אחר מקורות למאמר. בשלב כלשהו כנראה נתקלתי באזכור של הרשימה, שתוארה כ"קבוצת דיון אינטרנטית של הדור השני", שהיה חלק מ"שִׁמָּש" (Shamash), הרשת היהודית שהייתה שירות של המכללה העברית בבוסטון. היום אני יודעת שהיא נוסדה ב־1995 על

ידי פול פולדס שהפך למנהל/בעלים של רשימת התפוצה של הדור השני ב"שמש", אבל באותו זמן לא היה לי מושג לגבי ההיסטוריה וההרכב שלה. כל מה שאני זוכרת הוא שהיא עוררה את סקרנותי מספיק כדי לרשום את כתובתה באינטרנט בראש הפנקס הצהוב שהחזקתי ליד המחשב, זה שגם הופיעה בו רשימת ה"מה לארוז למקרה ש...". אין כמו להיות מוכנה.

עמוסה בעבודה, לקח לי זמן להיכנס לשמש ולקרוא את תיאור הקבוצה, אבל ברגע שקראתי, הקבוצה פתאום נראתה רלוונטית – "לספק פורום והזדמנות לתמיכה הדדית לילדים ונכדים בוגרים של ניצולי השואה. מקבלת בחום את אלה שמתעניינים בנושאים הרלוונטיים לקבוצה זו של אנשים מרחבי העולם."¹⁵ הממ... ילדים בוגרים של ניצולים. מכל העולם. מקבלת בחום. נושאים רלוונטיים לדיון. הנה אני. או שמא לא?

בניגוד לגישתי שני עשורים קודם לכן, הפעם הייתי מוכנה להתמקד בעצמי. או לפחות "יותר מוכנה". נכנסתי למים בזהירות כי הם לא נבקעו לפניי כמו ים סוף, אלא אילצו אותי לצלול פנימה ראש תחילה תוך כדי התנשפות לקבל אוויר. קצת כואב אבל בסופו של דבר מרענן. אחרי שהצצתי וקראתי במשך כמה ימים, התחלתי לפרסם פוסטים, תחילה בזהירות, בייחוד כשכתבתי על משפחתי או עברי. לאט לאט הכרתי כמה מחברי הקבוצה, שָׁמְנו מעל 100 איש באותו זמן, מחציתם פרסמו פוסטים מדי פעם ובערך רבע מהם היו כותבים פעילים. כבר הכרתי אחת מהם, תלמידתי לשעבר באוניברסיטת חיפה, רות סמואל טננהולץ, ועכשיו ממש התיידדנו. חברים ותיקים אחרים שהצטרפו לפניי או במקביל אליי, שהפוסטים שלהם הזכירו לי לעתים קרובות את תחושותיי שלי, גם הם משכו את תשומת לבי: אלפרד קליין, מרטי הרשקוביץ, פאולה דוד, ג'נט פרידמן, מרילין (מדלר) בולם. מודעות עמוקה. נפשות תאומות. חברים לעתיד.

בינתיים, כמו בארגונים רבים, הנהלת הרשימה עברה שינויים. לאחר שנמאס לו מהמריבות וההתקפות האישיות (אין כמו יותר מדי יהודים במסגרת אחת – תסמונת "זה בית הכנסת שלי, זה שלך, וזה אחד שהייתי מעדיף למות מאשר לדרוך בו") פול פולדס העביר את הניהול לג'ייק גולדשטיין שניהל אותה במשך כמה שנים עד שגם הוא עזב, והעביר את ניהול הקבוצה לנטלי קליין, פאולה דוד ואחרים. בשלב מסוים, הרשימה גם עברה משמש לסמארטגרופס, משם ליאהו גרופס, ולבסוף, לקבוצות גוגל שם היא קיימת היום בצורה פרטית ולא מנוהלת.

15 <https://remember.org/children1/2g.html> נצפה ב-16 ביוני 2021.

סדרת החילופים והנדידות הללו הקבילה לכמה שאני עברתי, החל מסוף 1999. הראשונה הייתה נדידה ליציבות כלכלית וקידום מקצועי, לאחר שסוף סוף השגתי משרה מלאה במסלול לקביעות בבר-אילן. הגיע הזמן שזה יקרה לבת ארבעים מהדור השני שכמהה לביטחון מהיום שנולדה. חבל שזה הגיע עם מחיר: קרב גלדיאטורים מלחיץ ומיותר עם מועמדת אחרת, בגלל דרישה, לא פחות, מצד המנחה שלי לשעבר לתואר שני, גם הוא בן הדור השני, אבל מסוג שונה משלי. בני הדור השני מהסוג שלי הם חזקים, מלאי משאבים, ויודעים להילחם עד המוות. אחרי הכול, אנחנו ילדי שורדים, לא? בסופו של דבר, ניצחתי בקרב, והחלטתי להשאיר את התקרית המצערת מאחוריי כשהתחלתי ללמוד את תלמידיי החדשים והמאתגרים. לרוע המזל, הגוף לעתים חלש מהנפש, כפי שגיליתי במהרה.

הנדידה השנייה הייתה פחות מעודדת, כשעברתי מעולם הבריאים לעולמם של הסובלים ממחלות כרוניות. לאורך סתיו 1999, הלחץ שתחתיו תפקדתי במשך שנים גבה סוף סוף את מחירו מבריאותי, עם וירוס שהוביל לחום נמוך מתמשך ותשישות שבקושי אפשרה לי לקום מהמיטה. אובחנתי תחילה כסובלת מתסמונת העייפות הכרונית (CFS), אך כעבור שנים התברר שמדובר במחלה אוטואימונית שהתחילה להתפתח כבר אז. כמה אירוני שהיא פגעה בי בדיוק כשקיבלתי הצעה לביטחון הכלכלי שחיסלה לי מעבר לפינה. וכמה מדכא שבמקום ליהנות מזה שאני כבר לא צריכה לרוץ בין שמונה משרות הוראה כמרצה מן החוץ ברחבי הארץ כפי שעשיתי במשך שנים, הייתי צריכה לפתח אסטרטגיות להסתיר את מחלתי מעמיתים וממונים כדי לשמור על משרתי ובסופו של דבר לקבל קביעות. אמרתי ילדי שורדים? זה מה שאנחנו טובים בו, סופגים אסטרטגיות הישרדות עם חלב אֶמנו. כן, החום הנמוך נמשך לאורך כל אותה תקופה, ולא, הוא לא נעלם באופן פלאי בשבוע שקיבלתי קביעות. כדי שגופי יתחיל להחלים לקח הרבה יותר מזה, כולל עוד כמה נדידות, אבל קודם, בואו נחזור למערכת היחסים המתפתחת שלי עם "הרשימה"...

בשנה הראשונה לאחר שחליתי הייתי מותשת מדי מכדי לעשות הרבה יותר מאשר לשכב במיטה, גוררת את עצמי החוצה ללמוד שלוש פעמים בשבוע, ומסממת את עצמי באקמול כדי להוריד את החום בשעות שהייתי צריכה להיות בכיתה. אבל עד סוף אותה שנת לימודים, מתוך הידיעה שאני חייבת "לפרסם או להיעלם" בעולם האקדמי, התחלתי נדידה נוספת, הפעם לשולחן העבודה שלי. יום יום ישבתי מול המחשב, שחוחה מתשישות, בניסיון לכתוב מחקרים שיבטיחו את עתידי באוניברסיטה. כשהייתי זקוקה

להפסקה, פניתי תחילה לפורומים של חולי CFS באינטרנט שם כולם התבכינו על בעיות בריאות וזה בעיקר דיכא אותי, ואז ל"רשימה" שם כולם התבכינו על נושאים הקשורים בשואה, שדווקא עוררו אותי רגשית. איך זה יכול להיות? כנראה שגם התבכיינות הוא דבר יחסי.

הייתה לי גם נדידה נוספת בתחום האישי-משפחתי. כשאני מודעת בחריפות לכמה שבריריים החיים והבריאות, התחלתי לשאול את עצמי מה אני – ולא הוריי, ילדיי, חבריי, או הקהילה שלי – רוצה לעשות בשארית חיי. תוך מחשבה מחודשת על כמה ממערכות היחסים שלי, הבנתי שהגיע הזמן לנדוד החוצה מנישואיי, שם החברות והערכים המשותפים מעולם לא הספיקו כדי ליצור קשר בעל-אישה יציב ומספק. בעלי ואני התגרשנו מתוך כבוד הדדי ונשארנו ידידים. שנתיים לאחר שנפרדנו נישאתי מחדש לאקדמאי גרוש, הדיקן שלי לשעבר בבר-אילן. בעוד שחלקתי את רוב הייסורים האקדמיים ושיקולי הדור השני שלי עם חברי הרשימה, שמרתי במכוון על שתיקה בכל הקשור במתרחש אצלי בבית עד לאחר הגירושין, מכיוון שהסיפור היה קשור לא רק בי אלא בחיי בן זוגי לשעבר. פעם לימד אותי חבר טוב ש"לכל אחד יש את הזכות 'למכור' את האינטימיות שלו עצמו, אבל אין לו זכות 'למכור' את האינטימיות של זולת". כיוון שזה לא היה רק הסיפור שלי, הוא נודע לחברי הרשימה רק כשהכול היה גמור ומאחוריי.

דיונים ברשת

על מה דיברתי ב"רשימה"? על כל דבר אפשרי, אבל בשלבים. בראש ובראשונה, נושאים הקשורים בדור השני לשואה. פחדים וחרדות, תקוות ורצונות, פנטזיות וסיוטים, שעליהם דיברנו ללא הפסקה בימיה הראשונים של הרשימה. ממה אנחנו הכי מפחדים? (תאמינו לי, אתם לא רוצים לדעת...) מתי התחילו הסיוטים שלנו? (כנראה לפני שנולדנו). למה כל כך הרבה מהחרדות שלנו קשורות לשואה? (אתם רציניים!?)

לאחר שבקושי דיברנו על הנושאים האלו, גיליתי שכאשר הוצאנו אותם מהארון האפל והעמוק שלהם ובחנו אותם לנוכח האור הכחול של הרשת (אגב, המסך הראשון שלי היה ירוק), הם הפכו לפתע לפחות מפחידים. "צרת רבים חצי נחמה", והאינטראקציה ברשימה הוכיחה שהדבר נכון גם לגבי חרדות, תקוות וחלומות, בין אם גרנו בטוסון, טורונטו, טוטנהאם או תל אביב. אלוקים יברך את הרשימה.

נושא פופולרי נוסף היה הורינו. במהלך שנותיה הראשונות של הרשימה, לרבים מאתנו היו עדיין הורים שמילאו חלק משמעותי בחיינו, לעתים מסבכים אותם במידה שהייתה נראית זרה לגמרי לאדם מבוגר שאינו מהדור השני (ובוודאי שאינו יהודי). הדיונים שלנו הראו שההורים הניצולים שלנו (ובני זוגם שאינם ניצולים) היו מגוונים בצורותיהם ובאישיותם, אבל כל כך הרבה מהבעיות שלהם (או הבעיות שלנו אִתם) היו קשורות, איך לא, לאותו אדם עם השפם הקטן שניסה להשמיד אותנו. אשמה, אשמה, אשמה – היא זו שמניעה את העולם היהודי, ועוד יותר את העולם של הדור השני.

הרגשנו אשמים שלא בלינו מספיק זמן עם הורינו, הרגשנו אשמים שלא הייתה לנו מספיק סבלנות כלפיהם כשכבר בלינו אִתם, ועשינו מאמצים גדולים להצדיק את זה שאנחנו לא מרגישים אשמה כשקייטנו על הבעיות שלנו לעומת אלו שהיו להורינו כשהיו בגילנו, ואף צעירים יותר. אך בניגוד אלינו, הורינו זכרו עולם שלפני השואה, בעוד שאנחנו היינו "תקועים" בעולם שבו לא היה דבר לפני השואה, שהכול התחיל משם. פסיכולוג טוב היה יכול לעשות הון על חשבוננו, אבל היינו עסוקים מספיק ב"פסיכולוגיה עצמית" ברשימה. "נרות זיכרון"? בתור קבוצה, כנראה שהיינו יכולים להקים מפעל נרות, כשכה רבים מאתנו "נשרפו" משני הקצוות, כפי שציינו לעתים קרובות.

נושא הדת היה "תפוח אדמה לוחט" בדיוני הרשימה. איך אנחנו מרגישים לגבי המורשת היהודית שלנו והקשר שלנו ליהדות ולפרקטיקה הדתית? חלק מאתנו, כמוני, היו דתיים, אחדים נטו לכיוון החרדי. היו בינינו קונסרבטיביים, ליברליים ורפורמים, בעוד שחלק נוסף היה חסר השתייכות דתית. היו אפילו חברים שלא היו יהודים על פי ההלכה, אך היו בני דור שני דרך אביהם היהודי שהיה ניצול שואה. בהתחלה הופתעתי מתופעה זו, אבל בהמשך למדתי עד כמה היא נפוצה, במיוחד במזרח אירופה. "השאלה הראשונה שאתה צריך לשאול בן דור שני מפולין או הונגריה היא: 'מתי לראשונה גילית שאתה יהודי?'" ציין חבר קנדי-פולני מהדור השני, כששוחחנו פעם על זהותם של צאצאי ניצולים.

בשלב מסוים, הדיונים ברשימה על נישואי תערובת הפכו אישיים ונפיצים, וגרמו לחלק מהחברים לעשות צעד אחורה כדי לבחון עד כמה הם מרגישים בנוח בתוך הקבוצה. בין השאלות שעלו היו: האם גישה מכילה כלפי חברי רשימה מנישואי תערובת, או אלה שהיו בעצמם בנישואי תערובת הינה בעצם מתן "הכשר" לתופעה שנראית בעיני חלק מחברי הרשימה כמעוררת

את המשכיות העם היהודי? ומה לגבי נישואי תערובת בין יהודי שאינו בן הדור השני לבין בת זוג שהיא בת הדור השני אך אינה יהודייה על פי ההלכה? עבורי, דיונים אלה שימשו קטליזטור לבחינה מחודשת של סוגיית נישואי התערובת בכלל, הפעם ללא הפילטרים והציפיות של הוריי. במשך שנים היה נושא זה אחד הנפיצים במשפחתי הגרעינית, לאור ריבוי נישואי התערובת במשפחתנו הרחבה בחו"ל והידיעה עד כמה הם גרמו צער להוריי. המחשבות שלי בנושא פתחו בפניי דלת לשקול מחדש עד כמה תגובותיי עד אז נבעו מבחירה ומתוך שיקול אינטלקטואלי או רגשי, ועד כמה הם היו ניסיון להתאים את עצמי לציפיות של הוריי, משפחתי או קהילתי.

לעתים קרובות, המושג "קהילה" מנחה אותנו יותר ממה שאנחנו מודעים לה, והרשימה לא הייתה יוצאת דופן. כדי שקבוצה כזו תצליח, עליה להפוך בסופו של דבר לקהילה, ובמקרה הזה, לקהילה מקוונת. לקהילות יש אלמנטים חיוביים: אמפתיה, קרבה, חמלה ועזרה הדדית. עם השנים, חברי הרשימה החלו לשתף סיפורים על חייהם בכלל, ולא רק את ההיבטים הקשורים בהיותם בני הדור השני. יחד חגגנו ציוני דרך בכל התחומים, אישיים ומקצועיים, וביניהם נישואין, לידות של ילדים, נכדים ונינים. התאבלנו יחד על אובדן משרות, בתים, חיות מחמד, ועל הטרגדיות שבקבורת הורים, בני זוג וילדים. עם הזמן, גם התאבלנו על חברי רשימה שנפטרו, תזכורת לשבריריות החיים של כולנו. אף על פי שהמשכנו להגדיר את עצמנו כ"ילדים" (של ניצולים), היינו כבר עמוק לתוך גיל העמידה המאוחר ואף מעבר לכך.

בעתות משבר, מורשתנו המשותפת כדור שני איחדה אותנו. התגייסנו יחד כיחידה עוטפת והצענו עזרה מקוונת ואחרת כשידענו שחברינו גרים באזורים שסבלו משיטפונות, רעידות אדמה, שרפות, אי יציבות או מלחמה, בייחוד המלחמות בארץ.

למרות זאת, גם לקהילות יש צדדים פחות נעימים: מאבקי כוח, ענייני אגו, קנאה אישית, דרמות ואי הבנות. אף על פי שבראשיתה הרשימה עשתה מאמצים רבים להימנע מבעיות רשת נפוצות כמו טרולים, פרובוקציות ובריונות רשת, עד שהפכתי לחברה פעילה במלוא מובן המילה, הרשימה כבר סבלה מכמה מהמחלות שפוקדות כל סוגי הקהילות.

כבני הדור השני, רבים מאתנו הגיעו לרשימה עם מטענים רגשיים כבדים, שיותר מפעם השפיעו על האינטראקציות בינינו. הדרמות שנוצרו התפרצו לרוב כתוצאה מתגובותיהם של כמה חברות וחברים דומיננטיים, כשהעיימותים ביניהם השתלטו על כל הדיונים. לאורך השנים צפיתי (ולפעמים השתתפתי)

בדיונים לזהטים שהפכו אישיים, שלאחריהם חברי רשימה מסוימים עזבו (וחזרו, ועזבו, וחזרו) בקול תרועה. אחד החברים אפילו התבקש לעזוב בגלל התקפות אישיות חוזרות מצדו והתנהגות אנטי-חברתית באינטרנט. אחרים, שלא רצו לחשוף את נפשם בסביבה שהפכה לעוינת בעיניהם, הפסיקו להעלות פוסטים והפכו בעיקר ל"משקיפים", בעוד שחברים אחרים עזבו ולא שבו.

בטווח הארוך, האינטראקציות החיוביות ברשימה עלו בהרבה על המריבות. אחד ההיבטים היפים ביותר של הקהילה שלנו היו האינטראקציות הלא מקוונות, ובמיוחד המפגשים פנים מול פנים שקיימנו לאורך השנים במקומות שונים בעולם. חלקם היו מפגשים של שניים או שלושה חברים, אחרים היו המוניים יותר, כמו המפגש הראשון של הגרעין הישראלי ב"סתם טיש" בתל אביב בקיץ 2001, שבו השתלטנו על שולחן גדול בקומה העליונה, והתחלנו להכיר זה את זה מעבר לשמות ברשימה.

במפגש בבית של ג'ודי מונטל בבית שמש, זמן קצר לאחר לידת אחד מילדיה, נחשפנו לחברים חדשים שעד אז היו רק שם בקבוצה. במפגשים לאחר מכן בקניון עזריאלי בתל אביב, פגשנו חברי רשימה מחו"ל שביקרו בארץ. תהיתי לעתים קרובות אם ל"גרעין הישראלי" (שכולנו, אגב, נולדנו בחו"ל) הייתה זהות עצמאית, בשל המשותף לנו שחברי הרשימה מעבר לים יכלו להבין אולי אינטלקטואלית אך לא לחוש לעומק כמונו.

ועדיין, הרשימה, על כל מה שהיא כללה, נותרה חלק בלתי נפרד מחיינו, בין אם היינו פעילים ובין אם היינו "משקיפים", כפי שנוכחנו לדעת כאשר חברי הקבוצה התבקשו כל אחד לספר מה קורה אצלם בתקופת מגפת הקורונה כדי לוודא שכל חברי הקבוצה מרגישים בסדר.

אחרית דבר: כאשר רשימה היא יותר מרשימה

במשך עשרים וחמש שנים הרשימה ואני התפתחנו במקביל. לעתים נשמעו אקורדים צורמים אבל לרוב חיינו בהרמוניה. פעם אחר פעם הרגשתי שהדיונים ברשימה והמעורבות עם חבריה ממשיכים לשקף שינויים והתפתחויות בחיי, במערכת הערכים שלי ובקוד האתי שלי. רובם היו קשורים ביכולת ההדרגתית שלי להפריד בין חלק מדעותיי וערכיי לבין אלה של הוריי, ובמיוחד של אמי. הגיע הזמן שזה יקרה בעשור השישי לחיי! למרות שלא נשאתי נאומים ארוכים על אמונותיי ודעותיי, אמי, "השורדת 'כאילו'" הייתה קולנית למדי לגבי דעותיה, לפחות בנוכחותי:

ילדים לא חייבים להיות מאושרים; הם חייבים להיות צייתנים ולעשות את הדבר הנכון. יש לשמור על המסורת כדי להנציח את כל מי שאיבדנו להיטלר. הדרך הנכונה להיות "יהודי טוב" היא איך שגידלו אותך. להיות "ישראלי טוב" לא נחשב, כי באותה עת כבר נמאס לאָמי מהחיים בישראל, שלאכזבתה היא גילתה שלא היו דומים כלל לחיי היהודים בדרום פלורידה. התנהגי לפי הכללים, ואני אוהב אותך. אחרת, לא אכיר בך. רק מאוחר יותר הבנתי שהצהרות כאלה היו ניסיון נואש לנווט בעולם שבו היא טבעה ללא חבל הצלה, אבל אז התייחסתי אליה ברצינות, גם כשהיא לא התייחסה לעצמה ברצינות. כתוצאה מכך, אימצתי רבים מערכיה כדי לזכות באהבתה ולעולם לא גיבשתי באמת את דעתי האישית לגבי נושאים מרכזיים שעליהם נאלצתי להגיב.

איך הרגשתי לגבי החיים בארץ? האם נשארתי כאן רק מתוך אינרציה או מתוך חוסר יכולת למצוא משרה אקדמית מתאימה בארצות הברית? עד כמה עליי להיות מעורבת בחיי בנותיי? כיצד עליי להגיב לחברים ובני משפחה שהתחתנו בנישואי תערובת? מהו האיזון הנכון בין עבודה לחיים אישיים? ועד כמה צורכיהם ורצונותיהם של ההורים המבוגרים צריכים לגבור על אלו של בני משפחה אחרים? אלו היו רק חלק מהשאלות שאֶתן התמודדתי במהלך שנותיי ברשימה.

דיונים סוערים על פטריוטיות ותחושת שייכות לאומית, בעיקר בקרב חברינו האמריקנים והקנדים, הובילו אותי להרהר במשמעות המילה "מולדת" ולבסוף סייעו לי להבהיר את רגשותיי לגבי החיים בישראל. ויכוחים נלהבים ברשימה על מידת המעורבות שלנו בחיי ילדינו, ולהפך, עזרו לי להבין טוב יותר את הכלים שמעצבים את מערכות היחסים המרכזיות בחיינו. דיונים עזים על השפעת נישואי התערובת בעולם היהודי גרמו לי לבחון מחדש את דעותיי כלפי התופעה במעגלים הקרובים אליי. שיחות מרגשות ברשימה שעסקו בשביעות הרצון מהחיים ותחושות חרטה דרבנו אותי לבחון מחדש את תפקיד העבודה בחיי, ולעצב מחדש לא רק את האיזון בין העבודה לחיים האישיים אלא גם את התחומים שבהם רציתי להעמיק במסגרת מחקריי בשנים שנותרו לי באקדמיה. דיאלוגים מורכבים בין חברי הרשימה על היותנו "דור הסנדוויץ'" גרמו לי להבין את היקף החוויות שעברתי, ואת הבחירות הבלתי אפשריות שבהן כולנו נאלצנו לבחור. זה לא בהכרח הקל על בחירותיי, אבל זה ניחם אותי לדעת שאיני לבד בתחושותיי.

כיום, הרשימה הצטמצמה לשליש מגודלה מאשר הייתה כשהצטרפתי אליה בסוף שנות ה־90, ומספר החברים הפעילים רק לעתים רחוקות עולה

על תריסר. הדיונים בדרך כלל פחות אמוציונליים מאשר היו בעבר, שכן מי שנשאר ברשימה משתדל שלא ללחוץ על נקודות רגישות. אך גם אם איבדנו משהו מההתרגשות, הרווחנו דבר אחר חשוב ביותר: תחושת אחווה, כמעט קרבה משפחתית. רבים מאלה שנשארו פעילים הם חלק מחיינו הן ברשימה והן מחוצה לה. אנו חוגגים יחד, מתאבלים יחד ומזדקנים יחד. אנו מייעצים זה לזה על נושאים שונים, והפכנו מבני דור שני ברחבי העולם לקבוצה מלוכדת ומגובשת הדואגת לחבריה.

אני משתתפת ברשימה במשך יותר משליש מחיי, והיום, עבורי, היא הרבה יותר מרשימה. היא קבוצה המקבלת אותי כפי שאני; קהילה שבה אני מרגישה שייכת. היא רשימה שלדעתי סייעה לי להפוך לבת, רעיה, אמא, חברה, יהודייה, ישראלית ואף חוקרת טובה יותר ממה שהייתי בלעדיה. היא משקפת את תמצית המורשת שהורינו השורדים הורישו לנו, ומסייעת לנו להתמודד עם מורשת זו בצורה בלתי נשכחת.

פרק 5:

חיים של בחירות בנתיב עבודת הבתר-זיכרון שלי

יש המאמינים כי גורלו של אדם נקבע בשעת לידתו. אחרים טוענים שהדבר קורה בעת היווצרו. קבוצה שלישית מחזיקה בדעה שאין דבר הזה "גורל", ושבמהלך חייו האדם קובע בכל פעם מחדש מה יקרה לו. אך כפי שהסביר לי פעם אבי, יש לזכור כי למונח "גורל" יש שתי משמעויות. הדבר בא לידי ביטוי ברור בשפות אחרות, לדוגמה, באנגלית קיימת המילה fate, כלומר "גורל" שלא ניתן לשנותו, אך קיימת גם destiny, חלק מן הגורל שהוא מעין "ייעוד" שהתפתחותו נמצאת בידי האדם עצמו. גורל הוא שילוב של שני המושגים: חציו נקבע מראש וחציו בידיים שלך. כך שגם אם גורלו של אדם נקבע בשעת לידתו, מדובר למעשה רק במחצית שנקבעה מראש. השאר תלוי בבחירות שבהן בוחר האדם, בהחלטות שהוא מקבל, במעשים שהוא עושה במהלך חייו ואף בתגובותיו למעשיהם של אחרים.

האם היה זה "גורלי" להיוולד בתו של ניצול שואה? האופציה לכך אכן נקבעה הרבה לפני שנוצרת, ברגע שאבי שרד את השואה. מאותו רגע, נקבע כי כל ילד שייולד לו בעתיד אכן יהיה בן או בת של ניצול שואה. לא בהכרח נקבע שיהיו לו ילדים, אבל ברגע שהם ייוולדו, זהותם, לפחות לגבי הקשר שלהם לשואה, כבר נקבעה מראש. אך מה לגבי הגורל שמעבר להגדרה המילולית, כלומר כל שאר החלקים מסיפור חיי, בחירותי ומעשיי? האם גם נקבע מראש שכל אלה יהיו קשורים לנושא השואה? ייתכן שהיה זה ייעודי להפוך לחוקרת שואה, אך תמיד חשבתי שההחלטה על כך התקבלה אצלי מתוך בחירה, כמו גם יתר המרכיבים בזהותי המקצועית. לא כולם הסכימו לכך. "בוודאי שלא הייתה לך ברירה", אמרה לי פעם חברתי הטובה אסתי שגם היא הייתה בת הדור השני. "לבוא מבית כמו שלך, להיות להוטה תמיד

על היסטוריה, להיות כל כך מחוברת למשפחה, ומשפחה כל כך מחוברת לשואה – מה כבר יכולת לבחור כמקצוע?!

עד כמה היא צדקה? במבט ראשון בהחלט הרגשתי שבחירת התחום המקצועי שלי נעשתה מתוך בחירה. או שמא לא? בתחילה פניתי לכיוון מקצועי שונה לחלוטין. רק בעקבות חלום ששינה את חיי, שהשתקף כזיכרון שאינו שלי אך בכל זאת עיצב את כל מה שהתרחש בהמשך, החלטתי לשנות את המסלול המקצועי המקורי שכבר עליתי עליו וכך הגעתי לאן שהגעתי. בדגש על המילה "החלטתי". זוהי בחירה שלי. אבל הבה נבחן זאת יותר לעומק. האם ייתכן שדווקא התת-המודע שלי, שיש הטוענים כי עוצב על ידי לידתי, המקום שבו גדלתי וחייתי, והיותי בתם של הוריי, יצר את החלום הזה כחלק ממהלך שנקבע מראש ויש לו סוף ידוע? נכון שזוגגתי לעברו לאורך שנותיי הראשונות, אך בסופו של דבר הגעתי אל ייעודי. או שמא זה היה גורלי? האם זו כוונת חכמינו בפרקי אבות (ג', י"ט) באומרם: "הכל צפוי והרשות נתונה"? האם מדובר בבחירה חופשית מוחלטת, או רק בהחלטה כיצד האדם יגיע בסופו של דבר אל היעד שנקבע לו מראש?

בכל מקרה, אני מקדימה את המאוחר. כדי לענות על השאלות הללו, עלינו קודם להבין מעט על זיכרון ובתר-זיכרון, וכמובן, על קביעה מראש או ייעוד קבוע מראש.

זיכרון, בתר-זיכרון, בחירות וקביעה מראש

מחשבה היא תהליך שבו האדם משתמש במוחו כדי לעבד מידע, ליצור מושגים, לפתור בעיות, להסיק מסקנות ולקבל החלטות. פסיכולוגים טוענים כיום שאנחנו חושבים בין 6,000 ל-6,200 מחשבות ביום, רבות מהן שליליות, ורובן עוסקות בדברים שלעולם לא יתרחשו.¹⁶ זיכרון הוא התהליך שבאמצעותו אנו רוכשים, שומרים ולאחר מכן שולפים מידע על דברים שחוינו או למדנו, המבנה המורכב שמארגן את כל הידע שלנו.¹⁷ מחשבה

16 Julie Tseng and Jordan Poppenk, Jordan, "Brain Meta-state Transitions demarcate thoughts across task contexts exposing the mental noise of trait neuroticism", *Nature Communications* 11 <https://doi.org/10.1038/s41467-020-17255-9>. נצפה ב-2020.

17 John Robert Anderson, *Language, Memory, and Thought*, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1976: 3.

וזיכרון מבוססים על חוויות אישיות ומידע שנרכש, ולעתים קרובות משלבים בין השניים.

בתר-זיכרון הוא היחס של אדם לזיכרון של אחרים, שאותו לקח על עצמו. במקור, מדובר במונח שטבעה מריאן הירש בשנת 1992 לתיאור היחס בין ילדי ניצולים לזיכרונות הוריהם.¹⁸ המונח הורחב במהירות כדי להתייחס ליחס של הדורות הבאים לטראומות שהם עצמם לא חוו, אך הועברו אליהם דרך מי שכן חוו אותן. כשמדובר באירוע טראומטי כמו השואה, בתר-זיכרון עלול להפוך לרכיב רעיל ושליילי בחייו של אדם. כדי להקל על ההיבטים השלייליים של זיכרונות אלו, אחד הפתרונות היא לפנות ל"עבודת בתר-זיכרון" – הפיכת טראומה שליילית לפעולה חיובית.

עד כמה נפוץ ה"בתר-זיכרון" בקרב בני ובנות דור שני? ראו מה ששמואל רפאל ואני כתבנו בהקדשה לספר שערכנו על חוקרים בני הדור השני: "להורינו ולסבינו – אלה ששרדו את התופת כדי להוריש לנו זיכרונות של חיים שלא חיינו, ואלה יחיו בנו לעולמי עד".¹⁹ אין כאן הפתעה; אחרי הכול, אנחנו חוקרים שהקדשנו חלק גדול מחיינו לחקר השואה. אך רבים מהחוקרים שתרמו לספר פעלו בתחומים אחרים כמו רפואה, גרונטולוגיה, פיזיקה, הנדסה ועוד, ללא קשר מקצועי לשואה. ובכל זאת, גם הם הבינו לא פעם כי הם מקבלים החלטות אישיות ומקצועיות על בסיס מורשת השואה שהועברה אליהם מהוריהם.

איך מקבלים החלטות? איזה מנגנון מוביל אנשים לבחור ב-X ולא ב-Y או להחליט לעשות A ולא B? בין הגורמים המשפיעים נכללים חוויות העבר, הטיות קוגניטיביות, גיל והבדלים אישיים, מידת המחויבות והאמונה ברלוונטיות אישית.²⁰ לאחר קבלת ההחלטה הראשונה, חרטה, שביעות רצון והערכת ההיבטים החיוביים והשלייליים של הבחירות הן שלושה גורמים שמשפיעים על החלטות עתידיות.²¹ תהליך קבלת ההחלטות מתחיל בזיהוי

Marianne Hirsch, "Family Pictures: *Maus*, Mourning, and Post-Memory", 18 Discourse 15:2 (1992): 3-29.

19 יהודית תידור באומל-שוורץ ושמואל רפאל, חוקרים זוכרים: במחקר כזירת זיכרון: צאצאים לשורדי שואה בחזית המחקר, ראשון לציון: משכל – ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2022 עמוד ההקדשה.

20 Cindy Deitrich, "Decision Making: Factors that Influence Decision Making, 20 Heuristics Used, and Decision Outcomes", *Inquiries Journal* 2:2 (2010): 1-3.

21 Wandí De Bruin, Andrew M. Parker, and Baruch Fischhoff, Baruch, "Individual Differences in Adult Decision-making Competence", *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(5) (2007): 938-956.

הבעיה, בחינת חלופות, בחינת קריטריונים להחלטה מועילה, בחירה בין חלופות ופעולה. לעתים קרובות, הבחירות נובעות מערכים ויעילות. הדבר שהאדם מעריך ביותר בזמן נתון הוא זה שמנחה את החלטותיו, ובדרך כלל הוא יבחר בדרך היעילה ביותר להשגת מטרתו.²²

כיצד משתלבים מושגי הקביעה מראש או הייעוד הקבוע מראש בדינמיקת קבלת ההחלטות? רבות נכתב על קביעה תאולוגית מראש, הרעיון שדבר-מה אינו ניתן למניעה או שינוי בשל כוח עליון או גורל. מאז ימי קדם ועד לימינו קיימים חילוקי דעות בתוך היהדות בשאלת הבחירה החופשית מול הגורל, הדטרמיניזם או הידיעה האלוקית. למרות שמרבית ההוגים ביהדות היום קובעים כי יש לבני האדם רצון חופשי, השאלה היא באיזו מידה החירות האנושית מוגבלת על ידי ידיעת בורא עולם והשגחתו.²³

כל הנושאים הללו באים לידי ביטוי בניסיון להבין מה הניע אותי להתמחות בנושא השואה כבחירה אקדמית. כיצד החלטה זו קשורה לשותפות שלי בייסוד הארגון הארצי הראשון של ילדי ניצולי שואה בישראל בשנת 1980, ארגון שהחזיק מעמד פחות משנה? עד כמה זהותי האישית והמקצועית השתלבו או התנגשו כחלק מהבחירות האלו? כיצד השתקפו היחסים המתמשכים בין זהותי האישית והמקצועית לבין בחירותיי בנושאים שונים כמו התקשרות ופרידה, אינדיבידואליות ופייסנות, יחסי עם הוריי, אחי ואחותי, בעלי ובנותיי, או תחושת היותי "נר זיכרון"? כדי לענות על שאלות אלו ואחרות, אבחן את צומתי הדרכים האישיים והמקצועיים בחיי שהובילו אותי להיות מי שאני כיום, תוך ניתוח הרקע לבחירותיי לאור המשמעות הכפולה של המונח גורל.

איך הגעתי לאן שהגעתי?

משהונחו היסודות התאורטיים של המסע הזה, אפשר כעת לחקור מי אני וכיצד הגעתי לנקודה בה אתם פוגשים אותי כאן. אז בואו נחזור להתחלה,

Read Montague, *Your Brain Is (Almost) Perfect: How We Make Decisions*, New York: Plume, 2006.

Christopher C. Emerick, "Predestination and the Freedom of God", *Journal of Pentacostal Theology* 27:1 (2018): 74-90; Avraham Steinberg, "Free Will vs. Determinism in Bioethics: Comparative Philosophical and Jewish Perspectives", in *ASSIA Jewish Medical Ethics* 2:1 (1991): 17-20.

לפני שהיטלר וחבר מרעיו הופיעו על במת ההיסטוריה, ונראה לאן אולי הייתי מגיעה אילולא הופעתם הבלתי צפויה בתולדות משפחתי.

אבי, יחזקאל תידור, היה יהודי אדוק, יליד פולין של תחילת המאה ה-20 שגדל וחי בגרמניה לפני המלחמה, ניצול מחנות בוכנוואלד ואושוויץ, אלמן שאשתו נרצחה בידי הנאצים, ואב לשני ילדים שהגיעו לארצות הברית כפליטים באמצע המלחמה. אמי, שירלי לבית קראוס, נולדה בארצות הברית בשלהי שנות ה-20, בת לאם מסורתית מבוקבבית ואב קומוניסט מרוסיה. בשלב כלשהו בחייה הצעירים היא שימשה מזכירתו של אבי. חרף ההבדלים ביניהם בגיל, ברקע ובאורח חיים הם התאהבו ונישאו, ואני הייתי התוצאה. בשנת 1974, בהיותי בת 15, עלינו ארצה ושם מתחיל הסיפור שלפנינו.

בילדותי הייתה השואה נוכחת תמיד בחיי, מרחפת ברקע כעלילה של חורבן, אבל גם כסיפור של הישרדות וניצחון. מגיל צעיר שמעתי כיצד אחותי ואחי למחצה (שהיו בגיל של אמי) נמלטו מאירופה של ימי המלחמה כילדים פליטים, וידעתי, כמו רבים מחבריי לכיתה בבית הספר הדתי בחו"ל בו התחנכתי, שאנחנו "נרות זיכרון" למי שנספו, מפצים את הורינו על מה שאיבדו.

ובכל זאת, הרעיון של עיסוק מקצועי בשואה היה רחוק ממני ת"ק פרסה. כששאלו אותי בתור ילדה מה אני מתכננת להיות כשאגדל, הייתי עונה: "סוכנת נסיעות כמו הוריי". בכיתה ח' השתעשעתי ברעיון ללמוד סיעוד ולבסוף, לאחר שעלינו ארצה, ידעתי שאני הולכת ללמוד משהו באוניברסיטה בשביל הכסף, ולא כדי להתפרנס ממנו. במקום זה, כמתנת סיום תיכון, העניקו לי הוריי קורס מזכירות והקלדה עיוורת וכך ידעתי שתמיד יהיה לי ממה להתפרנס. כי הרי לצד כל מה שאדם רוצה ללמוד באוניברסיטה, הוא חייב ללמוד מקצוע או מלאכת יד שממנו יוכל להתפרנס בכל מקום בעולם (ובכלל, כדי שיעזור לו לעבור "סלקציה"). והרי לפנינו עוד לקח מהשואה, הפעם בתחום המקצועי.

במשך כל שנות ילדותי, וביתר שאת לאחר שעלינו ארצה, נחשפתי לנושא השואה. לא רק שהיא הייתה חלק מהביוגרפיה המשפחתית, היא גם מילאה מקום נכבד בפס הקול הקבוע של ילדותי ושנות נעוריי. אם במפגשים משפחתיים, בימי זיכרון, בחגיגות "יום השחרור" של אבי מבוכנוואלד שצינו בכל שנה, או בהזדמנויות אחרות, שמעתי מקרובי משפחה או מחברים של הורי "משם" סיפורים על השואה, ואף היו לנו כמה מדפים של "ספרי שואה" – זיכרונות ניצולים, ספרי תיעוד ועוד, בארון הספרים הגדול שבסלון.

ובכל זאת, בעיניי, כל אלה השתייכו לתחום האישי ולא המקצועי. החלטתי ללמוד היסטוריה באוניברסיטה משום שנהייתי מכך, ולא מכל סיבה אחרת. "מה תעשי עם תואר בהיסטוריה בלי תעודת הוראה?" שאל אבי הפרקטי תמיד, ואני עניתי שאהיה מזכירה, כמו אמי. התשובה כנראה סיפקה אותנו, כי הוא לא שאל אותי שוב.

צעד אחד קדימה: החלום שהתחיל את הכול

לאחר שסיימתי את לימודי התואר הראשון, ותוך כדי כך שנישאתי לסטודנט בבראזיל, כשהסכמתי לפרנס אותנו בזמן שהוא ממשיך ללימודי תואר שני, מצאתי עבודה מיידיית כעוזרת אישית של אדריכל ידוע. אבל חלום שחלמתי, שבו סבתי אסתר, אמו של אבי שעל שמה אני קרויה, פנתה אליי באושוויץ ואמרה: "ילדתי, הישארתי כאן, יש לך משימה, לוודא שלא ישכחו אותנו", שינה את מהלך חיי לחלוטין.

עזבתי את עבודתי, נרשמתי ללימודי תואר שני בתולדות ישראל בבראזיל, וכתבתי תזה ולאחר מכן דוקטורט על הצלת ילדים פליטים בשואה, תחילה אלה שהגיעו לבריטניה ואח"כ סיפורם של אחי ואחותי, אלה שהגיעו לארצות הברית. משפחה, היסטוריה ושואה – הכול קשור יחד. לא שיערתי אז שאלה יהיו הצלילים הפותחים בסימפוניה לכל החיים של כתיבה על משפחה, בצורה זו או אחרת.

עד לאותו חלום משנה חיים, הרעיון להמשיך לתואר שני כלל לא עלה במחשבותי. לא הייתי מאושרת בעבודתי האדמיניסטרטיבית, אבל היו משרות אחרות שיכולתי לפנות אליהן. הכרתי בני ובנות הדור השני שהיו רופאים, עורכי דין, מורים, רבנים ואנשי עסקים. אז למה שיניתי את חיי בגלל חלום? אילו מחשבה ותהליך קבלת החלטות באו כאן לידי ביטוי? לא צריך להיות פסיכואנליטיקאי כדי להבין איך התודעה שלי העלתה את אושוויץ לקדמת במת החלום, אבל למה חלמתי דווקא על הסבתא הזו, שמעולם לא חלמתי עליה קודם ושאפילו אין לנו תמונה שלה?

ויש גם שאלות נוספות: האם הדרך היחידה לוודא "שלא ישכחו אותנו" היא להפוך לחוקרת השואה? חלק מילדי הדור השני התמודדו עם הרצון הזה והחליטו להקים משפחות גדולות או לתת לילדיהם שם של קורבנות השואה מבני משפחתם. אחרים הקדישו זמן לניצולים קשישים או התנדבו בארגונים הקשורים בשואה. באותם ימים החלו בני ובנות הדור השני בארצות הברית להתמודד עם זהותם לאחר פרסום הספר הראשון שנכתב על ידי בת הדור

השני שעסק בבני ובבנות הדור השני. אך הם לא זנחו כל עיסוק אחר בחייהם כדי להפוך את השואה למרכז חייהם. אז למה אני ויתרתי על משכורת עתק לטובת משרה פקידותית באוניברסיטה עם משכורת שהייתה כעשירית ממה שהרווחתי קודם, כדי לחזור ללימודים?

אין לכך תשובות פשוטות. ברור שלא הייתי מאושרת בעבודתי המכניסה הקודמת, אבל התגובה שלי לחלום לא הייתה מובנת מאליה. הצורך בשינוי היה ברור, אבל לא דווקא הכיוון שהוא תפס. ובוודאי לא כזה שהיה משנה את המשוואה המשפחתית שלי מבלי להתייעץ עם בני משפחה אחרים, כולל בעלי דאז, שחזר משירות מילואים כמה ימים לאחר מכן כדי לגלות שכמעט כל מה שבחיי התהפך: המצב הכלכלי, חיי החברה, התוכניות לטווח קצר והציפיות ארוכות הטווח.

קבלת החלטות נעשית מתוך התחשבות בערכים וביעילות. השואה, שתמיד ליוותה את חיי כמנגינת לוואי לא תמיד חרישית, החלה לנגן את הסימפוניה שלה בעוצמה מלאה. היא הפכה, כפי שציין פעם אחד מבני משפחתי באירוניה, "לנדבך עיקרי בדת שלי". כך שמדובר בהחלטה שנעשתה מתוך ערכים. באשר ליעילות, בזמנו, לימודי תואר שני בתולדות ישראל היו שלב ראשון בדרך להפוך לחוקרת שואה. אבל זו לא הייתה הדרך היחידה להגשים את בקשתה האחרונה של סבתי בחלום.

האם אפשר לומר שזו הייתה החלטה שהייתה "גדולה ממני", ושהרגשתי מונחת על ידי כוח חיצוני שהוביל אותי בכיוון הזה? אולי. במיוחד מאחר שתמיד הייתי ידועה במשפחתי כמי שמחפשת יציבות ומשתדלת לתכנן את חייה שנים קדימה, ובכל זאת, הנה אני הופכת הכול על פיו, יוצאת למסע רכבת הרים, בלי שמץ של מושג לאן הוא יוביל בסופו של דבר. פשוט הלכתי ועשיתי את זה. הנה זה בא. פעילות בתר-זיכרון. קארמה. קיסמט. גורל.

צעד שגוי אחד: תזמון הוא הכול, במיוחד כשחוקרים את מורשת הדור השני

בעלי הסכים לשינוי בתוכניות, תוך ציפייה שאמשיך להיות המפרנסת העיקרית, אבל הוריי הם אלה שהיו באמת נלהבים מבחירת נושא הלימודים שלי; הרי לא מדובר בסתם תואר שני בתולדות ישראל, אלא בלימודי שואה: היסטוריה משפחתית, שליחות אישית ו"פרה קדושה" – הכול יחד. הלימודים שלי באמת הרגישו כמו שליחות. מאוקטובר 1979 ואילך עבדתי כל יום במשרד באוניברסיטה, למדתי בכל ערב, ובלילות ישבתי וכתבתי את התזה.

את ההפסקות בעבודה ביליתי בספריית המכון לחקר יהדות הגולה (ה"מכון"), שם חוקרים ותיקים, חלקם חבריו של אבי, וכולם פי שלושה מגילי, עזרו לי לשפר את הגרמנית שלי ולימדו אותי יותר על השואה ממה שלמדתי מכל ספר שקראתי עליה עד אז. מותשת מסדר היום המפרך, הייתי קורסת על המיטה זמן רב אחרי חצות, וקמה מוקדם בכל בוקר להתחיל את הסיפור מחדש. בשבת ישנתי, אכלתי, התפללתי, והשלמתי קריאה בספרות שואה.

למרות הלו"ז הצפוף, שישה חודשים לאחר תחילת לימודי מצאתי את עצמי מעורבת במיזם חדש הקשור בשואה – כמייסדת שותפה של הארגון הראשון של ילדי ניצולי השואה בישראל. היה זה ארגון קצר-חיים בעל שם הארוך וחסר הדמיון: "ארגון ילדי ניצולי השואה בישראל".

האם לא היה לי מספיק שואה בחיי? עבדתי כל היום, למדתי כל הערב, כתבתי את התזה על ילדים פליטים שעות ארוכות לתוך הלילה, וביליתי זמן ביניים בספריית המכון, שבקרוב יתמזג עם המכון החדש לחקר השואה שהוקם באוניברסיטה. אז למה הייתי צריכה להקים ארגון של בני ובנות הדור השני? האם התחלתי להבין, כמו עמיתיי האמריקנים שדיברו על הקמת קבוצות דומות, שאנחנו קצת שונים, או בטרמינולוגיה חביבה יותר, "ייחודיים"?

המיזם כאמור היה קצר-מועד והתפרק לאחר מספר חודשים כשהבנתי שהפך לקבוצת תמיכה במקום קבוצת ההתנדבות שביקשתי להקים. אז למה הקמתי אותה מלכתחילה? האם גם זה היה גורל? כנראה שלא. זו הייתה תוצאה של עידוד חזק (קרי: לחץ) מצד אמי, ששלחה לי גזירי עיתונים על יוזמות דור שני בארצות הברית בעקבות פרסום ספרה של הלן אפשטיין על בני ובנות הדור השני, תוך שהיא אומרת שרצוי מאוד ("חובה עליך!") שאקים משהו דומה בישראל.²⁴

באותה תקופה, זו בהחלט לא הייתה החלטה הקשורה לפעילות בת-זיכרון, אלא תוצאה של תחושת מחויבות כ"נר זיכרון". בניגוד להחלטתי הקודמת להפוך את חיי על פיהם ולחזור ללימודים, הערכים מאחורי החלטה זו היו קשורים בכיבוד הורים, ולא בתחושת שליחות, הגדרה עצמית או זהות. לא היה רכיב מיסטי בהחלטה, והיא גם לא הייתה מסונכרנת עם מה שארגוני הדור השני היו אמורים להיות. היעילות הייתה מלאכותית: שני מאמרים בעיתון, כמה מכתבים למערכת כדי לגייס חברים בימים שלפני

Helen Epstein, *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, New York: Putnam, 1979.

עידן הפייסבוק, ומעורבות רגשית מעטה מצדי. כל זה מסביר את חיי המדף הקצרים של הארגון. באותה תקופה, נמצאתי רק בתחילת הצעדים הרגשיים הראשונים של בת הדור השני, עסוקה מדי בהתמקדות בניצולים מכדי להעניק לילדיהם מרחב רגשי עצמאי בחיי.

מוסר ההשכל: פעילות פוסט־זיכרון אמיתית חייבת להיות בחירה עצמאית ולא תוצאה של הפעלת לחץ, אפילו אם הוא נעשה בכוונה טובה. היא גם חייבת להגיע בזמן הנכון. הפעם, זה לא היה כך, ולכן הארגון לא החזיק מעמד. ייתכן שזה היה גורלי שאקים גוף כזה, אך לא באותה עת. ולכן, גם אם הרגשתי שזהו הייעוד שלי, כדי שזה יצליח, הדברים היו צריכים להתרחש מאוחר יותר – כפי שאכן קרה.

שני צעדים קדימה: האדם הנכון, המקום הנכון, הזמן הנכון

שישה חודשים לאחר מכן, בסוף 1980, הגעתי לאירוע מכונן נוסף במסע הבת־זיכרון שלי. בעקבות שינויים מנהליים, עזבתי את עבודתי כמזכירה באוניברסיטה והתחלתי לעבוד בספרייה למשפטים בשכר סטודנטית לתואר שני. הירידה בהכנסה הייתה בעייתית, אבל המהלך אפשר לי לבלות זמן רב יותר בספריית המכון, שם, למרות פערי הגילאים, השתלבת ללא מאמץ בין החוקרים המבוגרים. התחושה הייתה הדדית, ובסוף 1980, כאשר הם התחילו פרויקט חדש, מזכירת המכון הציעה לראש המכון דאו לקחת אותי לעבוד בפרויקט.

פרויקט אחד הוביל למשנהו, ובסופו של דבר הפכתי לחברת צוות מן המניין במשרה חלקית. באותה תקופה, המכון החל לעבוד יד ביד עם המכון החדש לחקר השואה על שם פינקלר שזה עתה הוקם, כגוף אקדמי אחד. הרגשתי שמצאתי את הבית האקדמי שלי. הייתי חוקרת שואה! נהנית מעבודתי, חיבבתי מאוד את האנשים שאִתם עבדתי, ספגתי את האווירה המרכז־אירופית במכון ולמדתי מחבריי לעבודה על השואה לא פחות ממה שלמדתי בשיעורי התואר השני. זה היה צעד נוסף לקראת הגשמת צוואת סבתי.

בדיקת לאחר שהגשתי את התזה לתואר שני, עשיתי צעד נוסף בכיוון הייעוד שלי. הכרתי את הרכז האדמיניסטרטיבי של התוכנית ללימודי יסוד ביהדות באוניברסיטה. מתוך מודעות לרקע האקדמי שלי ולשליטתי בשפות, הוא ביקש ממני ללמד קורס קיץ בנושא השואה לסטודנטים דוברי אנגלית שהגיעו לאוניברסיטה מחו"ל כדי ללמוד בתוכנית קיץ ביהדות. כבר בתיכון

לימדתי אנגלית קבוצות של ילדים ובני נוער, ולכן לא היה לי ספק שאני מסוגלת לעמוד בפני כיתה. אבל הפעם מדובר היה במשהו קצת שונה – הוראה באוניברסיטה, ובנושא השואה.

נשמתי עמוק, השבתי בחיוב, ובחודשים שלאחר מכן הכנתי סילבוס ורשימת קריאה. שלושה שבועות לאחר שקיבלתי את התואר השני, נכנסתי לכיתה ומיד הרגשתי בנוח. במשך חמישה שבועות לימדתי סטודנטים שהיו צעירים ממני בשלוש שנים בלבד, והצגתי בפניהם את הרשת המורכבת הקושרת בין הרוצחים, הקורבנות והמשקיפים בשואה. אהבתי ללמד, הסטודנטים אהבו אותי, הם למדו על השואה, ואני הסבתי נחת לנשמת סבתי המנוחה. הכול טוב.

לפנינו שתי הצעות מקצועיות שהוצעו לי ושתי החלטות מחושבות שקיבלתי, שתיהן היו בהתאם לערכים שלי, שסיפקו דרכים יעילות לקרב אותי למטרה שקבעתי לעצמי: להפוך לחוקרת שואה. האם זה היה גורל? לעתים קרובות המזל הוא להיות האדם הנכון במקום הנכון בזמן הנכון. בזה שהחלטתי להתמחות בתקופת השואה, עשיתי צעד לקראת היותי האדם הנכון לעבוד בתחום.

בשני המקרים, התזמון היה מובן מאליו: פרויקט שעמד להתחיל, קורס שהפך לפתע זמין. אבל עשיתי מאמצים גדולים להיות במקום הנכון – להתיידד עם צוות המכון ולהיות נוכחת פיזית, כך שכשיתפנה תפקיד, יחשבו עליי באופן טבעי; להכיר אנשים בתפקידי מפתח באוניברסיטה וליידע אותם על הכישורים שלי, כך שכל הזדמנות מתאימה תוצע לי. זה היה החלק ה"ייעודי" שבגורל, החלק שבידינו. אם פרויקט נפתח וקורס הפך זמין בזכות הגורל, הרי שהיה זה הייעוד שלי שנבחרתי לחקור וללמד.

צעד אחד לאחור ולצדדים: נסיגה אסטרטגית להצלת חיי המקצועיים ושפיותי

במשך מספר שנים העניינים התקדמו בכיוון הנכון. פרויקט הוביל לפרויקט וקורס לקורס, עד שמצאתי את עצמי מלמדת קורס שנתי בעברית – ולא רק קורס קיץ באנגלית – על השואה בתוכנית ללימודי יסוד ביהדות. אבל אי אפשר לפרנס משפחה מפרויקט אחד וקורס אחד. בזמן שכתבתי את הדוקטורט, התחלתי לחפש משרה מלאה בתחום לימודי השואה. עד שסיימתי את הכתיבה, כבר הייתי חברה צוות בקורס על השואה באוניברסיטה הפתוחה, ולימדתי במקביל כמרצה מן החוץ במכללות בכל

רחבי הארץ. בסופו של דבר, הוצעה לי משרת הוראה חלקית באוניברסיטת חיפה, בתחום לימודי השואה, וקיוויתי שעם הזמן משרה זו תהפוך למשרה אקדמית מלאה וקבועה.

טעיתי. בשנת 1996, לאחר חמש שנות הוראה בחיפה, ראש המחלקה החדש שנבחר הודיע לי שאינו רוצה להעסיק אישה דתייה בעלת תארים מאוניברסיטת בר-אילן – "אותו מוסד קלריקלי-פשיסטי", לדבריו, ואינו מעוניין במישהי שמתמחה רק בנושא השואה – ולכן הוא לא יחדש לי את החוזה התלת-שנתי שעמד להסתיים שנתיים וחצי לאחר מכן. אמנם היו לי כמה תפקידי המחקר וההוראה במקומות אחרים כמרצה מן החוץ, אך אי אפשר היה להתפרנס מהם בלבד. הגיעה העת לחפש משרה אקדמית מלאה בהוראה.

הייתי גם במצב של "סיכון כפול", בהתאם לשם הספר שפרסמתי שנתיים לאחר מכן שעסק בנשים בשואה. בחיפה, הבעיה הייתה אני: הייתי מטרה בגלל היותי בוגרת בר-אילן ואישה דתייה. במקומות אחרים, הבעיה הייתה הנושא שלי: היו לי סיכויים קלושים לקבל משרה אקדמית בתחום לימודי השואה. לא רק שאוניברסיטאות לא גייסו חברי סגל בתחום זה, אלא שעל סמך ניסיון קודם עם דמות מרכזית בתחום לימודי השואה, חששתי כי ברגע שאגיע לדרגה אקדמית מסוימת, איתקל בתקרת זכוכית ולא אוכל להתקדם.

ואכן, שם המשחק היה להתקדם, אך בתחום התמחות שונה מזה שבחרתי לעסוק בו עד עתה. לכן, לקחתי צעד אחורה ואחד לצדדים, נסוגה אסטרטגית מלימודי השואה כדי להתמחות בתחום עם אפשרויות תעסוקה אקדמיות אטרקטיביות יותר: לימודי מדינת ישראל. כבר עמדתי על הגבול שבין לימודי שואה ולימודי מדינת ישראל כאשר חקרתי את צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה. כעת התחלתי ללמד את הנושא בחיפה לצד קורסי השואה שלימדתי, ובמקביל התחלתי לפרסם מאמרים בנושא לימודי מדינת ישראל כדי לבנות לעצמי שם בתחום החדש. זו הייתה החלטה שהתקבלה לאחר בחינת האלטרנטיבות וההבנה שאם הערך העליון הוא לפרנס את משפחתי על ידי קבלת משרה אקדמית מלאה, זו הייתה הדרך היעילה ביותר לעשות זאת.

האם זה היה גורל? לא הייתה לי כל השפעה על זהות ראש המחלקה הנכנס באוניברסיטת חיפה או העדפותיו – זה היה עניין של מזל, במקרה שלי ביש מזל – אבל יכולתי לבחור כיצד להגיב למהלך שלו על לוח השחמט. מכיוון שלא הייתה לי כוונה לעזוב את המשחק, ייעודי היה

להפוך לפרש, לנוע אחורה ולצדדים לפני שאוכל להתקדם שוב. בחיפה, ברגע שאותו אדם הפך לראש המחלקה שלי, הייתי האדם הלא נכון, במקום הלא נכון, בזמן הלא נכון. על ידי שינוי תחום העיסוק, עוד לפני ששיניתי את המיקום הגיאוגרפי שלי, עברתי למרחב אחר, בתקווה שהדבר ייתן לי סיכוי טוב יותר להשיג משרה קבועה. ייתכן ששורשי המהלך הזה הגיעו מתוך "אינסטינקטים של הישרדות" שהיו מורשת מאבי, שסיפורו לימד אותי שקיימים זמנים שבהם חייבים לקבל החלטות קשות במהירות כדי לשרוד.

גורל? ייעוד? בכל מקרה, עבודת הבתר-זיכרון הייתה צריכה להמתין נוכח הצורך הדחוף להביא פרנסה הביתה.

קפיצת דרך גדולה

ההימור שלי הצליח. שנתיים לאחר מכן, כאשר חוקר ציונות בכיר באוניברסיטת בראיילן נפטר באופן פתאומי, הגשתי מועמדות למשרתו. באופן מפתיע, מי שחשבתי למנטור במשך שנים ארגן לי תחרות שלא מן העולם הזה, בה נאלצתי להתחרות במשך שנה עם מועמדת נוספת למשרה, חברה קרובה, בטורניר גלדיאטורים מכוער. בין אם בזכות כישורי או הוותק שלי, יצאתי מנצחת תוך שמירה על חברות עם אותה מתחרה – דבר שנראה בלתי אפשרי – אך ידעתי שההחלטה שלי להשעות את עבודת הבתר-זיכרון לי בתחום חקר השואה הייתה נכונה. החלטה זו התחזקה בעת שקיבלתי דרגת פרופסור חבר באוניברסיטה, כשבאותו יום הודיע לי המנטור לשעבר שלא יחודש חוזה המחקר שלי במכון השואה אותו ניהל, ביתי האקדמי הראשון בו הייתי מוכנה להישאר אף כמתנדבת.

במהלך חמש-עשרה השנים הבאות המשכתי לפרסם מחקרים הן בלימודי שואה והן בלימודי מדינת ישראל, ושמרתי על פרופיל נמוך בכל הקשור בנושא השואה כדי להימנע מעימותים אִתּוּ. רק לאחר שהתמניתי לראש המכון לחקר השואה יכולתי סוף סוף לחזור למה שראיתי כגורלי וייעודי מגולגלים יחד. ועשיתי זאת בעוצמה רבה.

תוך שנתיים, הפכתי את המכון לאחד ממכוני השואה האוניברסיטאיים הגדולים בעולם, בו פועלים אחד-עשר פרומים (מעין "קהילות" חוקרים ופעילי ציבור) עם יותר מ-630 חברים. המכון ארגן כנסים וסימפוזיונים רבים, פרסם ספרים, וחיבר בין חוקרים ופעילי ציבור בתחומי החינוך והנצחת השואה תוך קידום מחקר השואה בעולם כולו.

דיון ומסקנות: קבלת החלטות והבנת גורל

נכון ל-2025, אני חוקרת שואה ועומדת בראש המכון לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן. ומרגע לידתי, אני גם בת הדור השני, ואחות למחצה לשני בני הדור הראשון, שניצלו מהשואה בילדותם, אחי ואחותי. כיצד השתלבו שני חלקים אלה של זהותי האישית והמקצועית?

מהיום בו התחלתי את עבודת הבת-זיכרון שלי, התקיימו יחסי גומלין מתמשכים בין זהותי האישית והמקצועית. בין אם באופן לימינלי או סובלימינלי, הקשר וההזדהות שלי עם הרקע המשפחתי והחינוך שלי השפיעו על בחירתי להיות חוקרת שואה. הם באו לידי ביטוי באמצעות סוגיות של פרידה והיקשרות כאשר היה צורך לקבל החלטה אסטרטגית ולנטוש חלק גדול מאותה עבודה כדי לשרוד מקצועית, וגם כאשר מצאתי לנכון, שוב ושוב, לחזור לאותה עבודת בת-זיכרון בה התחלתי.

היה גם הצורך שלי בקבלת החלטות באופן אישי לגבי צורת עבודת הבת-זיכרון שלי ועתויה, שהושפעה גם מניסיוני בעבר, הטיות קוגניטיביות, גיל, מעמד, והנחות לגבי הרלוונטיות המיידית וארוכת הטווח של תוצאות ההחלטה הפוטנציאליות. לכך יש להוסיף את הרצון לרצות את הוריי בהיותי "נר זיכרון", הערך שייחסתי לעבודת בת-זיכרון בכלל, ולמיזם הבת-זיכרון הספציפי בו הייתי מעורבת באותה עת. לאורך השנים, כל זה השפיע על מערכות היחסים שלי עם הקרובים אליי ביותר החל מהוריי, דרך בעלי, בנותיי, חבריי ועמיתיי לעבודה. יותר מכול, הדבר השפיע על האופן בו ראיתי את עצמי, ועל החרטות והסיפוקים שלי בהערכת בחירה מסוימת.

ומה בנוגע לגורל, מושג שעמו גדלתי, שהיה גם דרך נוחה להתבונן במצבים עליהם הרגשתי שיש לי מעט השפעה, אם בכלל? באיזו מידה הוא השפיע על עבודת הבת-זיכרון שלי? עד כמה הוא עדיין משפיע עליה היום? עם חלוף הזמן, למדתי שהגורל יכול להיות הסבר תקף לאירועים, אך חשוב להיות מסוגלים להבחין בהבדל שבין אותם חלקים שהם "גזרת גורל" לבין אלה שהם "ייעוד". הבנה זו היא הצעד הראשון בעבודת הבת-זיכרון שלנו, שאפשרית רק בזכות הישרדות הורינו. גם אנחנו, במובן מסוים, שורדים שבחרו להקדיש חלק מחייהם לזכירת חייהם של הוריהם. האם זה הגורל שלנו? האם זה נקבע בעת שהיינו עדיין עוברים? שאלות אינסופיות אלו, שלעולם לא תהיה להן תשובה מוחלטת, תמיד יעמדו בלב העשייה שלנו, וילוו אותנו, ואת עבודת הבת-זיכרון שלנו, במשך כל ימי חייו.

פרק 6:

מחקר, זוגיות, וכל מה שביניהם: דפים מיומנם של "זוג אקדמי"

מבוא

בראשית היה המחקר. חיפוש אינסופי אחר תשובות לשאלות המעצבות את עברנו, ולעתים אף את עתידנו. לבסוף הגיעה גם הזוגיות. מערכת יחסים הדוקה בין שני פרטים הבנויה על קשר, אמון ומחויבות. בין לבין נוצרה מערכה מטלטלת המתרחשת כששני חוקרים פוגשים זה את זה, עובדים יחד, ולומדים כל אחד להכיר את עולמו המחקרי של השני ועל הדרך, גם את עולמו האישי. בעמודים הבאים אעסוק בדינמיקה של אותה מערכה מורכבת, מלאת עליות, מורדות, ובעיקר הפתעות, המוכיחה שבסיכומו של דבר, עם לא מעט ויכוחים ופשרות, מחקר וזוגיות יכולים להתקיים בכפיפה אחת. כיצד משלבים בני זוג אקדמאים את עבודתם המחקרית, לאור העובדה שהם התחנכו על ברכי אותה דיסציפלינה, אמנם במקומות שונים ובתקופות שונות? האם נוצרים מחקרים משותפים, על אף ההתמחות השונה של כל אחד מהם? ומה לגבי "קנאת סופרים"? האם מבצעת התחרותיות האקדמית גם בין בני זוג האוהבים ביותר? האם הדפוס המגדרי הרווח של שליטה או עליונות גברית מאפיין גם את המערכות של זוגיות אקדמית? האם חייבת להיות סימטריה בין בני הזוג במרבית התחומים, בכדי ששיתוף הפעולה האקדמי שלהם יפרח? לבסוף, מה ניתן ללמוד מכל זה לגבי הדינמיקה הנוצרת בין בני זוג חוקרים, בעל ואישה, העובדים יחד בתוך אותה מסגרת אקדמית?

כפי שאני מלמדת את הסטודנטים שלי, כל שאלת מחקר שייכת לסוגיית מסגרת רחבה יותר המשליכה אור על התופעה אותה הם חוקרים. כאן מדובר בחקר הדינמיקה הנוצרת בין בני זוג אקדמאים, בייחוד אם שניהם מרצים

וחוקרים באותו מוסד. קיימת ספרות ענפה העוסקת בתופעת ה"זוגות אקדמאים" (Dual Career Academic Couples) אך היא בחלקה אנקדוטלית, ובחלקה מתמקדת בהיבט אחד בלבד של הזוגיות, ה-"Two-Body Problem", דהיינו מציאת עבודה באותו מוסד או באותו אזור גיאוגרפי, עבור שני בני הזוג.²⁵ לאחרונה החלו לחקור את התופעה בכללותה, אך בעיקר מבחינה סטטיסטית, ובהעדר התובנות הנובעות ממחקר עומק איכותני.²⁶ תובנות אלו מופיעות דווקא במחקרים מלפני חצי דור, דוגמת מחקריהן של מריון פרבר (Ferber) וג'ין לוב (Loeb), הראשונה מומחית לכלכלה פמיניסטית והשנייה לפסיכולוגיה חינוכית, שערכו ספר על זוגות אקדמאים,²⁷ ושל אליזבת קרימר (Creamer), מומחית למתודולוגיה חינוכית, שכתבה ספר העוסק בבני זוג אקדמאים המשתפים פעולה במחקריהם.²⁸ קרימר מתמקדת באקדמאים שהתבגרו בשנות ה-70 של המאה ה-20 בעת שהיחס לנשים, עבודה ומשפחה עבר שינויים מהפכניים. "מדובר בקבוצת אנשים שבנו לעצמם חיים עם מעט מאוד הפרדה בין חייהם האישיים והמקצועיים, או בין היבטים אישיים ומקצועיים של מערכת היחסים שלהם",²⁹ היא מציינת. באיזה אופן יש לבחון את מערכת היחסים של זוג כזה? פרבר, לוב וקרימר מעלות תשובות דומות. אף על פי שנקודת המוצא של כולן הייתה שמערכת יחסים כזו אמורה להיות שוויונית, הן במובן האישי והן במובן המקצועי,

Kelley J. Baker, "On 'Poor Husbands' and Two-Body Problems", *ChronicleVital* 25 July 15, 2014, <https://chroniclevitae.com/news/609-on-poor-husbands-and-two-body-problems>.

נצפה ב-20 במרס 2019 "Until Academic Careers Do Us Part", *Science*, June 29, 2018, <https://www.sciencemag.org/careers/2018/06/until-academic-careers-do-us-part>

נצפה ב-20 במרס 2019 "Dual Career Couples in Academia, international mobility, and dual career services in Europe", *European Educational Research Journal* 16:2-3 (2017): 298-312.

Zarrina Juraqulova, Tori Byington, Julie A. Kmec, "The Impacts of Marriage on Perceived Academic Career Success: Differences by Gender and Discipline", *International Journal of Science, Gender, and Technology* 7:3 (2015): 389-392; Female Science Professor, "the A-Z of Dual Career Couples", *The Chronicle of Higher Education*, July 4, 2011, "Academic Couples, Parenthood, and women's research careers", *European Educational Research Journal* 16:2-3 (2017): 166-182 (להלן: ולידלובה).

Marianne A. Ferber and Jane W. Loeb (eds.), *Academic Couples: Problems and Promises*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1997.

Elizabeth G. Creamer and associates, *Working Equal: Academic Couples as Collaborators*, London and New York: Routledge, 2001 (להלן: קרימר).

קרימר, vii. 29

מתברר שבפועל לרוב לא היו פני הדברים כך. מדד אחד לבחינת מערכת היחסים של זוג אקדמי הוא מידת הפרודוקטיביות המחקרית של כל אחד מבני הזוג מהרגע שהפכו לזוג. האם שניהם מתקדמים באותו קצב ואם לא, האם הסיבות לכך טמונות באופי המערכת הזוגית שלהם? מדד נוסף הוא יחסי הגומלין שבין האחריות המשפחתית וההצלחות המקצועיות-האקדמיות אצל כל אחד מבני הזוג. האם חלוקת האחריות המשפחתית הינה שוויונית ואם לא, כיצד משפיע הדבר על ההצלחות המקצועיות של בני הזוג? אין לפסוח גם על ההיבט הגיאוגרפי או המרחבי, המקום בו מתבצע חלק מעבודת המחקר, שאצל זוגות חוקרים הינו לעתים הבית ולא רק המשרד. האם יש חלוקה שווה של "טריטוריה מחקרית" בתוך הבית ואם לא, למי ניתנת העדיפות ומדוע? לכך יש להוסיף את ההדדיות בחלוקת משאבים מחקריים בעבודה (ואם הבית הוא מקום העבודה, אז גם בבית), ולבסוף, את הנכונות לתת קדימות ליעדים המקצועיים של בן או בת הזוג על פי הצורך. מה התרחש אצלנו, זוג אקדמי באחת האוניברסיטאות במדינת ישראל? האם פעלנו כזוג שוויוני במונח המשפחתי והמקצועי? האם לעצם העובדה שאנחנו היינו אקדמאים בישראל ולא בחו"ל השפיע עלינו במשהו ושינה את התגובות שלנו או של סביבתנו? איך הייתה הפרודוקטיביות המחקרית של כל אחד מאתנו לאחר שהפכנו לזוג? באיזה אופן הפך הבית לזירת מחקר? מה לגבי חלוקת המשאבים ומתן הקדימויות, איך התבצעו הדברים בפועל? באיזה אופן השפיע כל אחד מאתנו על העבודה המחקרית של הזולת? והחשוב מכול, באיזה אופן השפיע שיתוף הפעולה האקדמי בינינו על תחומי הזוגיות והמשפחה? שאלות אלו ואחרות יעמדו במוקד הדיון.

איך הכול התחיל?

בראשית היה המחקר. או לפחות הכתיבה. המשפט הראשון ששמעתי מיהושע שוורץ כשעמית לעבודה הכיר בינינו במסדרונות האוניברסיטה במאי 2001, היה: "את ג'ודי באומל? האם את עושה משהו חוץ מלכתוב?!" מתברר ששמי, או לפחות רשימת הפרסומים הלא-קצרה שלי, הלכו לפניי עד לקומה השנייה של בניין הפקולטה למדעי היהדות, שם היה משרדו. אני לעומת זאת לא ידעתי עליו דבר. אמנם כבר שנים עבדנו באותה אוניברסיטה, ואף באותה פקולטה, אך מעולם לא שמעתי את שמו. שנינו הוכשרנו כהיסטוריונים, אני בכר-אילן, והוא באוניברסיטה העברית. אך דרכינו מעולם לא הצטלבו, אולי בגלל שהשתייכנו לשתי מחלקות שונות, הוא בלימודי א"י וארכיאולוגיה ואני

בתולדות ישראל, ואולי משום שעסקנו בתקופות מחקר שונות, הוא בעת העתיקה, תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד, ואני בעת החדשה, עם דגש על תקופת השואה ומדינת ישראל.

גם לאחר ההיכרות הראשונית לא היה בינינו קשר כלשהו עד שיהושע נבחר לדיקן. בפני מחפשי הקונספירציות למיניהם אוכל להעיד שלא הייתה לי יד בדבר מאחר ואפילו לא הייתי בכירה מספיק בכדי להשתתף בבחירות. בשבועות הראשונים שלו בתפקיד ביקש יהושע מחברי הסגל בפקולטה לכתוב לו על פרויקטים שבהם הם עוסקים שיכולים לעניין את כלל הציבור, ואכן כך עשיתי. קיבלתי ממנו תשובה מתלהבת ומלאה הומור, ללא העוקצנות הטבעית שעוד אלמד להכיר היטב. הוא אף צירף אותי כמכותבת להתכתבות שלו עם המחלקה ליחסי ציבור בניסיון לקדם את אחד הפרויקטים שלי, אך בזה תמה ההתכתבות בינינו, לפחות לעת עתה. הקשר המקצועי בינינו חודש רק כעבור למעלה משנה, כשהתמנית כראש התוכנית הבינתחומית ביהדות זמננו. כדיקן הפקולטה למדעי היהדות חשב יהושע שתוכנית ביהדות זמננו מקומה בפקולטה ("כל דבר יהודי שזו בבר-אילן צריך להיות אצלנו", נהג לומר), ולאחר משא ומתן קצר עם ראש הוועדה לתוכניות בינתחומיות, מצאתי את עצמי כראש תוכנית, המקבילה לראש מחלקה, בפקולטה למדעי היהדות תחת הנהגתו של יהושע שוורץ.

העבודה במחיצתו כדיקן הייתה מאתגרת בלשון המעטה. הוא דרש לא מעט מראשי המחלקות שלו, אך דרש מעצמו הרבה יותר. מזל שעבדתי בקצב מהיר, אך אי אפשר היה להדביק את קצב הפעילות הכמעט סהרורית שלו. למדתי להכיר מומחה לג'אגלינג שידע להחזיק באוויר עשרה כדורים במקביל – עשר מחלקות הפקולטה – בעוד שהוא מנסה להעלותם מעלה מעלה. כרבים באוניברסיטה התפעלתי מיכולתו הרטורית שהצליחה לא פעם לשכנע ולשעשע בו זמנית, אך לשעשוע האמיתי זכיתי רק כעבור שנים כשגיליתי שהוא גם חקיין בחסד. באותו זמן שיתוף הפעולה האקדמי שלנו היה היררכי לחלוטין: הוא היה דיקן, אני הייתי ראש תוכנית, ולא הייתה לאף אחד מאתנו השפעה על תוכני המחקר של הזולת. ידעתי שהוא נעשה פרופסור מן המניין בגיל צעיר ביחס לעמיתיו בתחום, אך בקושי ידעתי באילו נושאים מחקריים התעניין, ופרסומו היחיד שבו נתקלתי, ממש במקרה, היה ספר על ההתיישבות היהודית בארץ יהודה, שהיה מבוסס על עבודת הדוקטור שלו. הוא, לעומת זאת, ידע הרבה יותר על תחומי המחקר שלי – נשים, שואה ומדינת ישראל – כיאה לדיקן הפקולטה. מדי פעם הוא היה שואל אותי על התקדמותי המחקרית, ואף קיבלתי קביעות בקדנציה

שלו כדיקן בתום שלוש שנים באוניברסיטה בתקן מלא, אך תחומי המחקר שלנו נשארו מרוחקים זה מזה כמזרח ממערב.

קפיצה קדימה במכונת הזמן. אנו בשלהי קיץ 2006. יהושע כבר לא משמש כדיקן; אני עדיין ראש התוכנית ביהדות זמננו. הוא נמצא בסוף שנת שבתון שבה התמסר לכתובת מחקר על קיימות בריהוט בעולם היהודי העתיק. אני נמצאת בעיצומו של עיבוד הגרסה האנגלית של ספרי על צנחני היישוב והזיכרון הישראלי הציבורי, שלשם כך ביקשתי לראשונה בחיי שנת "פטור מהוראה". ועל הדרך גם התחתנו.

בגדול, מה שקרה לנו לא היה נדיר. "לא רק שאנשי אקדמיה מתאהבים ויוצרים שותפויות, לעתים קרובות הם עושים זאת בתוך אותה דיסציפלינה", כותבות לונדה שייבינגר (Schiebinger), אנדריאה הנדרסון (Henderson) ושנון ק' גילמרטין (Gilmartin) בחוברת שהוציאו על זוגות באקדמיה.³⁰ במחקר שכלל למעלה מ-9,000 אנשי אקדמיה שעבדו ב-13 מוסדות להשכלה גבוהה ברחבי ארצות הברית, התברר שמעל 63% מהזוגות האקדמיים באו מאותו תחום כללי, רבים מהם מאותה מחלקה ממש.³¹ עם זה לפחות לא היינו צריכים להתמודד מאחר ושתי קומות הפרידו בין המחלקות שלנו, למרות שהיו באותו בניין.

האם היינו "זוג אקדמי" טיפוסי? בדברים רבים כן, באחרים פחות. היינו "זוג אקדמי" מזן מיוחד, אך היו עוד רבים אחרים כמונו. נישאנו כשהיינו כבר בגיל די מבוגר, דבר לא נדיר במחוזותינו. עבור שנינו היה זה "פרק ב" בחיים, תופעה מוכרת בעולמנו המחקרי ובכלל. כך גם לגבי בניית "משפחה מעורבת" כפי שעשינו. רפרוף קל בספרות בנושא "זוגות אקדמיים" מגלה שהנתונים שלנו כזוג לא היו נדירים בעולם המחקר, בייחוד אצל זוגות אקדמיים בני גילנו.

מה שכן מילא תפקיד אצלנו היה פער הגילים, הביולוגי והאקדמי. לא רק שהיהושע היה מבוגר ממני בשבע שנים; הוא נמצא גם במעמד אקדמי שונה ממני: פרופסור מן המניין כשאני עוד הייתי פרופסור חבר. שני האפיונים הללו השפיעו ללא ספק על הדינמיקה שלנו כזוג, וגם על הפעילות המחקרית של שנינו, כפי שנראה בהמשך.

אז מה היה לנו? היכרות כמעט מקרית עם אדם העומד לשנות את חיי.

Londa Schiebinger, Andrea Davies Henderson, Shannon K. Gilmartin, *Dual-Career Academic Couples: What Universities Need to Know*, Stanford: Michelle R. Clayman Institute for Gender Research, 2008:27. (להלן שייבינגר).

31 שייבינגר, עמ' 31.

שינוי המסגרת האקדמית עם המעבר של יהדות זמננו לפקולטה למדעי היהדות. שינוי בסדרי העבודה בעקבות שיתוף הפעולה עם דיקאן המחזיק אינספור יוזמות באמתחתו. שינוי במעמד האקדמי עם ההתקדמות בסולם הדרגות וקבלת קביעות, ולבסוף, שינוי בסטטוס האישי הגורם ללא מעט הרמת גבות בקרב הקולגות. התחלה טובה לזוגיות אקדמית.

צעדים ראשונים כ"זוג אקדמי"

עתה החל התהליך של הפיכת חמישה ילדים משתי משפחות למשפחה אחת. הבנו שאנו הופכים ל-"blended family", מושג שמקבילתו העברית, "משפחה מעורבת", אינה מביעה כלל את מורכבות התהליך. אם מרבית הילדים שנמצאו במצב כזה נוהגים לשאול: "כיצד נסדר עכשיו כמשפחה?!", השאלה הראשונה ששאלו ילדינו, חלקם כבר היו בוגרים, הייתה: "מה אתם הולכים לעשות עם שתי סדרות מלאות של 'ציון' וקתדרה?!" או במילים אחרות, "איפה, לכל הרוחות, תמצאו בדירה הקטנה הזאת מקום לכל הספרים של שניכם?!"

זאת אכן הייתה שאלת השאלות. בטרם נישאנו עברנו על הספרים ופינינו עותקים כפולים, אך עדיין נותרנו עם קרוב ל-5,000 כרכים שהיה צריך למצוא להם מקום. אחד המדדים המוזכרים אצל פרבר, לוב וקרימר לבחינת מערכת היחסים בין בני זוג ששניהם אנשי אקדמיה הינו חלוקת "המיקום המחקרי" מבחינה מרחבית וכך גם המשאבים הנלווים. במילים אחרות, מי עובד איפה והיכן באמת שמים את כל הספרים? למזלנו, זמן קצר לפני שנישאנו הרחבתי את הדירה, ועתה היה לנו חלל חדש שרובו הפך לחדר העבודה עבור יהושע. לאחר עלייה לרגל להיכל הכונניות ("איקאה" בפי העם) הכנסנו לשם לא פחות מעשר כונניות תקרה־רצפה, חלקן גב־אל־גב שבהן הניח יהושע חלק גדול מספריו. "הספרים האלה הם החיים שלי, הנכס החשוב ביותר שיש לי", אמר לי כשהתארסנו, והסביר שכחוקר העת העתיקה, המחקר שלו מבוסס כולו על טקסטים. "אינני יכול לראיין עדים או להשתמש בפרוטוקולים מארכיונים כפי שאתם עושים בעת החדשה", הסביר. ואני בפרץ רגשות הבטחתי לו שלעולם לא אומר לו שיש לנו יותר מדי ספרים בבית. "חכמים היוהרו בדבריכם" כתבו חז"ל, ואדרבא כלות מאוהבות.

ומה עם הספרים שלי? כדי לפנות מקום לאלבק, אפשטיין, ספראי, שפרבר, תבורי וחבריהם, נפטרתי בנוסטלגיה המהולה ביותר מקורטוב של

תוגה ממרבית ספרי הקריאה שלי, ואת אטינגר, באואר, גוטמן, ליסק, צחור ודומיהם העברתי לחדרי באוניברסיטה. על אף שלי היה חדר משלי בעוד שיהושע ישב עם שלושה שותפים לחדר, הוא נתקף נקיפות מצפון. "אולי בכל זאת תשאירי אותם בבית ואיך שהוא נמצא להם מקום?" אמר, בעוד שהילדים צוהלים: "קנו קומפקטוס!". אך ויתרנו על הרעיון והתרגלתי להביא הביתה בכל פעם ספרים הנחוצים לי למחקר, ולהשאירם בקצה שולחן העבודה שלי בפנינת הסלון.

מיקום השולחן היה נושא בפני עצמו. קרימר מציינת בפירוש שהקצאת מרחבי העבודה בבית היא אחד המדדים החשובים בדינמיקה של "זוג אקדמי". בעוד שיהושע, שהעיד שבצעירותו היה מסוגל ללמוד למבחנים ברכבת התחתית בניו יורק חרף הרעש, ישב בחדר עבודה של ממש, אני עבדתי בסלון, מול דלת הכניסה. מאחר והסלון כמעט ולא היה בשימוש עד לנישואינו יכולתי לעבוד שם בשקט, אך עם שינוי הסטטוס נחשפתי לביטוי חדש שהיה שגור בפי בעלי הטרי: "להירגע בערב מול הטלוויזיה". היה זה חלום הבלהות של כל חוקרת העובדת בערב בסלון וזקוקה לשקט כדי להתרכז. לזכותו של יהושע ייאמר שהציע מיד שנחליף חדרי עבודה, אך הבנתי שזו הצעה אלטרואיסטית של גבר מאוהב שחיש מהר יגלה שהצעדה לכיוון הספרים שלו בחדר השני כל כמה דקות תועיל אולי לכומר, אך לא לריכוז וליעילות. סירבתי בנימוס ולאט לאט החלפתי את שעות העבודה שלי. כשיהושע "נרגע מול הטלוויזיה" המשכתי במטלות הבית, והתיישבתי לכתוב מדי ערב רק לאחר שהוא הלך לישון והשקט ירד על בית משפחת שוורץ. היו כמובן עניינים מקצועיים נוספים שאליהם הייתי צריכה להתרגל לאחר נישואינו, כולל עותקים מהברית החדשה – חומר בסיסי למחקריו של יהושע – ועוד פסלון קטן של ישו שקיבל כמזכרת, שהתגלגל ליד שולחן עבודתו, אך השינוי בשעון הביולוגי היה הקשה מכולם.

החלפת סדר היום מביא אותנו למדד נוסף שקרימר מציינת אצל "זוגות אקדמיים": יחסי הגומלין שבין האחריות המשפחתית וההצלחות המקצועיות-האקדמית אצל כל אחד מבני הזוג, או במילים אחרות, "מי עושה מה". "אחד ההיבטים המהפכניים של זוגות כאלה הוא שהם מציבים את העבודה במרכז חייהם"³² היא כותבת, ומציינת שאורח החיים והשקפת העולם של זוגות אקדמיים מעוצבים על ידי המחויבות למיזוג חייהם האישיים והמקצועיים. בכך הם שונים מ-two-career couples שבהם כל

אחד מבני הזוג הוא בעל מקצוע בתחום אחר, והם אינם מעלים על הדעת ניסיון למיזוג מקצועי.

קרימר טוענת ששם המשחק הוא "להנדס מחדש את אופי חיי המשפחה כדי להתאימו לצרכים של שני אנשים עם מחויבות דומה להצלחה מקצועית".³³ אלא שהצרכים שאליהם היא מתייחסת נובעים לא רק מדרישות המקצוע אלא מאופיים הייחודי של כל אחד מבני הזוג, מעולם המושגים ממנו הם מגיעים, ומצרכים כלכליים ואחרים. וכמובן שאידאל לחוד ומציאות לחוד. זה יפה לכתוב שדרישות המקצוע הן מעל לכול אולם בפועל, איש אקדמיה הוא גם בן אדם, והמחויבות שלו אינה רק להצלחה המקצועית אלא לשלל גורמים נוספים הכוללים מסורת תרבותית, אמונה דתית והשקפת חיים מגדרית. ואז השאלה האמיתית הופכת ל"מה קודם למה?": המחויבות להצלחה המקצועית או ההיצמדות לדפוסי התנהגות מסורתיים מגדריים שבהם אחד מבני הזוג, לרוב האישה, ממלא את תפקיד ה"מטפחת" (nurturer), או ה"מאפשרת" (enabler), כדי לבנות סביבת עבודה תומכת לשני.

זה יפה לדבר במונחים סוציולוגיים על "להנדס מחדש את אופי חיי משפחה", אך בואו נפרוט זאת למעות. מי מכין ארוחת ערב כשהשני משוטט באינטרנט, קורא עיתון וכותב טוקבקים? מי מנקה את הבית ועושה ספונג'ה בעוד שהשני עושה הגהות על מאמר? מי יוצא לקניות במרכול, באטליו, אצל הירקן, ועל הדרך עוצרת גם במאפייה ובבית המרקחת כשהשני שוקד על הכנת הרצאה לכנס? והאם אלה תפקידים מתחלפים או קבועים לאור העובדה ששני בני הזוג נושאים באותן חובות פחות או יותר מבחינת מקום עבודתם האקדמי?

נו באמת, אתם כבר מבינים לבד מה התשובה. כשהתחתנתי עם יהושע ידעתי שהוא דוגל בשוויון מגדרי באוניברסיטה, והוא תמיד היה מוכן לסייע בזריות וביעילות בכל מה שביקשתי ממנו בבית, אך בדומה לגברים רבים מבני דורו, בלבו הוא העדיף תמיד חלוקת תפקידים מגדרית. חלוקה זו אמנם הייתה רחוקה מהאמירה הידועה ש"גברים דואגים לדברים הגדולים – ההתחממות הגלובלית, שלום עולמי, נחיתת האדם על הירח, ונשים דואגות לכל השאר", אך העדפתו הייתה ברורה. בתחילה הוא הציע לסייע לי בכל מה שביקשתי, ואכן ביקשתי. אולם חיש מהר קיבלתי החלטה אופרטיבית ליישר קו עם העדפתו המגדרית, בייחוד לאחר שראיתי כמה הוא סבל כשביצע

33 קרימר, עמ' 6.

את מטלות הבית, וכמה הוא השקיע, אך לא תמיד הצליח, לבצע אותן לטעמי. וחוץ מזה, ראיתי בהן, או לפחות באלה שנעשו בתוך הבית, אתגרות שבמהלכה יכולתי לאסוף את מחשבותיי ולעתים אף להתקדם בראשי עם נושא שחקרתי באותו זמן.

לזכותו ייאמר שלא חסך בכל מה שהיה יכול להקל עליי בזירה הביתית, ואף הציע לפחות פעם בשבוע, לרוב כשאני גונחת בעיצומה של הספונג'ה, שנעסיק עוזרת. אני זאת שהתנגדתי מסיבות שונות והוא לא לחץ. האם העדר הסימטריה שלנו בחזית הביתית השפיע על התקדמותי המחקרית? פחות ממה שניתן לחשוב. בחיי הקודמים נאלצתי לחלוטן באינספור מקומות עבודה, מה שכבר לא הייתי צריכה לעשות כעת, ולכן את השעות האלה יכולתי להקדיש לבית. שם המשחק היה לטפל בבית בשעות היום, ולעבוד על מחקרתי בעיקר אחרי שבעלי נרדם. חזרתי לדפוס הישן של לישון כארבע שעות בלילה ולנסות להשלים פערים בשבת. בינתיים, זה עבד.

עד כמה היה מצב זה שכיח בקרב בני זוג העובדים יחד באקדמיה? לא ברור. במאמרם על תולדות נשים וזוגות באקדמיה, בחנו פאולה סטפן (Stephan) ומרי קסיס (Kassis) את הדרכים שבאמצעותן השפיע נישואי נשים באקדמיה על התקדמותן המקצועית.³⁴ עד לשנות ה-70 של המאה ה-20 נשים רבות באקדמיה בארצות הברית לא נישאו כלל. במקרים אחרים עצם הנישואין שם קץ לקריירה שלהן, בייחוד כשמדובר בנהלים שקבעו כי אסור לבעל ואישה לעבוד באותה אוניברסיטה. לנו לפחות לא הייתה בעיה כזו מכיוון שהאיסור בארץ חל על עבודה של בני זוג באותה מחלקה בלבד, ואנו, כאמור, עבדנו בשתי מחלקות שונות. ברוך בורא "המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה", אותה מחלקה שלפני חצי יובל שנים התנהלה נגדה מלחמת חורמה על הקמתה על ידי המחלקה לתולדות ישראל, המחלקה בה עבדתי, ושפתרה לנו עתה את הבעיה. פעם שאלתי את יהושע מה היינו עושים אילו היינו מלמדים באותה מחלקה, והוא השיב שאין הוא נוהג להתעסק בשאלות היפותטיות. אך מאחר ולא מצאתי בספרות ולו מקרה אחד שבו התפטר בן הזוג הבכיר כדי שהזוטר ימשיך בקריירה האקדמית במחלקה, לרוב מסיבות כלכליות, יכולתי לנחש מה היה מתרחש אילו נקלענו לאותה דילמה.

במקרים רבים דווקא הלידות והטיפול בילדים שמים קץ לקריירה

Paula E. Stephan and Mary Mathewes Kassis, "The History of Women and 34 Couples in Academe", in: Ferber and Loeb: 44-47.

האקדמית של הנשים, או מעכבות את התקדמותן עד כדי כך שהן אינן מצליחות להתרומם מבחינה מחקרית ולזכות בעלייה בדרגה או בקביעות. קארן מילר-לוסי (Miller-Loessi) ודבורה הנדרסון (Henderson) מציינות שגם בקרב זוגות אקדמיים המצהירים שהם משתדלים לקיים אורח חיים שוויוני, בעיה זו כמעט תמיד קיימת מתחת לפני השטח, מאחר והטיפול בבית ובילדים מוסיף לנשים בממוצע כ-720 שעות עבודה "ביתיות" בשנה מעל למה שעובדים בני זוגן.³⁵ גם כאן, חלק מהבעיה לא הייתה קיימת אצלנו מאחר ונישאנו כשהילדים היו גדולים וחלק מהם כבר הרגיש שהם נמצאים בשלב שעוד מעט הם יטפלו בנו ולא שאנו נטפל בהם.

ואם בילדים עסקינן, הרי הם מהווים פרמטר מרכזי במשפט של קרימר, "להנדס מחדש את אופי חיי המשפחה כדי להתאימו לצרכים של שני אנשים עם מחויבות דומה להצלחה מקצועית". לעתים קרובות "חיי המשפחה" כוללים הרבה יותר משני בני הזוג. כיצד מגיבים הילדים בבית של זוג אקדמי לדיונים הבלתי פוסקים על עניינים אקדמיים? באיזה אופן הם מתייחסים לנוכחותו התמידית של העולם האקדמי סביב השולחן, בטיולים משפחתיים ובכל מקום אחר? לשנינו הייתה בהחלט מחויבות דומה להצלחה המקצועית, אך בו בזמן הייתה לנו מחויבות לבנות חיי משפחה שבהם כל הילדים ירגישו בנוח, בייחוד לאור העובדה שהיינו עתה "משפחה מעורבת". כשנישאנו, ילדיו של יהושע לא היו רגילים להיתקל בשיחות על האוניברסיטה סביב שולחן השבת והסתקרנו לשמוע ולהשתתף בהן, בעוד שלבנותיי, שלא היו רגילות לשמוע על כל דבר אחר מלבד האוניברסיטה, כבר מזמן נמאס מהנושא. לבסוף מצאנו את המודוס ויווני, דבר שהסתייע בידינו משום שבאותה עת, ארבעה מבין חמשת ילדינו כבר למדו באוניברסיטה. הדיונים סביב שולחן השבת נמשכו, אך במינון אחר, ובדגש על החוויות הסטודנטליות ולא רק על אלה של הסגל האקדמי.

אז מה היה לנו? תרגיל באקרובטיקה אדריכלית בעת החיפוש אחר מקום לספרייתנו המשותפת. אימוץ שיטת "ונהפוכו" עם שינוי סדרי העבודה שלי בעקבות חדירת "המנוחה מול הטלוויזיה" לחיינו. התמודדות עם חלוקה מגדרית של מטלות הבית תוך כדי ביצוע בלתי פוסק של מטלות העבודה. ולבסוף, העלאת קורבן תודה בלב נוכח העובדה שהילדים כבר גדולים ושאונו עובדים באוניברסיטה אחת אך בשתי מחלקות שונות.

Karen Miller-Loessi and Deborah Henderson, "Changes in American Society: 35 The Context for Academic Couples", in Ferber and Loeb: 31-32.

סימטריה, רשתות, וכל מה שביניהן

אחת הדילמות שאֵתן מתמודד זוג אקדמאי היא שאלת הקדימות: מיהו בעל הקריירה החשובה יותר? תלוי מי שואלים. בסקר מקיף שערכו שייבינגר וחברותיה על זוגות באקדמיה התברר כי 68% מהגברים בזוגות אלה העניקו קדימות לקריירה שלהם בעוד שפחות משליש מהנשים שנשאלו ענו כך.³⁶ בחלק מהמקרים ההסבר לכך היה כלכלי מאחר והגברים הרוויחו יותר מנשותיהם. אצל גברים שנשותיהם היו בדרגה שווה לשלהם והרוויחו משכורת דומה, רובם עדיין העניקו קדימות לקריירה שלהם בטענה שהם מבוקשים יותר מנשותיהם. מדוע? בגלל עניין הדימוי. מתברר כי נישואין והורות הופכים גבר ל"יציב" יותר בעיני מקבלי ההחלטות באקדמיה בעוד שאצל אישה, נישואין והורות מכרסמים בדימוי שלה כמי שתהיה מוכנה להשקיע את כל כולה במחקר ובהוראה, ובכך משפיעים הן על אפשרויות הקידום שלה, והן על פרנסתה.³⁷ ומה לגבי הנשים? רוב הנשים שעלו בסולם הדרגות לא העניקו קדימות לקריירה שלהם אלא העמידו אותה במקביל לזו של בני זוגם. הדבר נכון ביתר שאת אצל נשים שבנו קריירות אקדמיות לפני שנת 1989 לעומת אלה שעשו זאת לאחריה.³⁸ למזלנו, גם כאן לא נאלצנו לקבל החלטות אופרטיביות בנדון, וקשה לדעת מה היינו עושים אילו עמדנו בפני הצורך בכך.

העדר הסימטריה בינינו, בייחוד בשנות נישואינו הראשונות, היה גורם כבד משקל במשוואה. הוא בא לידי ביטוי לא רק ב"סימטריה הביתית", דהיינו מרכיבי ה"מסגרת", כגון מיקום ספרי המחקר או שולחנות העבודה שלנו, או אפילו חלוקת העול בבית. בזה הסתדרנו היטב. ה"בעיה", אם אפשר לכנות אותה כך, הייתה במה שקרימר מכנה "סימטריה בקריירה". אצל בני זוג ששניהם נמצאים באותו שלב בקריירה, כך היא מציינת, מהווה הסימטריה תמריץ לשיתוף פעולה אקדמי פורה.³⁹ שיתוף פעולה בוודאי היה בינינו, גם בבית וגם באוניברסיטה, ואף פורה, אך סימטריה הייתה עדיין חלום רחוק כשהתחלנו את דרכנו המשותפת. ודווקא חוסר הסימטריה האקדמי הכניס קצת איזון לחיינו. בעוד שיהושע היה כבר פרופסור מן המניין

36 שייבינגר, עמ' 35.

Kelley J. Baker, "The Two-Body Problem and Us" Part II, July 15, 2014, 37 *ChronicleVital* <https://chroniclevital.com/news/608-the-two-body-problem-and->

us?cid=vem נצפה ב-22 במרס 2019.

38 ולדלובה, עמ' 66.

39 קרימר עמ' 24-23.

למעלה מעשור ("בגיל ארבעים ושבע, רטרואקטיבית לארבעים וארבע", נהג להזכיר), אני עוד הייתי בעיצומו של המרוץ האקדמי ונדרשתי כל העת לזיום פרויקטים, לארגן כנסים, לחדש נושאי מחקר, והעיקר, לפרסם בקצב של בית דפוס. לעומתי, יהושע היה יכול כבר מזמן להירגע, לכתוב מה שבא לו, גם על נושאים שלא נחשבו ל"בון טון" האקדמי, ולפרסם את מאמריו היכן שרצה. "חכי עד שתהיי פרופסור מן המניין", הוא נהג לומר לי תכופות, "אז הכול משתנה. לא רק מבחינת חופש הפעולה באשר לפרסומים, אלא ביחס אלייך בכלל, החל מלשכת הנשיא והרקטור וכלה בקולגות". ואכן הוא צדק. רק שחמש שנים הפרידו בין נישואינו לבין הזכייה בדרגה הנכספת, שבמהלכן בלט חוסר הסימטריה המעמדי בינינו יותר מאי פעם. לקח זמן נוסף לאחר קבלת הדרגה עד שהפנמתי את המשמעות האקדמית המלאה של שינוי הסטטוס.

סימטריה בקריירה אולי לא הייתה לנו, אבל נקודות אחרות שקרימר מציינת כמעודדות את הפרודוקטיביות המחקרית של בני זוג היו לנו בשפע.⁴⁰ אחת מהן הייתה "רשתות של קולגות". כדי לשרוד ואף לפרוח באקדמיה אדם זקוק לחברים, או לרשת אקדמית של קולגות בתחומו, בתחומים נלווים ובכלל. לעתים מדובר בחברים מספסל הלימודים שהתקדמו באקדמיה במקביל אליך. אחרים אתה מכיר במהלך שנות עבודתך, בכנסים, או במסגרות אקדמיות כאלה ואחרות. חלק מהם הם הסטודנטים שלך שמסיימים ותוספים עמדות עצמאיות באקדמיה. כל אלה מכירים לך את חבריהם, ויחד הופכים כולם – חברים ישנים, חברים חדשים, וחברים של חברים – לרשת שניתן לפנות אליה בעת הצורך. ומה יותר טוב מרשת אחת? נכון, שתי רשתות.⁴¹

המיזוג האישי בין בני זוג אקדמאים, בייחוד אלה המגיעים לזוגיות כשהם כבר מבוססים בקריירה, מביא להרחבת הרשת הקולגיאליית של כל אחד מבני הזוג, ולעתים אף להיכרות בין חברים בשתי הרשתות. עניין הרשתות תופס מקום מרכזי בהווי האקדמי לאור טיבה של האקדמיה ואלה שעובדים בה. אמר לי פעם חבר: "אקדמאים הם אגוצנטריים, בלתי מפרגנים, ונקמנים, ואלה התכונות הטובות שלהם". אך גם אם זו הגזמה פרועה, קשה למצוא

40 קרימר עמ' 23-25.

Donatella Camedda, Ana Mirman-Flores and Ashling Ryan-Mangan, 41 "Young Researchers Need Help with Academic Networking", *University World News*, Sept. 8, 2017, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20170906091434215>. נצפה ב-29 במרס 2019.

מי שלא זכה ל"טיפול מסור" של אחת "הנשמות הטובות" באקדמיה בשלב זה או אחר בקריירה.

גם כאן יכולה הרשת הקולגיאלית לסייע, לא רק בהענקת עידוד למי שזוכה באותו "טיפול מסור", אלא בעניינים מוחשיים הרבה יותר. לדוגמה, במציאת עבודה וחלטורות, הכרת מומחים ואנשי מפתח בתחומים אקדמיים שונים, והשגת מידע על עניין זה או אחר או אדם זה או אחר. מאחר והאקדמיה אינה מחוסנת מפני תופעת ה"בוא נסייע לחבר של החבר", ככל שהרשת שלך מסועפת יותר, כך גדלים הסיכויים שהיא תוכל לסייע לך בעת הצורך. והיו לנו לא מעט "עתות צורך" שלגבי חלקן עדיין יפה השתיקה.

בעניין הרשתות לא חשתי חוסר שוויון ביני לבין יהושע מאחר ויותר מפעם אחת הוא הסתייע ברשת הקולגות שלי, בייחוד אלה שמחוץ לאוניברסיטת בר-אילן, ולא רק אני בשלו. העובדה שלמדנו באוניברסיטאות שונות גם סייעה בהרחבת הרשתות מהעבר, על אף שסיימנו את הלימודים למעלה משני עשורים לפני שנפגשנו. לבסוף, התבררנו בכך שחלק מחברי הרשת לא היו רק קולגות אלא חברי אמת שעברו אִתנו כבר דרך ארוכה, ביחד ולחוד. "מי מהחברים שלך בקיאים ב-X ויכולים לעזור לי לחפש מקור עליו?" "האם יש לך חברה שיכולה להעריך עבודת מ"א בתחום Y?" "מה את יודעת על Z? האם את מכירה מישהו שאולי מכיר אותי?" הן רק שלוש דוגמאות מאינספור המקרים שבהן הפעיל אחד מאִתנו את הרשת הקולגיאלית של השני.

אז מה היה לנו? סימטריה באהבה וחוסר סימטריה במטלות הבית ובמעמד האקדמי. חיבור רשתות של קולגות לרשת משותפת ומסועפת בתקווה שלא ייווצרו בה חורים. נחת גדולה מחברי אמת, ועל הדרך, אכזבה בלתי צפויה מכמה "חברי שקר". ולבסוף, צעדים ראשונים בסביבה אקדמית המתרגלת לרעיון שמי שמבקש לעבוד עם אחד מאִתנו יכול בסוף למצוא את עצמו עם שניים במחיר של אחד.

סיוע, פידבק, ואינטימיות אינטלקטואלית

תחום נוסף שקרימר מציינת כמרכיב המסייע בהצלחה מקצועית של בני זוג אקדמאים הוא ה"סיוע הדיסציפלינרי" שנוצר ביניהם. הכוונה לחשיפה תמידית לדיסציפלינה אחרת או לזווית ראייה שונה אם בני הזוג הם מאותו התחום. כאן יכולנו לסייע אחד לשני, ובגדול. יהושע הפך למבקר הראשון, ולעתים גם הקטלני ביותר של כל מה שכתבתי, בטרם הגשתי אותו

לפרסום, אחד היתרונות של זוגיות עם אדם בכיר ומנוסה ממך, שהוא גם קל קולמוס ויצירתי, העוסק באותה דיסציפלינה. הוא גם היה, והינו, עורך לשוני מעולה שלמדתי ממנו לא מעט. מאחר והכרתי פחות את תקופת התמחותו, יכולתי להשיב לו טובה רק באופן מינורי, אך יצא לי בכל זאת להציע לו פרספקטיבות חדשות בנושאים שעליהם כתב. גם תרומה צנועה זו עזרה לאזן את חוסר הסימטריה בינינו ולהעניק לי הרגשה שאני מהווה לא רק "גורם מסייע" לעבודתו באמצעות ביצוע מרבית מטלות הבית אלא גם בזירה האקדמית.

זה מביא אותנו לאלמנט נוסף שקרימר מעלה, שהוזכר אצל כל אחד ממרואייניה כמרכיב המרכזי בהגברת הפרודוקטיביות המחקרית שלהם: החשיפה ל"פידבק התמידי". הכוונה למשוב שמקבלים מכן או בת הזוג האקדמאי, אם בשלב של גיבוש רעיונות והצעות, אם בקריאת חומרים לפני ההגשה, ואם בהעלאת הצעות לתיקונים. ניתן כמובן לקבל פידבק מחברים ומעמיתים לתחום, אך החיים המשותפים עם בן או בת הזוג האקדמיים והחפיפה בין החיים האישיים והמקצועיים מעניקים הזדמנויות בלתי פוסקות לקבלת משוב לא רק בזמן אמת אלא לאורך כל הדרך, יום וליילה.

כאן גם נכנס אלמנט בלתי צפוי, אופייני של כל אחד מבני הזוג. יש שיראו את האפשרות של פידבק תמידי כברכה, אחרים יהיו אדישים לקיומה, וקבוצה שלישית תראה בה קללה של ממש. אני, שהייתי רגילה לדסקס את נושאי המחקר שלי עם חבריי הקרובים תוך כדי הכתיבה עליהם, לא היססתי לפנות ליהושע בכל פעם שהתחלתי לחקור נושא חדש. ילדים פליטים, נשים בשואה ובשארית הפליטה, אנדרטות לזכר בעלי חיים במלחמה, אנדרטות לזכר חיילות נופלות, פורומים של נשים חרדיות באינטרנט, ודור המהגרות לארצות הברית ובנותיהן – כל אלה עברו מהמקלדת שלי הישר לשולחן העבודה של יהושע. ייאמר לזכותו שכמעט תמיד נרתם מיד למשימה, דבר שאינו מובן מאליו לאור ערמת המשימות המקצועיות שתמיד המתינה לו. לא פעם בוודאי מתחתי בזה את גבולות הסבלנות שלו, אך הוא תמיד פינה לי זמן, ועוד בסבר פנים יפות.

יהושע, לעומת זאת, לא נהג להראות לאיש את מה שכתב לפני שהגישו לדפוס ואף התפאר בכך שמאז היותו סטודנט, הוא תמיד נהג לעבוד לבד. בתחילה היה עושה שיעורי בית בנושא, לאחר מכן מתיישב לכתוב, בודק מקורות נוספים תוך כדי כתיבה, ולבסוף מוסר לפרסום. לשאלה: "על מה אתה חושב?" שהתרגל לשמוע ממני כשמצאתי אותו מהורהר, נוספה עתה השאלה: "על מה אתה עובד?". כך נחשפתי לרשימת נושאים אקלקטית

לכאורה, ששיקפה למעשה את התפתחותו המחקרי של בעלי: תרבות חומרית בעולם העתיק, מחזור מיטות, שולחנות ורהיטים בימי המשנה והתלמוד, תסרוקות וצבעי שיער בימי בית שני, שחזור מבנה בית המקדש ותכנון הר הבית, זהות יהודית ופולחן לאחר חורבן הבית, ישו וחבורתו, יהודים ונוצרים, וכל מה שביניהם. זכיתי לקרוא מעט מהמאמרים מיד עם כתיבתם. אחרים ראיתי רק כאשר ראו אור. אבל היו כמה מקרים שבהם הצלחתי לשכנע את יהושע לבחון פרספקטיבה זו או אחרת, או להוסיף לדיון היבט שעליו לא חשב. את חיי היהודים בימי תקופת המשנה והתלמוד אולי הכרתי פחות, אך בברכת המתודה ההיסטורית שחיתי היטב, גם בחתירה וגם בשחייה על הגב. ניטש בינינו ויכוח מתמשך לגבי השימוש בסוגיות מסגרת ומודלים תאורטיים, אך ההפריה ההדדית בנושאים אלה הוסיפה לשנינו לא מעט, אישית ומקצועית.

ערכו של הפידבק האקדמי מושפע מגורמים נוספים חלקם מדידים כגון החפיפה בהכשרה ובתחומי העניין, וחלקם אמורפיים יותר, כגון האחיזה בנקודת מוצא והשקפת עולם דומות. אחד הגורמים המשפיעים על העלאת ערך הפידבק היא גורם המשתנה כל העת – מידת ה"אינטימיות האינטלקטואלית" שקיימת בין בני הזוג האקדמי.⁴² הכוונה היא למידה בה החוקר משתף את הזולת בדיונים על עבודתו האינטלקטואלית או חושף בפניו את עולמו המחקרי. יהושע התמלא התלהבות בכל פעם שהתחיל נושא מחקר חדש, אך הוא התלהב בשקט, כשהוא מבלה שעות באינטרנט ולאחר מכן בספרייה בחיפוש אחר מקורות נוספים לאלה שהיו לנו בבית. בשלב כלשהו החל גם שלב הגעת חבילות הספרים מאמזון, עיין ערך "הבטחתי שלעולם לא אגיד שיש לנו יותר מדי ספרים בבית". אוי לפה שממנו נפלט פעם משפט כזה! לאחר מכן היה מתיישב מול המחשב, מתעלם מכל מה שמסביב, ויושב וכותב במשך שעות מבלי לקום. עם הזמן הוא למד לשתף אותי יותר במה שכתב, אולי בעקבות החיטוטים הבלתי פוסקים שלי בנושא בכל פעם שהתיישבנו יחד לארוחה.

אצלי המצב היה שונה. קשה היה לגור אתי בבית בזמן שעבדתי על מחקר חדש מבלי לחוש אותו באוויר. ההתנהלות שלי סביבו גרם לו להיכנס לנקובויות של כל מי שהיה מוכן לשמוע, ובייחוד יהושע. שיתפתי כל רעיון, כיוון ותגלית מחקרית בזמן אמת בעת שחקרתי וכתבתי. כך היה בכל מחקר, והאינטנסיביות של התופעה רק גברה כשהתחלתי לחקור את

משפחתי. לא ריחמתי על יהושע, כי הרי הרעיון לצרף מחקר ועץ משפחה היו למעשה שלו.

אז מה היה לנו? עבודה עם לקטור ביתי קפדן, אך גם מפרגן ואוהב. שיעורים פרטיים מעורך דולשוני בחדש שעסוק מעל לראש, אך תמיד מוצא זמן בשבילי. חשיפה לתחומי מחקר חדשים ולדרכי עבודה שונות משלי. ולבסוף, ההכרה בכך שמי שקבע שנשים מנגה וגברים ממאדים יכולים לחיות יחד בקלות כנראה לא עשה זאת כשדדליין בהגשת בקשה לקרן תחרותית מרחף לו מעל הראש.

תמיכה, עידוד, הכוונה וניסיון

כאן עולה נקודה נוספת המוזכרת אצל קרימר, פרבר ולוב: התמיכה, העידוד, וההכוונה שבני זוג אקדמאים יכולים להעניק אחד לשני ברגעי משבר מקצועי-אישי, ומשברים הרי יש בשפע. ברור שכל זוג נורמטיבי תומך ומעודד זה את זה, אך אין אח ורע להכוונה ולעידוד הניתנים על ידי אדם המכיר היטב את אופי האקדמיה ונהליה ובו בזמן אוהב אותך ורוצה רק בטובתך. קשה להסביר לאדם מבחוץ עד כמה האקדמיה מלאה בקנוניות ובתככים ועד כמה המתח הנובע מקריירה אקדמית יכול לפגוע בבריאות הפיזית והנפשית כאחת. "באוניברסיטה אין לכם 'שורה תחתונה' כספית כמו בעסקים, ולכן בסוף הכול הופך אצלכם למשחקי אגו", נהגה אמי, אשת העסקים לשעבר, לומר כששמעה ממני על החיים באקדמיה.

לעתים חשתי שהיא קרובה מאוד לאמת. האוניברסיטה הינה מקום עם יוזמה ותנופה רבות, אך גם עם לא מעט אגו ורוע העטופים באצטלא של אידאולוגיה וצדקנות. יותר מפעם אחת נתקלנו ב"נשמות טובות" שניסו להאשים אותנו כזוג, פעם אפילו מעל דפי עיתון מכובד, במזימות אקדמיות אפלות. זהו הצד האחר של להיות "זוג אקדמאי", בייחוד כשנושאים גם בתפקידי ניהול אקדמיים: הצורך להוכיח שכל אחד מבני הזוג ראוי לשאת בתפקידים אלה בזכות עצמו.

גם בלי משחקי האגו והתככים היו מספיק אפיונים אחרים של החיים באקדמיה שיוכלו להביא אדם לסף ייאוש. העדר החלוקה בין "עבודה" ל"בית". העובדה שחוקר רציני תמיד נמצא "בתפקיד" ולעתים קרובות מוצא את עצמו עובד לתוך השעות הקטנות של הלילה. היעלמות המושג "זמן פנוי" המעורר גיחוך אצל כל מי שנמצא בעיצומו של מחקר. העברת הנטל הביורוקרטי מהמערכת המנהלית לזו האקדמית, מצב המביא גם את

הפרופסורים הוותיקים ביותר במערכת לחוש שהם עובדים עבור אנשי המנהלה ולא ההפך.⁴³

המשבר אצלי היה סביב התהליך לקבלת דרגת פרופסור מן המניין, שם התוודעתי להיבטים המכוערים של המאבק האקדמי שטרם הכרתי. למכשולים של אידאולוגיה ומגדר שכבר הכרתי מהעבר נוספו עתה לא רק ענייני אגו אלא עקשנות, עצלנות, "עקרונות", שלומיאליות, וגם סתם קונסטלציות לא מוצלחות. בעת שפסעתי בווייה דולורוזה לכיוון הדרגה הנכספת נמוגה המוטיבציה להתעסק במחקרים חדשים והתחלתי לשקוע בדיכאון. כעת זכיתי לעידוד בלתי פוסק מיהושע, עידוד שהיה לו גוון מיוחד שאף אחד אחר לא היה יכול לספק. כי הרי מי עוד הכיר כל כך טוב גם את המערכת האקדמית, הן כחוקר והן כדיקן לשעבר, וגם אותי? ומי עוד אהב אותי עד עמקי נשמתו, וגם לא ראה בי מתחרה אלא שותפה לחיים? מהרגע הראשון התברכנו בכך שלא הייתה לנו בבית "קנאת סופרים" אלא פרגון הדדי בלתי פוסק, דבר שלא נבע מחוסר הסימטריה במעמדנו (כי הרי קל לפרגן לזוטר) אלא מאופיינו. ודווקא בגלל אופי זה, סביר שאותה מידה של פרגון הדדי הייתה מאפיינת את חיינו המשותפים גם אם היינו מתחילים אותו כשני דוקטורים צעירים באותו מעמד.

בהכירו את המערכת האקדמית, וגם אותי, חשש יהושע לבריאותי והוא חיפש דרך לסייע לי להתמודד עם המצב המתוח שנוצר. לעידוד שלו הייתה מטרה כפולה: להוציא אותו מהדיכאון ולכוון אותי לעבר יעד מחקרי חדש שיעסיק אותי בכל רמ"ח אבריי. בשונה מכל חבריי באקדמיה, רק הוא ידע בדיוק על איזה כפתור ללחוץ כדי לגרום לי לחזור לעולם המחקר שכל כך אהבתי על אף שמהאקדמיה כמעט והתייאשתי. "תעשי אתנחתא מתודולוגית", הוא הציע, "ותעסקי במשהו שתמיד אהבת יותר מכול, חקר תולדות המשפחה". רק הוא ידע כמה חשובה לי המשפחה, ושזה הנושא היחיד שבאותו זמן היה יכול להרגיע אותי. התחלתי באבי, ניצול שואה שאיבד משפחה, הקים קיבוץ, נסע לאמריקה, וחזר לארץ עם אישה צעירה וילדה חדשה,⁴⁴ המשכתי עם סבתי מצד אמי, שהגיעה לארצות הברית בגפה

David Kroll, "Top Ten Reasons Being a University Professor is a Stressful Job", 43 *Forbes*, Jan. 5, 2013 <https://www.forbes.com/sites/davidkroll/2013/01/05/top-10-24-reasons-being-a-university-professor-is-a-stressful-job/#7b07de1271c1> נצפה ב-2019.

The Incredible Adventures of Buffalo Bill of Bochnia (68715): The Story of 44 a Galician Jew – Persecution, Liberation, Transformation, Sussex: Sussex Academic Press, 2009.

בגיל 15 בשנת 1911,⁴⁵ ומשם פניתי לחמותי, מדור בנות המהגרות, שספרה כלל גם פרק ארוך על בני משפחת חמי שנספו בשואה.⁴⁶ תוך כדי כתיבת הספר מצאתי לבעלי קרובי משפחה שלא הכיר, וקישרתי בינו לבין קרובים אחרים שהקשר עמם נותק מזמן. גם כאן השתלבו מחקר, משפחה וזוגיות בעולמו של זוג אקדמאי, ויצרו קשרים חדשים, נפלאים ובלתי צפויים. העידוד, התמיכה וההכוונה לא היו חד־צדדיים. גם החזקים ביותר מתעייפים. כשחש יהושע שהשינויים שעוברות מערכות האוניברסיטה מוציאים אותו מדעתו, שהביורוקרטיה מתחילה לנהל אותנו ולא ההפך, ושהציאה לגמלאות נושפת בעורפו, גם אצלו נמוגה קצת המוטיבציה ונפל מצב הרוח. הפעם אני הייתי זו שהצעתי לו לעשות אתנחתא, להביט לרגע אחורה על קורפוס המאמרים העצום שיצר, ולפרסם אותם כאסופה מחקרית. לאחר שסירב בתוקף, כי אם בעולם מגדרי עסקין, אז תפקידו של הגבר לסרב אוטומטית לכל הצעה ולאחר מכן לשקול אותה מחדש, הוא נכנס לפרויקט בהתלהבות ולבסוף הוציא שני כרכים של מחקריו באנגלית.⁴⁷ נקודה אחרונה שמעלה קרימר היא מידת השיתוף בניסיון האקדמי של הזולת, לא רק מבחינה דיסציפלינרית אלא בכלל. הדבר חשוב כפליים כשאחד מבני הזוג, או שניהם, נושאים בתפקידי מנהל אקדמי. כאן זכיתי ללמוד מהניסיון של יהושע שהיה לא רק חבר סנט ותיק ודיקן לשעבר, אלא שימש שנים כחבר בוועדה המרכזת של הסנט ובוועדת המינויים. ההיכרות המעמיקה שלו עם תקנון הסנט ונוהלי האוניברסיטה סייעו לי רבות במשך השנים, החל מתהליך עלייתי בדרגה, דרך ניהול המכונים והמרכזים שבראשם עמדתי, וכלה בעבודתי כראש בית הספר ללימודי יסוד ביהדות. החלפתי את יהושע בתפקיד זה ויחד כיהנו בו ברצף 11 שנה, מספיק שדור שלם של סטודנטים חשב בוודאי שכדי לעמוד בראש בית הספר שם משפחתך חייב להיות "שוורץ". את החפיפה לתפקיד זה עשינו על שפת הים, בעת שטיילנו שעות ארוכות בחוף בהרצליה, מקום שנהגנו לצאת אליו דווקא כדי "לנקות את הראש" מכל תכני האוניברסיטה. כמה אירוני.

אז מה היה לנו? עידוד בלתי פוסק בשעות משבר שלא בוששו לבוא. הכוונה תמידית בין תמרורי האזהרה השקופים בעולם שבו שולטים

45 קוראים לי פרידה סימה: עולם המהגרות בארה"ב בעיני נערה מבוקובינה, תל אביב: רסלינג, 2019.

46 אלה תולדות ברניס: מסע הניצחון של אישה יהודייה מהברונקס, תל אביב: רסלינג, 2021.
Joshua Schwartz, *Jews and Christians in Roman-Byzantine Palestine: History, Daily Life and Material Culture*, 2 volumes, Bern: Peter Lang, 2018.

השרירותיות והאגו. התמודדות עם כמה "נשמות טובות" שעוד ילמדו, ולא מאתנו, עד כמה העולם עגול. ולבסוף, המעבר מכתובת מחקרים הנובעים ברובם מהרקע המשפחתי לכתיבה על המשפחה שהופכת לנושא מחקרי.

ולבסוף, שיתוף פעולה

עד עתה דיברנו על הפרודוקטיביות המחקרית אצל זוגות אקדמיים והמרכיבים השונים המעודדים אותה אצלם. ומה באשר לשיתופי פעולה מחקריים? יהושע ואני באנו מאותה דיסציפלינה, אך מתקופות שונות, ושיתוף פעולה מחקרי של ממש היה לנו רק פעם אחת. בתחילת דרכנו המשותפת השתעשענו ברעיון להציע פרויקט שיעסוק בנושא כלשהו בעת העתיקה ובעת החדשה אך חיש מהר הבנו שהקפיצה בתקופות היא קצת רחוקה וירדנו מהרעיון. במהלך השנים שימש כל אחד מאתנו כוח מניע מאחורי הקלעים לפרויקטים של הזולת, ופעם אחת בלבד יצא לנו ממש לכתוב יחד מאמר. לאחר מבצע צוק איתן פנה אלינו ידיד, פרופ' באוניברסיטה בארצות הברית, שרצה לפרסם מספר מסות אקדמיות באשר למצב בארץ וביקש מאתנו לתרום לו משהו משותף מפרי עטנו. התוצאה הייתה מאמר קצר בשם "ברוכים הבאים למזרח התיכון" שטמן בחובו את תמצית כישרונות הכתיבה של שנינו.⁴⁸ מאז נשאר כל אחד מאתנו בתחומו, כששיתוף הפעולה האקדמי בינינו ממשיך לבוא לידי ביטוי בדרכים אחרות. מה עושה זוג אקדמאי בערב לפני שהולכים לישון? הדימוי המרושע של שני פרופסורים השרועים על הספה בסלון וזוממים כיצד להרוס ליריביהם את הקריירה לא התממש אצלנו, אך השיח האקדמי בבית ליווה אותנו בכל מקום. בבוקר ובערב, בארוחות, בטיולים, ואף בנסיעות לחו"ל. דיברנו כמעט על הכול: המחקרים של כל אחד מאתנו, המכונים והמרכזים שבראשם עמדנו, המדיניות במחלקות שבהן לימדנו, הנהלים החדשים באוניברסיטה המוציאים אותנו מדעתנו, הדרישות הנובעות ממחשוב יתר המתגלגלות לפתחי המרצים והמקשות על חיינו, בעלי התפקידים הנכנסים והיוצאים, התקדמות תלמידי המחקר שלנו, ומי להציע כשופטים לעבודתם. האם קבענו גורלות בארוחת הבוקר? בהחלט שלא, משום ששעות העבודה הלא סימטריות שלנו גרמו לכך שכמעט ולא יצא לנו לאכול יחד ארוחת בוקר. אך כמו הסדרה שהופיעה בעיתון לפני הבחירות ב-2019 על פוליטיקאים

"Welcome to the Middle East", *Iggeret* 86 (Fall 2014): 86. 48

מבשלים שנשאלו: "האם התקבלו אצלכם במטבח החלטות הרות גורל", בהחלט עשינו זאת בארוחת הצהריים והערב, בדיוק כפי שעשו זאת קולגות ובעלי תפקידים באוניברסיטה שסעדו יחד במזנון הסגל. היתרון בהיותנו זוג אקדמי היה בכך שיכולנו לעשות את זה בנעלי בית ובדיבור מקוצר, מאחר וכבר אחרי חצי משפט תפס האחד את כוונתו של השני ולא היה צורך להמשיך. יתרון נוסף, לפחות מבחינתי, הייתה האפשרות לחזור לנושא השיחה שעות לאחר שסיימנו לדון בו, כשמישהו מאתנו, לרוב אני, נזכר כמשהו רלוונטי.

פעם שאלו אותנו הילדים: "על מה תדברו כשתצאו לפנסיה?" ושנינו צחקנו. אבל רק לרגע. נזכרתי בהוריי שעבדו יחד כל השנים, ובסיפורה של אמי על החופשה שבה היא ואבי החליטו שלא מדברים על המשרד. "בתחילה צחקנו כי לשנינו היה את המשרד בראש, ועל זה הרי החלטנו לא לדבר", היא נזכרה, "אבל כעבור חצי שעה זה כבר לא היה מצחיק כשהתברר לנו שמזמן שכחנו איך לדבר על משהו מלבד העבודה." ייתכן שזוגות אקדמיים רבים אכן שמים את העבודה מעל לכול, כדברי קרימר, אך אנו תמיד זכרנו כי אולי אנו אקדמאים, אך בראש ובראשונה אנו זוג.

כפי שאני מלמדת את הסטודנטים שלי, כששואלים שאלת מחקר, צריכים לבדוק לפני סיום שאכן ענינו עליה. ולכן נשוב לרגע לשאלות שבהן פתחתי: כזוג אקדמאי שלמד באותה דיסציפלינה בזמנים ובמקומות שונים, נראה כי הצלחנו לשלב היטב בין חיי המשפחה ועבודתנו המחקרית. מצאנו דרך לעבוד בבית אחד עם חלוקת משאבים ומקומות עבודה שהתאימו לכל אחד מאתנו, וכשכל הילדים יצאו מהבית אפילו זכיתי סוף סוף לחדר עבודה משלי. בגלל הפערים בתקופות ההתמחות ובתחומי העניין, יצא לנו רק פעם אחת לכתוב מאמר משותף, אך טביעות האצבע של כל אחד מאתנו נמצאות במחקרים שונים של הזולת.

מעולם לא הייתה בינינו "קנאת סופרים" או תחרותיות כלשהי אלא להפך. מה שאפיין את מערכת היחסים האישית והמקצועית שלנו היו תמיכה ועידוד ללא סייג, הכוונה נדיבה ובלתי פוסקת, סיוע ללא גבולות, ופרגון הדדי אדיר לאורך כל הדרך. נזכרתי בזמן ששנינו היינו מועמדים לסנט האוניברסיטה ורק אני זכיתי להיכנס. שאלתי אותו אם הדבר הפריע לו אז. "את צוחקת!", ענה מיד. "שמחתי בשבילך מאוד ולא הצטערתי לרגע על עצמי". בכל זאת דחקתי בו: "ואילו היינו מתחרים על משהו רציני יותר, ואני הייתי זוכה, כיצד היית מגיב אז?" הייתי מפרגן לך מכל הלב, וגאה בך עד אינסוף", אמר לי בלי שמץ של היסוס. חרף נטייתו הטבעית של כל

אדם להצטער ולו במקצת על אובדן תחרות, אני בכל זאת מאמינה לו לאור הדינמיקה שהתפתחה בינינו בעשור וחצי האחרון.

באשר לדפוסים מגדריים, נראה כי הדפוס הרווח של מתן קדימות לצורכי הבעל רווח גם אצלנו, לא מתוך דרישה של יהושע שמעולם לא דרש ממני דבר, אלא מתוך הרצון שלי להקל עליו במטלות שדרשו ממנו פי כמה וכמה זמן מאשר לי. באשר לסימטריה, גם כשלא קיימת סימטריה אישית או מחקרית מלאה, דבר שקשה לדמיין בין בני אדם שונים, איזון כלשהו, כפי שהיה בינינו, בהחלט מסייע לפריחת שיתוף הפעולה האקדמי. ובאשר לדינמיקה הנוצרת בין בני זוג חוקרים, בעל ואישה, העובדים יחד בתוך אותה מסגרת אקדמית, אפשר לומר שמבחינתנו היא הייתה חיובית ביותר ואפילו עדיין מפתיעה. לרוב לא היינו נוסעים לעבודה יחד או חוזרים יחד, וכאמור, המחלקות שלנו נמצאות באותו בניין אך בקומות שונות. כשיוצא לנו במקרה להיפגש בעבודה, ולו לרגע, לשנינו נמרח עדיין החיוך הפתאומי, כאילו שאנו נפגשים בפעם הראשונה. לא רע אחרי כל כך הרבה שנים של זוגיות בכלל וזוגיות אקדמית בפרט.

אז לסיכום, מה היה לנו? היכרות מקצועית שהולידה חיים חדשים. חיים חדשים עם חלוקה מגדרית מאוד של הנטל בעבודת הבית וחלוקה שווה הרבה יותר של הנטל בעבודה ובאקדמיה. עבודה באקדמיה ככלים שלובים ללא שמץ תחרותיות ובהתמקדות במשימה. משימות בלתי פוסקות המשולבות בניסיונות ספוראדיים של גורמים לא מפרגנים לפגוע בנו כבודדים או כזוג. זוגיות נפלאה המתבטאת, בין היתר, בשמירה עזה על זה, אישית ומקצועית. ומעל לכול, בזירה המקצועית והאישית כאחת, פרגון הדדי וסיוע ללא גבולות בעת הצורך. כאילו שאנו בן אדם אחד, עם ראש אחד.

ומשפט אחרון. לכאורה היו אלה "דפים מיומנם של זוג אקדמי", שלמעשה נכתבו מנקודת המבט של אחד מבני הזוג בלבד. אך אני מקווה מאוד שמה שכתבתי מבטא היטב גם את הדעה של בן זוגי, ומספק תיאור מדויק של החוויות האקדמיות והאישיות שעברנו גם מנקודת מבטו. האין אנו "בן אדם אחד, עם ראש אחד" העובדים תמיד ככלים שלובים? אתם לא מאמינים? תשאלו את יהושע!

שער שני

יצירת מסגרות ותוכן

פרק 7:

הקמתו (מחדש) של המכון לחקר השואה

התחלות ישנות

סיפורנו מתחיל באוגוסט 1977 בשיחה שהתקיימה בארוחת ליל שבת בין שני חברים ותיקים, אבי, יחזקאל תידור, ואורח השבת שלנו, הרב הרשל שכטר, הרב הצבאי האמריקני ששחרר אותו מבוכנוואלד.⁴⁹ בעוד השניים העלו זיכרונות, האורות לפתע הבהבו וכבו. אך השיחה נמשכה לאור הנרות, ובסופו של דבר נגעה בתהפוכות הארגוניות האחרונות בעולם היהודי. בתארו את מה שהביא לשינוי זה, שכטר סיכם בנימה פסימית: "אם למדתי דבר אחד כנשיא [י"ר] מועדון הנשיאים, זה שארגונים יהודיים רבים מדי שכחו מה נדרש כדי לשרוד. חלקם נעולים בסדרי יום ישנים. אחרים מעדיפים כבוד על פני פעולה. רובם לא זוכרים איך לתפקד ללא מימון מסיבי. בקיצור, הם שכחו איך לטוות זהב מקש."

בעת שהאזנתי לשיחה, דמיוני הצעיר התלהב מהשימוש שלו בדימוי של "רומפלשטילצקיין" ("עוץ לי גוץ לי"). "איך בדיוק הם אמורים לעשות את זה?" התפרצתי. אבי הוא זה שענה: "קודם כול, צריכים להבין מה אנשים באמת צריכים. כסף הוא דבר חשוב, אבל לעתים קרובות, זה לא משהו שכסף יכול לקנות. אנשים צריכים אנשים. לב חם ואוזן קשבת עושים פלאים. עם קצת דמיון, קצת מזל והרבה מאמץ, אפשר להגיע להישגים גדולים!" לא ידעתי אז איך המילים האלו יצוצו מחדש בראשי כעבור ארבעים שנה, ויכינו את הקרקע להרפתקה המקצועית הגדולה ביותר שלי.

Rafael Medoff, *The Rabbi of Buchenwald: The Life and Times of Herschel 49 Schacter*, Brooklyn: Ktav Publishing House, 2021.

התחלות חדשות

לכל סיפור יש התחלה, לחלקם יותר מאחת. לסיפור הזה יש התחלה נוספת, עכשווית ומיידית יותר. קפיצה קדימה לספטמבר 2018. אני כבר לא סטודנטית בת 19 הלומדת היסטוריה באוניברסיטת בר-אילן אלא פרופסור לתולדות ישראל בת 59, המלמדת שם למעלה משני עשורים. מאז שקיבלתי קביעות, מילאתי תפקידים אקדמיים וניהוליים שונים. עכשיו, אני עומדת בפני אחד האתגרים הגדולים ביותר שהיו לי אי פעם. אני עומדת לסגור מעגל. 38 שנים קודם לכן התחלתי את הקריירה האקדמית שלי כחוקרת צעירה במה שהפך למכון פינקלר לחקר השואה באוניברסיטה. בחודש הבא, אני עומדת להתמנות לראש המכון.

המכון שונה מאוד מזה שהכרתי בעבר. אז הוא היה מכון בינוני בגודלו עם ראש מכון, מרכז, מזכירה, ספרן-ארכיונאי וחמישה חוקרים. כשאני מתמנה לראש המכון ב-2018, מדובר במכון זעיר עם שתי חוקרות במשרה חלקית שאחת משמשת גם כמזכירה, עם תקציב מדולדל מאוד כתוצאה מקיצוצים ושיעורי ריבית צונחים. ספריית המכון שהייתה פעם תוססת, עומדת מאובקת ובתהליך פירוק. חומר ארכיוני מוערם בקרטונים העומדים לאורך הקיר. מאז שעזבתי את המכון חמש-עשרה שנה קודם לכן, חלמתי להתמנות יום אחד לראשות המכון, אולם חששתי שאמצא את עצמי במצב שתיאר השחקן פיטר או'טול בעת שגילם את דמותו של המצביא הרומי פלביוס סילבה לאחר הקרב על מצדה: "ניצחון? מה ניצחנו? ניצחנו סלע באמצע שממה, על חופיו של ים מורעל."⁵⁰

מלבד מימון מידי ומשמעותי, שלא היה לי סיכוי להשיג, מה נדרש כדי להעמיד את המכון על רגליו? לפתע, הדימוי של הפיכת קש לזהב חלף במוחי: "עם קצת דמיון, קצת מזל והרבה מאמץ, אפשר להגיע להישגים גדולים!" אבל דמיון לא יספיק. נזדקק קודם כול לשינוי כיוון מסיבי. מאז תחילת שנות ה-80 כשהוקם מכון פינקלר, השתנתה התרבות הארגונית של מכוני השואה מהקצה אל הקצה. ואולם, סדר היום ודרך הפעולה של המכון לא השתנו; הם קפאו בזמן. הגיע העת למהפכה.

ספוילר: אכן יצרתי מהפכה והמצאתי למכון חזון חדש, אבל זה דרש אומץ, מאמץ עצום, שיתוף פעולה משמעותי עם אנשים בעלי תפיסה דומה, ויותר מקורטוב של מזל. במקום מכון לחקר השואה בו יושבים כמה חוקרים

50 מתוך המיני-סדרה "מצדה" שכתבו ארנסט גאן ויואל אוליאנסקי, והפיק בוריס סיגל עבור ערוץ ABC, אפריל 1981.

שהתקציב מאפשר (במקרה שלנו, אחד), העוסקים בנושא הקשור בשואה וכעבור כמה שנים מפרסמים מאמר או ספר, מחקר היסטורי טהור היה רק חלק מהחזון הזה. המוטו החדש שחיברתי למכון ביטא את תמצית החזון החדש: "לזכור, לחקור, להנציח: יוצרים קהילות, בונים גשר בין הדורות". כל זה לא יכול היה לקרות ללא הקשיים והתלאות שקדמו לו, שזירזו את המהפכה במחשבה ובמעשה. בעמודים הבאים אנתח את הדינמיקה שמאחורי השינוי, תוך שימוש בהקמה מחדש של מכון פינקלר כמקרה בוחן של האופן בו מהפכה יכולה לשנות את עצם מהותו של מכון אקדמי לחקר השואה.

ארגונים ושינוי

היעיצוב מחדש של מכון פינקלר אינה רק סיפור לידתו מחדש של מכון אקדמי בודד. זהו סיפור על האופן בו חזון טרנספורמטיבי יכול ליצור שינוי ארגוני מוצלח. זהו מקרה בוחן המתמקד בתהליך בניית מוסדות, במיוחד מוסדות לחקר השואה או להנצחתה, והתפקידים והמשימות המשתנים של סוגים שונים של מכונים היסטוריים באוניברסיטאות כיום. משום כך, סיפור "נפילתו ועלייתו" של מכון פינקלר מספק לנו תובנה לגבי בעיות נפוצות הניצבות בפני מכונים אוניברסיטאיים היום, בייחוד אלה העוסקים בנושאים עכשוויים: האיזון העדין בין התמקדות ב"מחקר היסטורי טהור", לעומת פתיחות לצורות נוספות של פעילות אקדמית וקהילתית; הזריות המחשבתית והנכונות הפסיכולוגית לעבד מחדש תפקידים ומטרות ארוכי טווח של המכון כדי לשרוד ולשגשג; התושייה להבין איך להמשיך לתפקד כשכבר לא ניתן להסתמך על מימון שעמד לרשות ארגונים כאלה בעבר.⁵¹ "לכל סוג של ארגון מודרני אין כמעט ברירה אלא להסתגל לקצב הבלתי פוסק של השינוי אחרת הוא יעמוד מול הסיכון לכישלון", כותב כריס ברנסון, מומחה למנהיגות חינוכית.⁵² מה שקרה למכון פינקלר לא היה ייחודי. ארגונים רבים נכשלים באיזון בין עדיפויות קצרות טווח לבין חזונות ארוכי טווח, וחלקם אינם מסוגלים ליישב שינוי ארגוני עם יציבות. כשזה קורה, במיוחד במהלך גירעון תזרימי, הארגון קופא על שמריו, מאבד כל

Carla Millar, Patricia Hind, and Slawek Magala, "Sustainability and the Need 51 for Change: Organizational Change and Transformational Vision," *Journal of Organizational Change Management* 25:4 (June 2012): 489-500.

Christopher M. Branson, "Achieving Organizational Change through Values 52 Alignment," *Journal of Educational Administration* 46:3 (May 2008): 376.

יתרון תחרותי. בעוד שלעתים קרובות משתמשים בכך כמודל עסקי לתיאור קיפאון מסחרי, אותו דבר נכון לגבי מוסדות אקדמיים. זה היה מצבו של מכון פינקלר ב-2018, בדומה למכוני מחקר רבים, ובייחוד מכונים לחקר השואה. לעתים קרובות כבר השתנה האקלים הארגוני. מאז שנת 2000 מכונים רבים איבדו חלק ניכר מהמימון שלהם עקב מותם של התורמים המקוריים והעדר היכולת לגייס תורמים חדשים, תנודות השוק שהשפיעו על גובה הריבית שממנה ניוון המכון, או שינויים בעדיפויות הקצאת משאבים של האוניברסיטה לאורך זמן.

איך מוציאים ארגון או מכון מספירלה יורדת כזו? במחקרם על צמיחה בת-קיימא, יועצי הניהול הגלובליים דארל ק' ריגבי וסוזן טייגר מתארים תהליך בן ארבעה שלבים.⁵³ ראשית, יש לנסח את חזון הארגון כדי ליצור מטרה ישימה. אז, יש להעריך את הפעילות הקיימת כדי לראות אם היא מתאימה לחזון הזה. אם לא, יש לבצע את השינויים הנדרשים כדי ליישר קו בין התחזית והפעילות, גם אם זה מחייב שינוי סדרי עדיפויות, פשרות וקבלת החלטות קשות. לבסוף, יש למדוד את התוצאות ולקבוע אם הארגון נמצא במסלול הנכון להפיכת החזון למציאות.

כשהתמניתי לראש המכון, עוד לא שמעתי על ריגבי וטייגר, אבל כבר הבנתי שלמכון לא היה חזון ייחודי שיכול היה להפוך אותנו למכון חסר תחרות; למעשה, לא הייתי בטוחה אם היה למכון חזון כלשהו. זכרתי את השיחה בין אבי לבין הרב שכטר, וחשבתי שכל חזון שאנסח למכון שלנו יהיה תולדה של ארבע השאלות שאפיינו את מכון פינקלר יחד עם מכונים נוספים לחקר השואה ברחבי העולם: מה אנשים באמת צריכים בתחום חקר השואה? מה יהפוך אותנו לייחודיים בין מכוני המחקר העוסקים בתקופת השואה? לאילו תוצרים אנו מסוגלים להגיע? איך אנחנו הולכים לספק את התוצרים האלה לציבור? כדי לענות על שתי השאלות הראשונות, הייתי צריכה לבחון את הארגונים הקיימים הקשורים בתחום השואה ואת מטרתיהם כדי להימנע מכפילויות. כדי לענות על שתי השאלות האחרונות, הייתי צריכה לסקור את תולדות המכון ומשאביו ולמצוא יסודות קיימים שעליהם נוכל לבנות.

בעת שסקרתי את הספרייה המאובקת וההרוסה של המכון שפעם הייתה מרכז הפעילות שלו, נראה היה כאילו המכון הפך זהב לקש ולא להיפך.

Darrell K. Rigby and Suzanne Tager, "Learning the Advantages of Sustainable 53 Growth," *Strategy and Leadership* 36:4 (July 2008): 24-28.

התחושה הזו רק התעצמה כשנוכרתי בשנים של דיונים ידידותיים ומעודדים שהתקיימו סביב שולחנות הספרייה שבהם ישבו עמיתי המבוגרים והאהובים במכון, שרובם כבר לא היו בחיים. לפתע, הבזק של רעיון חלף במוחי. בעודי צועדת במבוך המאובק של מדפי ספרים חצי ריקים, ונוכרתי בחייהם הקודמים, החל הרעיון לקבל צורה. אך לפני שניתן היה להגשימו, היה עליי לערוך לעצמי סיור וירטואלי בין מכוני השואה הקיימים בארץ ובעולם, ולהתייעץ עם העומדים בראשם. בנוסף, היה עליי לבחון מחדש את ימיו הראשונים של המכון כדי לראות מה הפך אותו למיוחד כל כך בעבר. אלה יהיו צעדי הראשונים בבירור כיצד נוכל למלא צורך בסיסי בתחום חקר השואה שעדיין לא נענה.

מיפוי מוסדות השואה בישראל

לכל גוף הקשור בנושא השואה בישראל צורה וקווי יסוד משלו, כפי שלמדתי תוך כדי מיפוי הנושא. כולם מחויבים להפצת מידע על השואה אך ממלאים מחויבות זו בדרכים שונות. חלקם מתמקדים בעיקר במחקר אקדמי והסתעפויותיו, כמו מרכזי ומכוני השואה באוניברסיטאות. אחרים, המוקדשים להנצחה, בנויים סביב מוזיאונים.⁵⁴ קבוצה שלישית משלבת הנצחה וחינוך, ומתהדרת במוזיאונים, מרכזי חינוך, ואפילו ארכיונים, וסוג רביעי של מוסד הקשור לשואה כולל חלק מהאלמנטים האלה תוך פרסום כתב עת הקשור לשואה. כל אלה הם בנוסף למוזיאונים בנושא השואה ואנדרטאות כמו יער הקדושים ליד ירושלים ואנדרטת גירוש יהודי צרפת, הממוקמת ביער ליד בית שמש.

בתחילה היה "יד ושם" – כך היו רוב הישראלים עונים אילו היו נשאלים על מוסדות מקומיים הקשורים לשואה. מעטים מודעים לכך שקדם לו מרתף השואה, מוזיאון השואה הראשון בישראל, שנחנך בהר ציון ב-1949. בעוד מרתף השואה נשאר מוזיאון, "יד ושם", רשות הזיכרון לשואה ולגבורה של ישראל, שילב הנצחה, פעילות חינוכית ומחקר.

Isabel Wollaston, "Negotiating the Marketplace: The Role(s) of Holocaust Museums Today," *Journal of Modern Jewish Studies* 4:1 (2005): 63–80; Steffi de Jong, *The Witness as Object: Video Testimonies in Holocaust Museums*, New York: Berghahn Books, 2018; Stefania Manca, Marcello Passarelli, and Martin Rehm, "Exploring Tensions in Holocaust Museums' Modes of Commemoration and Interaction on Social Media," *Technology in Society* 68 (February 2022) <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.101889>.

כבר ב־1957 הוא הקים מכון מחקר משותף עם האוניברסיטה העברית בירושלים, המוקדש ל"חקר השמדת יהדות אירופה ותולדותיה בדורות האחרונים". למרות שהוקם ב"יד ושם", המכון נוהל על ידי פרופסורים מהאוניברסיטה העברית, מה שמסביר מדוע מכון מחקר לחקר השואה מעולם לא הוקם בקמפוס האוניברסיטה העברית. מכון המחקר המשותף דעך בסופו של דבר, אך דבר־מה דומה נבנה בשנות ה־90 על ידי שני פרופסורים מהאוניברסיטה העברית שהיו חוקרי שואה בולטים, פרופ' יהודה באואר ופרופ' ישראל גוטמן. לאחר שפרשו מהאוניברסיטה העברית, הם יזמו את הקמת המכון הבינלאומי לחקר השואה ב"יד ושם", והמשיכו שם בעבודתם.⁵⁵

בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה, קיבלה הנצחת השואה גוון פוליטי. מתחילת שנות ה־50 ואילך, החלו קיבוצים ותנועות פוליטיות שונים להקים מרכזי שואה, חלקם עסקו רק בהנצחה, אחרים שילבו הנצחה, חינוך ומחקר. בית לוחמי הגטאות, הממוקם ליד קיבוץ לוחמי הגטאות, מכיל מוזיאון, ארכיון ומרכז מחקר; קיבוץ יד מרדכי בדרום מחזיק מוזיאון ועוסק בעיקר בהנצחה וחינוך; קבוצת מורשת בגבעת חביבה, המרכז החינוכי של הקיבוץ הארצי בישראל, מחזיקה ארכיון, מארחת תערוכות, ומפרסמת כתב עת מחקרי; מוזיאון משואה בקיבוץ תל יצחק מפעיל מכון בינלאומי ללימודי שואה הכולל מרכז חינוכי, ספרייה, מוזיאון וארכיון; בית טרזין, בקיבוץ גבעת חיים (איחוד), כולל מוזיאון, ארכיון ומרכז חינוכי; מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים בבית ז'בוטינסקי בתל אביב, בעל הנטייה הרוויזיוניסטית־ציונית, מפרסם עלונים מזדמנים; מרכז השואה של עיריית חיפה מתמקד בהנצחה וחינוך; מכון חדוה אייבשיץ ללימודי שואה בחיפה הוא בעיקר מוסד חינוכי דתי; ארכיון קידוש השם החרדי בבני ברק מחזיק ארכיון ומכין חומר חינוכי; ומכון שם עולם – מכון שואה ואמונה לחינוך, תיעוד ומחקר דתי בכפר הרא"ה מכיל ארכיון, ספרייה ומרכז חינוכי.

ואז קיימים מכוני המחקר האוניברסיטאיים לחקר השואה, כמו מכון פינקלר. מלבד המכון הבינלאומי לחקר השואה ב"יד ושם", שהחליף את מכון המחקר המשותף עם האוניברסיטה העברית, קיימים שלושה מכונים נוספים: מכון פינקלר לחקר השואה, שנוסד באוניברסיטת בר־אילן ב־1981; מכון

Dan Michman, "Is There an 'Israeli School' of Holocaust Research?" in David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Jerusalem: Yad Vashem, 2008: 64.

שטרוכליץ ללימודי השואה, שהוקם באוניברסיטת חיפה ב־1982; ומרכז אסתר וסידני ראב ללימודי שואה ותקומה, שהוקם באוניברסיטת בן־גוריון בנגב ב־1984. העובדה שכל השלושה, יחד עם המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות ע"ש וידאל ששון באוניברסיטה העברית (הוקם ב־1982), נוסדו בתחילת שנות ה־80 לא הייתה מקרית, אלא הייתה ביטוי נוסף להתעניינות העולמית המחודשת בשואה. הסדרה האמריקנית "שואה", ששודרה לראשונה באפריל 1978 ומאוחר יותר הוקרנה בגרמניה ובישראל, הביאה את הנושא לתשומת לב הציבור והעצימה את ניצולי השואה לספר את סיפורם. באותה עת, ניצולים רבים שהתקרבו לגיל פרישה, חיפשו דרכים להעביר את מורשתם לדור הבא. כשהם היו מבוססים כלכלית ויציבים, הם היו מוכנים להשקיע את הזמן, המאמץ והמשאבים הכספיים בהבטחת המשך מורשתם.

במהלך העשור שלאחר מכן, הקימו ניצולים־פילנתרופים אנדרטאות לזכר השואה ברחבי ארצות הברית, וגם מימנו קורסים וקתדרות בנושא השואה במכללות ובאוניברסיטאות אמריקניות שונות.⁵⁶ מעטים, כמו ארנולד וליאונה פינקלר וזיגמונד שטרוכליץ, יחד עם אנשי העסקים והפילנתרופים היהודים־אמריקנים אסתר וסידני ראב, החליטו גם להקים מכונים או מרכזי שואה בישראל. מאז, חלק מהמרכזים הישראליים שגשגו יותר מאחרים, בהתאם למשאביהם הכספיים והנהגתם. בזמן שבחנתי אותם באמצע 2018, כולם הציגו את עצמם כתומכים במחקר השואה ובעלי לפחות חוקר אחד בצוות (פינקלר), פוסט־דוקטורנטים (שטרוכליץ), או בעלי חוקר־מנהל (ראב). כולם קיימו אירועים ציבוריים, הרצאות, סמינרים או כנסים בנושאי שואה. שניים מהם (פינקלר, ראב) העניקו פרסים שנתיים לסטודנטים מצטיינים, ואחד (שטרוכליץ) פרסם כתב עת בנושא השואה והיה קשור ישירות לתוכנית לימודי שואה (לתארים מתקדמים).

אז היכן זה הותיר את מכון פינקלר? אם הרעיון היה למפות את מה שקיים בארגונים ישראליים הקשורים לשואה, התוצאות נעו ממוזיאונים להנצחה דרך מיזמים חינוכיים, מאגרים ארכיוניים, מוציאים לאור של כתבי עת ומרכזי מחקר. אם הרעיון היה למצוא נישא ייחודית וחסרת תחרות בין מרכזי המחקר האקדמיים, זה לא יהיה על ידי עריכת מחקר, קיום סמינרים או כנסים, ארגון תערוכות, קידום פעילות חינוכית, הענקת פרסים או פרסום

Markus Kraus, *American Jewry and the Re-Invention of the East European Jewish Past*, Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018.

כתבי עת אקדמיים. האם התשובה יכולה הייתה להימצא בבחינת גופים הקשורים לשואה בחו"ל?

מיפוי מוסדות השואה בחו"ל

ההיסטוריה וההתפתחות של מכוני שואה בחו"ל שונות במקצת מאלה של מכונים דומים במדינת ישראל. ההבדל הראשון הוא כרונולוגי: חלק ממרכזי השואה הגדולים באירופה, כמו אלה בוורשה, פריז, אמסטרדם ולונדון, נוצרו במהלך המלחמה או מיד לאחריה. הם גם היו מודל למרכזי תיעוד שואה נוספים שהוקמו ברחבי אירופה מאמצע שנות ה-50 ואילך. ההבדל השני הוא במטרה: בהתחלה, רובם הוקמו כדי לאסוף תיעוד שימש במשפטי פשעי מלחמה. רק מאוחר יותר הם הוסיפו מרכיב הנצחה, חינוך או מוזיאון למחלקות הספרייה, המחקר והארכיון שלהם. ההבדל השלישי הוא גיאוגרפי: אנדרטאות שואה ברחבי אירופה, המתמקדות בהנצחה, הוקמו לעתים קרובות באתרי רצח לשעבר, מחנות ריכוז והשמדה, או אזורים אחרים מהם נשלחו יהודים למותם. בנוסף למרכזים הגדולים, בוויקיפדיה ניתן למצוא רשימה של כ-170 אנדרטאות ומוזיאונים שואה המפוזרים ברחבי אירופה העכשווית במדינות שהיו כבושות במהלך המלחמה. רובם עוסקים בהנצחה ובחינוך, אך מספר מהם גם מחזיקים מאגרים ארכיוניים או מרכזי מחקר.⁵⁷

מכונים לחקר השואה ואנדרטאות לזכר השואה במדינות שלא היו תחת שליטה נאצית, ושאליהן היגרו הניצולים לאחר המלחמה, הוקמו בדרך כלל מאוחר יותר מאלה שנוסדו באירופה הכבושה לשעבר. גם כאן, המיני-סדרה "שואה" מ-1978 מילאה תפקיד חשוב בהקמתם, מאחר שהגבירה את "מודעות השואה" ברחבי העולם.⁵⁸

J.M.L. van Bockxmeer, "De oorlog verzameld: Het ontstaan van de collectie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie", PhD diss., University of Amsterdam, 2014; Ben Barkow, Alfred Wiener and the Making of the Holocaust Library, London; Portland, OR: Vallentine Mitchell, 1997.

Siegfried Zielinski, "History as Entertainment and Provocation: The TV Series 'Holocaust' in West Germany," *New German Critique* 19:1 (Winter 1980): 81-96; Mark E. Cory, "Some Reflections on NBC's Film Holocaust," *The German Quarterly* 53:4 (November 1980): 444-451; David Cesarani and Eric J. Sundquist, eds., *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, London; New York: Routledge, 2012, 1; Damien McGuinness, "Holocaust: How a US TV Series Changed Germany," BBC News, January 30, 2019, <https://www.bbc.com/news/world-europe-47042244>. נצפה ב-4 באוקטובר 2020.

האנדרטה הראשונה לזכר השואה בבריטניה, זו שבהייד פארק, נבנתה ב-1983. תערוכת השואה במוזיאון המלחמה האימפריאלי בלונדון, הכוללת מאגר מידע ומרכז משאבים חינוכי, נפתחה על ידי המלכה בשנת 2000 (וכעבור עשרים ושתיים שנה, עוצבה מחדש). באוסטרליה, מרכז ומוזיאון השואה במלבורן נוסד ב-1984 על ידי קבוצת ניצולי שואה, כמוזיאון, ספרייה ומרכז משאבים. בקנדה, המרכז לזכר השואה במונטריאול, הכולל מוזיאון, אנדרטה ואוסף היסטוריה בעל פה, נוסד ב-1979, בעוד שהמרכז לחינוך בנושא השואה בוונקובר, הכולל מוזיאון חינוכי ומקיים אירועים ציבוריים, נוסד ב-1983. מרכז השואה והג'נוסייד בקייפטאון, שנוסד ב-1999, מכיל מוזיאון, בעוד שמרכז השואה הקטן שבניו זילנד, שנוסד ב-2007, כולל מוזיאון ומרכז חינוכי.

למעט מקרים בודדים, רק מרכזי השואה הלאומיים הגדולים בכל מדינה הקימו אגפי מחקר. לרוב חקר השואה, בשילוב עם הוראה אקדמית, נותרו בידי קתדרות ומכונים לחקר שואה במכללות ובאוניברסיטאות, כמו מכון פריץ באואר בפרנקפורט, המכון לחקר השואה ברויאל הולוואיי או מרכז לימודי השואה ביוניברסיטי קולג' שבלונדון, מכון פרקס לחקר יחסי יהודים/לא-יהודים בסאות'המפטון, או תוכנית לימודי השואה והג'נוסייד של המרכז האוסטרלי לציוויליזציה יהודית במלבורן, אם נזכיר רק כמה. מרכזים אוניברסיטאיים אחרים בעלי מימון מופחת, כמו מרכז סטנלי ברטון ללימודי שואה וג'נוסייד באוניברסיטת לסטר, אינם מחזיקים צוות הוראה או מחקר אך יש להם אוספי תיעוד בעל פה והם מממנים אירועים.

חלוקת עבודה דומה בין גופים הקשורים לשואה קיימת בארצות הברית. מוזיאון השואה שבווינגטון הבירה (USHMM), שהוקם בעקבות המלצה מוועדת הנשיא לנושא השואה מ-1978 ונפתח ב-1993, מכיל ארכיון, מוזיאון ומרכז מחקר וחינוך.⁵⁹ הרעיון להקים מוסד מוזיאון-אנדרטה נוסף הקשור בשואה, המוזיאון למורשת יהודית – אנדרטה חיה לשואה, שבניו יורק, עלה ב-1981 והמוזיאון נפתח ב-1997.⁶⁰ בנוסף, רשימה של מעל 80 אנדרטאות

Edward T. Linenthal, "The Boundaries of Memory: The United States Holocaust Memorial Museum," *American Quarterly* 46:3 (September 1994): 406-433, and David L. Worthington, "American Exceptionalism and the Shoah: The Case of the United States Holocaust Memorial Museum", PhD diss., Indiana University, 2007.

Rochelle G. Saidel, *Never Too Late to Remember: The Politics behind New York City's Holocaust Museum*, New York: Holmes & Meier, 1996.

שואה הממוקמות ב־31 מתוך 50 המדינות מופיעה בוויקיפדיה.⁶¹ רבות מהן, כמו מרכז השואה זקלמן בפארמינגטון הילס, מיישיגן, מציגות אנדרטה או מוזיאון ומארחות פעילויות חינוכיות. מעטות, כמו אנדרטת השואה במיאמי ביץ', מורכבות אך ורק מפסל אנדרטה, גן או קיר. במחקר שערכתי ב־1990, מצאתי שמעל 100 מכללות ואוניברסיטאות אמריקניות כבר הציעו קורס אחד לפחות בנושא השואה, רובן במוסדות חינוכיים שבהם לא לימדו קורסים נוספים בתולדות ישראל. כיום, קרן החינוך בנושא השואה באוניברסיטת נורת'ווסטרן מונה 84 תוכניות מלאות, קתדרות ומרכזי מחקר בלימודי שואה ב־31 מדינות אמריקניות.⁶² מוסדות רבים, כמו מרכז שטראסלר ללימודי שואה וג'נוסייד באוניברסיטת קלארק שבוסטר, מסצ'וסטס, מציעים קורסים על השואה ומקיימים תוכניות ואירועים. אחרים, כמו מרכז המשאבים לשואה/ג'נוסייד ע"ש יוליוס ודורותי קופלמן באוניברסיטת ריידר בלורנסוויל, ניו ג'רזי, מפיצים חומר חינוכי ומארחים כנסים. מעטים, אם בכלל, מהמכונים והמרכזים האוניברסיטאיים מעסיקים חוקרי שואה אקדמיים שאינם מלמדים בתוכנית השואה של אותו מוסד.

במבט רחב יותר, ניתן לראות שמוסדות בחו"ל הקשורים בנושא השואה מתמקדים בהיבטים רבים של הנושא: בנייה ותחזוקה של אנדרטאות המשמשות באירועי הנצחה; תחזוקת ארכיונים, ספריות ואוספי תיעוד בעל פה; יצירת חומר חינוכי; הוראת קורסים אקדמיים בנושא השואה; קיום אירועים ציבוריים, סימפוזיונים וכנסים; ועריכת מחקר בנושא השואה. בנוסף, מכונים וארגונים כמו קרן החינוך בנושא השואה, התאגדות ארגוני השואה, או האגודה הבריטית ללימודי שואה אוספים מידע על מצב לימודי השואה והפעילות ומשתפים חדשות על כנסים, סימפוזיונים וקולות קוראים. לבסוף, האגודה הבינלאומית לזכר השואה (IHRA) מאחדת ממשלות כדי לקדם חינוך, מחקר וזיכרון השואה ולהיאבק בהכחשת השואה ובאנטישמיות. מתוך התבוננות בכל מה שקיים בישראל ובחו"ל, שאלתי את עצמי כיצד אוכל ליצור חזון ייחודי וחסר תחרות למכון השואה שכעת ניהלתי. השלב הראשון היה כרוך בהבנת הצורך לחקור נתיבים שונים של פיתוח ארגוני, מה

"List of Holocaust Memorials and Museums in the United States," Wikipedia, 61 נצפה ב־7 באוקטובר 2022.

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Holocaust_memorials_and_museums_in_the_United_States

62 <https://hef.northwestern.edu/resources/index.html> נצפה ב־7 בפברואר 2022.

שהזכיר לי את השלב הראשון בתאוריית המנהיגות החינוכית של ברנסון: היכולת ללכת על חבל דק בין שמירה על יציבות לבין צמיחה ארגונית בת־קיימא. זהו שלב שכל ארגון חינוכי או מכון מחקר היסטורי עשוי להגיע אליו כשהוא ניצב בפני חוסר היכולת להמשיך כפי שהוא בשל גרעונות תזרים מזומנים ארוכי טווח. לכן הגיע הזמן להתחיל את השלב הבא כפי שמתואר על ידי ריגבי וטייגר: קביעת חזון הארגון כדי ליצור מטרה ישימה.

התבוננות בעבר המכון

הצעד הבא היה לבחון מחדש את ימיו הראשונים של מכון פינקלר כדי להבין מה הפך אותו למיוחד כל כך. זה היה כנראה הצעד החשוב ביותר שנקטתי בו כשבחרתי להחיות את המכון, שכן החוויות האישיות שלי שם והכיוון שלו לאחר שכבר לא הועסקתי שם כחוקרת, היו מרכזיים להחלטה שקיבלתי מאוחר יותר. במבט לאחור, זה היה מקום נפלא להתחיל בו את ההיכרות שלי עם העולם האקדמי. כמעט ארבעה עשורים קודם לכן, כשהתחלתי לעבוד במכון לחקר יהדות הגולה, הוא התהדר בצוות חם, מעמיק ומלוכד מדור אחר, שתקשרו ביניהם כאילו היו משפחה. ראש המכון הראשון, פרופ' יוסף ולק, היה איש חינוך יוצא גרמניה שעסק בחקר החינוך בשואה. מספר חוקרים, כמו דוד פרקש, ד"ר יהודה בן־אבנר ומנחם אלדר, ניצלו מהשואה בעור שיניהם. הראשון היה תלמיד של אבי בגרמניה שלפני המלחמה, אביו של השני היה אסיר יחד עם אבי במחנה נאצי במהלך המלחמה, ובני משפחתו של השלישי היו מעורבים, יחד עם אבי, בהקמת קיבוץ הכשרה של ניצולים בגרמניה שלאחר המלחמה. בקיצור, היינו כמעט "קרובי משפחה". אבל היו גם אנשי צוות נוספים "שלא היו קרובים", וכולנו תקשרנו בחום כמשפחה אקדמית מורחבת כביכול.

כל הארבעה התייחסו אליי בת העשרים ואחת כאילו שאני "הילדה", וכך הם גם כינו אותי. קצב העבודה היה נינוח, עם הפסקת קפה יומית שנמשכה חצי שעה, שבמהלכה רוב השיחה התנהלה בגרמנית, מה שעזר לי לשכלל את ידיעותיי בשפה. אלמלא הכרכים הגדולים ותיקי המסמכים הרבים על השולחנות שלפנינו, מי שהיה נכנס היה יכול בקלות לחשוב שזהו מועדון חברתי מרכז־אירופאי לגמלאים דתיים. אבל זה היה הרבה יותר מזה. זה היה המקום שאליו נמשכו סטודנטים וחברי סגל כשהם נזקקו למקורות, מידע או סיוע אקדמי בנושאים שונים. וזה היה המקום אליו הם היו באים כשנזקקו למילה טובה ולתחושת שייכות. "תמיד יש מקום לעוד אחד בטרפונג

[מפגש] הקפה שלנו בעשר, " אמר ולק, מגלם את דברי אבי על מה שלב חם ואוזן קשבת יכולים להשיג.

כשמכון פינקלר הוקם שנתיים לאחר מכן, הוא התמוזג, דה־פקטו, עם המכון לחקר יהדות הגולה, ולק פרש, ובמקומו התמנו בהפרש של כעשר שנים שני היסטוריונים שעסקו בנושא השואה, כשהשני נשאר בתפקיד כשלושה עשורים. באותם עשורים המכון פרסם מספר מחקרים, יזם כנסים לאורך השנים ותמך באחרים. באותן שנים, כשחברי הצוות המבוגרים נפטרו, נכנסו במקומם מספר חברי צוות חדשים שעבדו במכון שנים מעטות בלבד. בעוד שהמבנה הבסיסי והמימון של המכון נותרו כפי שהיו, משהו ביחסים האנושיים אבד, במיוחד החום ותחושת השייכות שאפיינו את המכון בחמש־עשרה שנותיו הראשונות.

במשך יותר משני עשורים, גם כשקיבלתי משרה מלאה בבר־אילן, עבדתי במכון כחוקרת ומאוחר יותר כחוקרת בכירה, יזמתי נושאי מחקר ופרויקטים, סייעתי בתכנון הכנסים הבינלאומיים של המכון והשתתפתי בהם, כשאני מרגישה מחוברת לכל מה שקורה שם. יזמתי הקמת ידיעון דו־לשוני כדי לספק למכון קצת יחסי ציבור נחוצים מאוד, הייתי מעורבת ברבים מהפרויקטים העיקריים שלו. בנסיעה אישית למיאמי על חשבוני, יצרתי קשרים חמים ואישיים עם התורמים, ניצולי השואה ארנולד וליאונה פינקלר. למרות שלימדתי במחלקה לתולדות ישראל, הרגשתי שהמכון היה הבית האקדמי האמיתי שלי. עם זאת, הקשר הזה הגיע לסיום פתאומי ובלתי צפוי. שלוש שנים אחרי שהתחלתי ללמד במשרה מלאה באוניברסיטת בר־אילן קיבלתי קביעות, וכמעט מיד, הודיע לי ראש המכון שמשרת המחקר שלי במכון תסתיים באותה שנה, בטענה שיש צורך להשתמש במשכורת שלי לכיסוי פרויקטים אחרים.

הייתי המומה, ולא בגלל ההיבט הכלכלי. כמו כל חוקרי מכון פינקלר הוותיקים, שמהם נשארתי האחרונה, המכון היה חלק מרכזי מחיי האקדמיים, הקשר האקדמי הראשון והחזק ביותר שלי לאוניברסיטה. לו היו מבקשים ממני להמשיך להיות קשורה למכון מתוך התנדבות, הייתי עושה זאת ברצון וממשיכה במחקר ובפעילות יחסי הציבור שלי שם תמורת הוצאות בלבד, או אפילו כמתנדבת גמורה, אך האפשרות אפילו לא הוזכרה. נתתי יותר מעשרים שנים מחיי למכון, ופתאום הייתי בחוץ.

המעמד המפתיע והעצוב הזה בישר התפתחויות באוניברסיטה שהיו קשורות בשינוי באוריינטציה המוסדית הרחבה יותר, נקודת מפנה נוספת שברנדון מציין כמובילה לעתים קרובות לעדיפויות קצרות טווח המתגברות

על כל ניסיון ליציבות וחזון ארוכי טווח. באוניברסיטה שלי, לקח כמעט עשור עד שהסוגייה הזו הגיעה לשיאה, והיא התבטאה, בין היתר, בכך שמחלקות שונות, כולל זו שלימדתי בה, נקדעו מפלגנות ומכך שהאוניברסיטה העבירה כספים ותורמים מלימודי היהדות ומדעי הרוח למדעים המדויקים. במקרים רבים, כאשר קיימת הכרה ציבורית או עממית רחבה בחשיבות של נושא, עדיין ניתן להשיג צורות שונות של תמיכה. אבל במקרה של מכון פינקלר, אחרי שכבר לא הייתי חלק מצוות המכון, לא היה מי שייקח על עצמו לנהל את תחום יחסי הציבור, והחל אובדן הדרגתי של הכרה ציבורית רחבה בצורך במכון כזה. כפי שברנדון מציין, זוהי תחילתה של תקופת ה"להיות או לחדול" עבור ארגונים רבים. עבור מכון פינקלר, "לחדול" היה בדרך. המימון קוצץ. היו פחות חוקרים, פחות פרויקטים. ללא כספים למימון משרת ספרן, ראש המכון הסכים לפרק את הספרייה והארכיון. הפעילות האקדמית דעכה והמכון החל להיעלם בתהום הנשייה.

לחשוב על העתיד

ב־1 באוקטובר 2018 התמניתי לראש המכון שהיה כבר מדולדל, הייתה בו מעט פעילות ועוד פחות נוכחות. כיצד יכולתי להעניק לגוף המתכווץ הזו חזון ייחודי שיציב אותו בחזית מכוני השואה? לאחר שבחנתי מוסדות כאלה ברחבי העולם, ידעתי מה הזירה האקדמית בהחלט לא צריכה: מכון מחקר סטנדרטי נוסף, עם חוקר או שניים העובדים שנים על נושא מוגבל או שולי, או, במילים אחרות, עוד מאותו דבר מדולל. אבל מה כן היה נחוץ שגם יכול היה להפוך אותנו לייחודיים?

שאלה זו לא הייתה ייחודית למכון פינקלר. מכיוון שקיימים מכוני היסטוריים רבים, ובפרט מכוני לחקר השואה, וככל שהמימון הולך ומתמעט (אלא אם כן יש להם קרן גדולה מאוד), כל מכון צריך למצוא את הגומחה הייחודית שלו כדי לבלוט מבין האחרים ולהוכיח את הרלוונטיות שלו. זהו הצעד הראשון של טגר וריגבי בצמיחה בת־קיימא: קביעת (או, במקרה זה, קביעה מחדש של) חזון הארגון כדי ליצור מטרה ישימה (ובת־קיימא). תהליך כזה הוא לעתים קרובות קשה יותר במקרה של מכוני מחקר אוניברסיטאיים לחקר השואה מאשר במוזיאוני שואה. מוזיאונים עשויים להיות כפופים למועצת מנהלים ולעצב או לכוון את עצמם בהתאם לרצונות התורמים, אך הם בדרך כלל מוסדות עצמאיים. כחלק מגוף ארגוני גדול יותר, מכוני מחקר אוניברסיטאיים לחקר השואה עשויים או שאינם עשויים להיות

כפופים לתורמים הקובעים את כיוונם, אבל בהחלט יש בהם בירוקרטיה אוניברסיטאית שלמה הקובעת את גורלם. כל שינוי בהשקעות הכלכליות של האוניברסיטה יכול להשפיע על המימון שלהם. כל שינוי בעדיפויות האקדמיות יכול להשפיע לא רק על ההקצאות אלא גם על מקומם בהיררכיה האוניברסיטאית. כתוצאה משינויי מדיניות רחבים יותר, הם יכולים למצוא את עצמם פתאום מודחים למדף התחתון של פרסום מוסדי או מסעות גיוס כספים. הם יכולים להיתקל בסירוב להשתמש במשאבי האוניברסיטה לצורך משיכת תורמים, ובמקרים מסוימים אפילו להיאסר עליהם ליצור קשר עם תורמים פוטנציאליים או קיימים באופן עצמאי.

אם נחזור למקרה המבחן של מכון פינקלר, אני נזכרת במה שאבי היה אומר על ההישרדות תחת הנאצים: אופטימיסטים תמיד מסתכלים קדימה. אבל היסטוריונים גם נוטים להביט לאחור כשהם מחפשים פתרונות לבעיות בהווה. במבט לאחור על תולדות מכון פינקלר, הבנתי שהתשובה עמדה לנגד עיני כל הזמן. יכולנו לספק גרסה מודרנית של מה שהמכון היה פעם: מרכז אקדמי שהיה גם קהילה מכילה; מסגרת אכפתית שתשתמש ב"שש דרגות של הפרדה" הנצחיות כדי ליצור רשת אקדמית נרחבת. אבל זו תהיה הצהרה פשטנית מדי לעולם אקדמי שבו שופטים אותך לפי השימוש המופרז בז'רגון. לפני שנשחרר הצהרה לסביבה המקצועית הביקורתית שלנו, היינו צריכים לנסח את החזון בשפה שאולי לא תהיה קלה להבנה אבל תיחשב "מנוסחת ברצינות" (או בשמה האחר "מלומדת") בעולם האקדמי של שפה מנופחת. לכן "נצל טכנולוגיית תקשורת מודרנית ומדיה חברתית כדי להגביר את הנראות שלנו תוך יצירת קהילה חוצה-דורות וחוצה-לאומים, המחדירה בחבריה תחושת שייכות ומסוגלות, תוך טיפוח המחויבות האישית שלהם למטרה משותפת." סוג כזה של ז'רגון יעבור ביקורת אקדמית! עכשיו אפשר להתחיל!

במשך שנים שמעתי כיצד חברים ועמיתים מתלוננים על כך שהם אינם מחוברים לרשת גדולה יותר של חוקרים. לעבוד לבד אולי היה סימן היכר של מדעי הרוח, אבל זה היה סימן לא טוב כשאתה מגלה שאינך מכיר יותר ממחצית האנשים באוניברסיטה שלך שהיו קשורים לתחום המומחיות שלך. אפילו "יד ושם" מעולם לא הצליח ליצור מסגרת שטיפחה תחושת "שייכות" לאלה שעוסקים בתחום, אלא אם כן עבדת ישירות על אחד הפרויקטים במקום או שימשת כעמית במכון הבינלאומי שלהם לחקר השואה. לספק מסגרת כזו ללא כספים או צוות יהיה אתגר רציני, אבל היא בהחלט תמלא צורך עמוק בקהילה האקדמית. נחבר אנשים ומוסדות. נקים ביניהם ערוצי שיח.

עכשיו עמדתי בפני כמה שאלות נוספות: האם החזון הזה תואם את החזון המקורי והמוצהר של המכון? ואם כן, האם אנחנו בכלל מסוגלים להביא אותו לידי ביצוע? איך בדיוק נעשה זאת? חזון, כפי שלמדתי במהירות, הוא דבר גמיש. מכיוון שלא היה חזון "מקורי" מעבר להיותנו מכון מחקר, הגיע הזמן לעצב מחדש את החזון כך שיתאים למה שיהפוך אותנו לייחודיים. החזון הזה לא נחקק בסלע. החזון החדש היה "לזכור, לחקור, להנציח" – כשלעצמו לא ייחודי, אך המחצית השנייה של החזון תשקף את המשימה הייחודית שלנו: "יוצרים קהילות, בונים גשר בין דורות". אנו ניצור קהילות חדשות בצורת פורומים וגם נגשר על פערים בין ההנצחה הבינ־דורית והמחקר.

להפוך את החזון למציאות

השלב הבא היה להניח את היסודות וליצור את התשתית שעליה נוכל לבנות את הקהילות ולגשר על הפערים ביניהן. במשך שנים כתבתי על נשים בתקופת השואה והכרתי היטב חוקרות שעבדו בתחום הזה. מדוע לא להתחיל בנושא שאני מכירה ובאנשים שאני אוהבת ומכבדת? באמצעות קשרים אישיים ואקדמיים, יצרתי את ה"קהילה" הראשונה שלנו – פורום בינלאומי של חוקרות שהקדישו חלק ניכר מהקריירה האקדמית שלהן לחקר נשים בשואה.

ההיענות הייתה מדהימה. תוך חודש הצלחנו להקים פורום של 30 חוקרות מרחבי העולם, שקראנו לו "נשים מספרות שואה", והתחלנו בפרויקט של אוטוביוגרפיות אקדמיות ("אגו־דוקומנטים"), שבו כל חברה תיארה את המסע שלה להתמחות בתחום. במכוון ניסיתי להסיט את המיקוד מהמחקר אל החוקרת, צעד חשוב בלגיטימציה לבחירתה לעסוק בתחום. תוך זמן קצר כבר היה לנו מתווה לספר, שאותו הסכימה לערוך יחד איתי החוקרת הבכירה שלנו, פרופ' דליה עופר מהאוניברסיטה העברית. חתמנו על חוזה עם הוצאה יוקרתית, והתחלנו לשלוח מיילים קבוצתיים שבועיים דרך רשימת התפוצה החדשה שלנו, שבה שיתפנו בנושא המסעות האישיים שלנו. היה לנו פורום! היה לנו פרויקט! היה לנו ספר בדרך! והחשוב מכול, הייתה לנו ההתחלה של קהילה אקדמית בינלאומית. וכל זה קרה בזמן שיא, פחות משלושה חודשים מאז שעלה הרעיון לראשונה.⁶³

Judith Tydor Baumel-Schwartz and Dalia Ofer (eds.), *Her Story, My Story? 63 Writing about Women and the Holocaust*, Bern: Peter Lang Publishers, 2020.

שלושה פורומים נוספים קמו במהירות. פורום עמיתי שפיגל קם כאשר כמה מתלמידי המחקר שלי ומחנכים ישראלים בגמלאות בעלי דוקטורט בלימודי השואה חיפשו מסגרת אקדמית שבה יוכלו להמשיך את מחקריהם. תוך שנתיים הפורום מנה יותר מ-90 חוקרים, תלמידי מחקר, פוסט-דוקטורנטים ופעילי ציבור העוסקים בחינוך, בהנצחת השואה ובפעילות של בני הדור השני והשלישי.

פורום השואה של אוניברסיטת בר-אילן חיבר בין כל חברי הסגל במוסד שחקרו או לימדו נושאים הקשורים בשואה, באנטישמיות, במלחמת העולם השנייה ובניצולי השואה וצאצאיהם. מי היה מאמין שבאוניברסיטה שלנו יש מעל 40 אנשי אקדמיה – היסטוריונים, חוקרי ספרות, חוקרי אנגלית, חברי סגל בעבודה סוציאלית, פסיכולוגים, מומחים לחינוך ומדעני מוח (אפיגנטיקאים) – העוסקים במחקרים כאלה?! עכשיו הם דיברו זה עם זה. עכשיו הם עבדו יחד.

פורום "חוקרים זוכרים" נולד כתוצאה מהערת אגב של רקטור האוניברסיטה. "אם אוכל להציע לך מימון לפרויקט שואה בין-תחומי, מה היית מציעה לחקור?" היא שאלה בזמן שיצאנו מאולם כנסים. "חוקרי דור שני כמוני, עניתי מיד. "מה מניע אותנו." "לכי על זה," היא השיבה. "תכיני הצעה והגישי אותה לוועדה שלנו." יחד עם פרופ' שמואל רפאל, בנו של ניצולי שואה מיוון שהיו באושוויץ ומנהל מכון סלטי לחקר הלאדינו באוניברסיטה, הגשתי הצעה לבחון את המחקר כזירת זיכרון בקרב צאצאים של ניצולי שואה שעסקו במחקר. קיבלנו מענק קטן כדי להתחיל מחקר בין-תחומי ובסוף הוצאנו שני ספרים. כיום הפורום מונה מעל 250 חוקרים ברחבי העולם בתחומי מדעי הרוח, החברה, החיים, המדעים המדויקים והרפואה, מתוכם בחרנו שלוש קבוצות מיקוד של 30 חברים שכל אחד מהם כתב מאמר לאחד הספרים שבהן הופיעו האוטוביוגרפיות האקדמיות של המשתתפים.⁶⁴

בשנה שלאחר מכן, קמו שישה פורומים נוספים, שחלקם יזמתי במהלך נסיעותיי ברחבי אירופה בקיץ 2019. פורום לונדון, פורום שווייץ, פורום פולין ופורום רומניה חיברו בין חוקרים אקדמיים, אנשי חינוך שעסקו בשואה ופעילי דור שני ושלישי בכל מדינה. פורום "יהודים מצילים יהודים",

Judith Tydor Baumel-Schwartz and Shmuel Refael-Vivante (eds.), *Researchers 64 Remember: Research as an Arena of Memory among Descendants of Holocaust Survivors: A Collection of Academic Autobiographies*, Bern: Peter Lang Publishers, 2021.

שיזם אלן שניידר, מנהל מרכז בני ברית העולמי בירושלים, החל מיד באיסוף מאמרים על מצילים יהודים בתקופת השואה.⁶⁵ פורום "ספרות וייצוג השואה", שיזמה חוקרת הספרות בעלת השם העולמי פרופ' פיליס לסנר מאוניברסיטת נורת'ווסטרן, החל לעבוד על אוסף אוטוביוגרפיות אקדמיות של חברי הפורום.⁶⁶

בסיום השנה השנייה שלי כראש המכון, היו לנו עשרה פורומים פעילים, ערכנו כנסים אחת לחודש, ושיתפנו פעולה עם מרכזים, מוזיאונים וארגונים מרכזיים, כמו המוזיאון למורשת יהודית בניו יורק, ספריית וינר ורשת הדור השני בלונדון, המכון ההיסטורי היהודי (ZIH) בוורשה, מרכז בני ברית, "יד ושם", משואה, מורשת ודורות ההמשך בישראל. שיתוף פעולה עם אנשים מרכזיים במוסדות אלה, שחלקם הצטרפו לפורומים שלנו, היה דרך חשובה ליצירת "קהילה" רחבה ומחויבת כפי שחלמתי כשגיבשתי את חזון המכון החדש שלנו.

אפילו מגפת הקורונה לא עצרה אותנו. כמעט בן לילה העברנו את המפגשים והכנסים החדשיים שלנו לזום או הפכנו אותם לכנסים כתובים, ובכך התחלנו את ההרפתקה שלנו בפרסום דיגיטלי. תוך שבועות ספורים, הפלטפורמה הדיגיטלית Ourboox ייחדה מדור למכון פינקלר, שבו פרסמנו עד יולי 2020 ארבעה ספרים, כולל סקירה מאוירת דו-לשונית של חוויות חברי הפורום ברחבי העולם במהלך שלביה הראשונים של המגפה. הכנסים הבינלאומיים שלנו נמשכו במתכונת זום והועלו לאחר מכן לערוץ היוטיוב שלנו, כמו גם הכנסים השנתיים שלנו לזכר "ליל הבדולח", "יום הקדיש הכללי (י' בטבת)", "יום הזיכרון הבינלאומי לשואה", ו"יום הזיכרון לשואה ולגבורה".

שום דבר מכל זה לא יכול היה להתממש אילו המכון היה נשאר "הצגה של אישה אחת". מההתחלה ידעתי שהמכון זקוק לרכז ארגוני שידאג לכך שהכול יפעל בצורה חלקה. זמן קצר לאחר הקמת מכון פינקלר, כשהמרכז הארגוני של המכון התעמת עם מנהלו דאז, ניחמתי אותו באומרי שכשהוא יהיה ראש המכון ואני אהיה המרכזת, בעיות כאלה לא יקרו. "כשאני אהיה

Judith Tydor Baumel-Schwartz and Alan M. Schneider (eds.), *All Our Brothers 65 and Sisters: Jews Saving Jews during the Holocaust*, Bern: Peter Lang Publishers, 2021.

Phyllis Lassner and Judith Tydor Baumel-Schwartz (eds.), *Their Lives, Our 66 Words: Writing about Holocaust Literature and Representation*, London: Bloomsbury, 2023.

ראש המכון, לא יהיה צורך במרכז", הוא השיב בחדות – הערה שהייתה צריכה לרמוז לי איך הדברים יתפתחו בסופו של דבר. אבל זה היה גם סימן מקדים לבאות לגבי המכון עצמו: כמה מסוכן להיות "הצגה של אדם אחד" אם רוצים להגיע לצמיחה מוסדית בת־קיימא ואפילו להישרדות מוסדית. היינו זקוקים לרכז – ולא סתם רכז, אלא מישהו שיהיה מושקע רגשית ואינטלקטואלית במכון כפי שאני הייתי מושקעת. ואם לא רצינו להישאר סוד שמור היטב, היינו זקוקים באופן נואש גם לנוכחות במדיה, יחד עם מומחה שיעזור לנו לנווט במדיה וברשתות החברתיות. חקר השואה לא היה רק תרגיל אקדמי או יוזמה מחקרית. הוא היה זקוק לנשמה. הוא היה צריך להיות חיוני, לנשום ולצמוח.

לבסוף בחרתי בשני תלמידי מחקר שהדרכתי לאורך שנים. ד"ר איציק פס, היסטוריון, התמנה לרכז האקדמי ולחוקר במכון, ואילו עליזה אדלמן, שעבדה על דוקטורט בלימודי המידע, הפכה לאחראית על נוכחותנו במדיה. התקציב הדל שלנו מימן מספר שעות עבודה שבועיות בלבד עבור כל אחד מהם, אך הם ניצלו את הזמן בתבונה כדי לסייע למכון לצמוח. פס גם החל לרכז את פורום עמיתי שפיגל, יום קבוצת ווטסאפ והרצאות מקוונות שבועיות כדי לשמר את המומנטום בתקופת הקורונה. אדלמן שדרגה באופן מקצועי את פעילות המדיה שלנו, העלתה את תוכניות המכון מהעבר וההווה לאתר אינטרנט דו־לשוני חדש שהקמנו, כשכל אחד ממאות חברי הפורומים שלנו זוכה לדף ולתמונה משלו. בנוסף, היא פתחה דף פייסבוק וערוץ יוטיוב למכון, והעבירה את המסר שלנו לציבור באמצעות מגוון פלטפורמות מדיה.

הבנתי גם שהפורומים שלנו גדלו, ודבר זה דרש מידה מסוימת של ביזור סמכויות. לאחר שנתיים של עבודה אינטנסיבית, ביקשתי מחוקרים בכירים ורכזי פורומים לקחת אחריות על הפעילות היומיומית שלהם, לגייס חברים חדשים, לארגן מפגשי זום לחברי הפורום וליזום פרויקטים בכל פורום. לנוכח סירובה של האוניברסיטה לגייס כספים לכיסוי הצרכים ההולכים וגדלים שלנו, כמו רוב פעילויותינו, כל זה נעשה על בסיס התנדבותי. מחסור בכספים היה חיסרון משמעותי, שכן האוניברסיטה העדיפה לממן תחומים במדעים המדויקים וברפואה על פני מדעי הרוח והחברה.

למרות זאת, שלוש שנים לאחר הקמתו מחדש, מכון פינקלר לחקר השואה באוניברסיטת בר־אילן החל להגשים את יעדיו. הוא היה לאחד המרכזים האקדמיים הגדולים בעולם לחקר השואה, אם לא הגדול שבהם. המכון מנה ראש מכון, שני אנשי צוות במשרה חלקית, חוקר בכיר שהיה

אחראי בהתנדבות על קשרים מיוחדים ופרויקטים (ד"ר יואל רפל) ורשת מתרחבת של אחד-עשר פורומים עם מעל ל-630 חברים מכל רחבי העולם. בנוסף לרשימת תפוצה כללית שחיברה בין כל החברים, לכל פורום הייתה רשימת תפוצה נפרדת לדיונים פנימיים, ושישה ספרים היו בתהליך הוצאה לאור. החזון שלו הפך למציאות. כמעט בכל יום חשבתי על חברי המכון המקורי שקיבלו אותי לשורותיהם לפני יותר מ-40 שנה. לו היו עמנו היום, אני מקווה שהם היו גאים במורשת שהשאירו.

מבט לעבר העתיד

מה ניתן ללמוד מכל הסיפור על כיוון המחקר השואה ברחבי העולם? בסוף ינואר 2022, דני דיין, יושב הראש החדש של "יד ושם", הצהיר כי ישראל איבדה את הבכורה שלה כמרכז העולמי של חקר השואה. בעוד שהצהרה הייתה קשורה יותר למחסור במימון משרות אקדמיות בישראל של חוקרי שואה מאשר לעצם המחקר, היו לכך השלכות רחבות יותר המתייחסות לסיפור הקמתו מחדש של מכון פינקלר ולחזונו החדש.

לאחר עשרות שנים שבהן לימודי השואה וחקר השואה היו ממוקדים בישראל, הם משגשגים כיום בחו"ל. בארץ יש רק קומץ אוניברסיטאות ומכללות המלמדות את נושא השואה, כשמרבית הכספים של אותם מוסדות מועברים לתחומי המדעים והטכנולוגיה (STEM). משום כך, כשמדובר בחקר השואה הם אינם יכולים להתחרות היום בגרמניה, בבריטניה ובמיוחד בארצות הברית. במדינות אלו לא רק שקיימות עשרות משרות הוראה בנושא השואה במוסדות אקדמיים רבים, אלא שגם המרצים עוסקים במחקרים על השואה מדיסציפלינות שונות. כתוצאה מכך, מדינת ישראל אינה יכולה עוד להתחרות במונחים של מחקר, שכן רוב החוקרים המחזיקים במשרות הוראה אלו בחו"ל עוסקים גם בהיבט זה או אחר של חקר השואה.

אך מה בעצם נחשב למחקר בנושא השואה? במהלך שני העשורים האחרונים חלו שינויים בחקר השואה, כאשר מוקד המחקר התרחק מתקופת הנאצים והשלכותיה המיידיות לעבר בחינת ההשפעות העכשוויות של השואה. היסטוריונים וחוקרי שואה בייחוד בישראל, המתמקדים אך ורק במחקר היסטורי על התקופה שבין 1933 ל-1948, מתקשים לראות במחקרים בדיסציפלינות אחרות הקשורות בשואה מחקרים רציניים, ומכנים אותם "לא מחקרי ליבת השואה". תחומים אלו כוללים מחקרים על הדור השני והשלישי, והביטוי של השואה באמנות, מוזיקה, ספרות, תיאטרון

וקולנוע עכשוויים, כמו גם מחקרים בתחומים כגון פסיכולוגיה, סוציולוגיה, ביולוגיה (אפיגנטיקה), משפטים ומגדר. גישה דומה ניכרת ביחסם לשילוב פעילי ציבור בתחומים כמו מאבק באנטישמיות, הגברת המודעות לשואה בתנועות נוער ובמסגרות חינוך בלתי פורמליות, וארגון פעילויות דור שני ושלישי בתוך מכוני שואה.

לנוכח המחסור במימון פעילויות מחקריות "טהורות" במה שאותם חוקרים מכנים "ליבת השואה", לפחות בישראל, השינוי בהתעניינות בנושאים פחות מסורתיים הקשורים בשואה, הצורך בתמיכה עממית, והתגברות האנטישמיות ברחבי העולם, האם ניתן יהיה לשמר את מכוני מחקר השואה אם לא יתאימו את עצמם לשינויים במציאות החינוכית, המחקרית והציבורית? בעידן שבו זרם התרומות מוגבל והקצאות אקדמיות למחקר שואה הולכות ונעלמות, האם למכוני שואה המתמקדים במחקר טהור בלבד יש עתיד? האם יוכל גוף כזה, שחסרה לו קרן תמיכה חזקה המבטיחה צמיחה כלכלית, להמשיך לפעול כיותר ממסגרת לחוקר או שניים במשרה חלקית החוקרים נושא כזה או אחר? האם ניתן יהיה לשמר מוסדות כאלה ללא השתתפות התנדבותית של חוקרים ופעילים בשטח?

אלה הן רק כמה מהשאלות שהתמודדתי עמן כראש מכון פינקלר, ותשובתי הייתה ברורה. היא הובילה לחזון של הכללה והכלה, הרחבת תחומי הפעילות של המכון, והפיכתו לבית חם עבור חוקרים שפרשו מגופים אקדמיים או מחקרניים אחרים שאינם מעניקים להם עוד מעמד מקצועי. חזון זה כלל גם משיכת תלמידי מחקר החוקרים נושאים הקשורים בשואה בכל התחומים, וכן יצירת חטיבה עבור פעילי ציבור במגוון תחומים הקשורים בשואה, כולל עובדי מוזיאונים, מחנכים, ארכיונאים ופעילי דור שני ושלישי. כיום, בשנת 2025, מכון פינקלר לא רק מארגן תוכניות היסטוריות או אקדמיות טהורות אלא משתתף ביוזמות מחוץ לאקדמיה, כמו דיונים לאחר הופעות בנושא השואה בתיאטרון הלאומי "הבימה" ושיתוף פעולה בפעילויות דור שני ושלישי בארץ ובח"ל, כמו גם שיתופי פעולה עם מוזיאונים.

האם זהו עתידם של מוסדות מחקר, במיוחד במדעי הרוח? בהתחשב בקשיים העומדים בפני מוסדות כאלה ובניסיונו המוצלח של מכון פינקלר בעקבות שינוי החזון שלו, ייתכן שזה אכן כיוון העתיד. הדבר, כמובן, תלוי במידה שבה ראשי מוסדות אלה יהיו מוכנים להרחיב את תחומי עיסוקם מעבר לזירה האקדמית הטהורה. אם לא, ייתכן שגופי מחקר רבים, בייחוד אלה שהם בעלי משאבים כלכליים מוגבלים, ימצאו את עצמם בסופו של דבר רלוונטיים אך ורק לחוקרים בודדים העוסקים בתחום המחקר שבו עוסק

המוסד. וכאשר אותם חוקרים אינם בדרך כלל אלה שמספקים את המימון שמחזיק את מוסד המחקר, מספרם ילך ויצטמצם ככל שהמשאבים הכספיים יתכלו.

אפילוג שהוא התחלה

לקראת סיום, נחזור להתחלה. כיצד מקימים מחדש ארגון? כיצד חזון טרנספורמטיבי מתורגם להצלחה והתאמה? במחקרם על צמיחה בת-קיימא, מתארים ריגבי וטגר שלושה רמות של הקמה מחדש: רמה התחלתית, מעורבת וחדשנית. הרמה ה"התחלתית" – עמידה בסיסית בסטנדרטים קיימים – מחייבת לקיחת פעילות הארגון צעד אחד מעל לרמתה הקודמת, כמו הוספת פרויקט מחקר או קיום סימפוזיון נוסף פעם בשנה. הרמה ה"מעורבת" – שילוב חזון חדש בפעילות היומיומית והעקרונית – פירושו ביטוי החזון במסגרת הקיימת, כמו פרויקט מחקר או הרצאה שנתית.

כראש מכון פינקלר, בחרתי ברמה ה"חדשנית" – יצירת פעילויות ומסגרות חדשות המעלות את המודעות לחזון הטרנספורמטיבי. ה"חדשנות" כוללת חקר אסטרטגיות, עריכת פעילויות ושירותים קיימים, שינוי תהליכים מתמשכים, יצירת מסגרות חדשות, עיצוב חלופות ופיתוח מוצרים חדשים. החדשנות מתבצעת בצורה הטובה ביותר באמצעות פרויקטים שיתופיים, עבודת צוות, מעורבות עם ארגוני מגזר שלישי וארגונים גדולים קיימים, ובסופו של דבר, פיתוח פעילויות גלובליות.

זה בדיוק מה שמכון פינקלר עשה בשנתיים הראשונות תחת ההנהגה החדשה: מיפוי מכוני השואה בארץ ובחול"ל ובדיקת מקורות; הבנת העדר התקציבים להעסקת צוותי מחקר נוספים או פרסום כתבי עת מודפסים; הבנה שהמאמצים האלה לא ישפיעו משמעותית על עולם מכוני השואה; הפעלת הדמיון לצורך סיפוק שירות שחסר באופן קריטי; שינוי החזון ליצירת מסגרות חדשות; עיצוב חלופה לתבניות מכוני השואה הקיימות; פיתוח מוצר חדש, או ליתר דיוק, החיאה והרחבה של מעין מוצר שהיה קיים בעבר הרחוק; הפיכת המכון לקהילה; ייזום פרויקטים שיתופיים; מעורבות עם ארגונים גדולים קיימים; ולבסוף, הפיכה למוסד גלובלי, יצירת פורומים בינלאומיים עם חברים מ-15 מדינות.

ובכל זאת, דבר מכל זה לא הבטיח הצלחה. כיצד, אם כן, הצליחו המאמצים? כמו הרבה דברים בחיים, הצלחת המכון נבעה בחלקה ממזל, בחלקה מתזמון, ובחלקה ממה שתיארו ריגבי, טגר ואחרים כארבעה גורמים

מובילים להצלחה: יצירת חובה מוסרית בת־קיימא, שילוב של החזון החדש, הפיכת החדשנות לרווחית מבחינה ארגונית, והבטחת מחויבות אישית מתמשכת מצד אלה העומדים בראשו והחברים בצוות.

כמו בכל קהילה, פעילות מכון פינקלר התבססה על הזדהות החברים עם חזונו החדש והתלהבותם ממנו. על ידי שילוב ההתלהבות והזיהוי האלה בכל רמות הפעילות של המכון, הבטחנו שלא רק ראש המכון והצוות המצומצם אלא גם חבריו יתחייבו באופן אישי להצלחתו. היה גם תגמול מהיר. בפחות מ־24 חודשים יצרנו מסגרת שבה חברי הפורומים נדרשו להשקיע מעט מזמנם ומרצם, ובתמורה זכו לתמורה רבה: מסגרת אקדמית, קהילה חברתית ורשת בינלאומית רחבת היקף.

כמו כל סיפור, גם לסיפור זה יש התחלה, ואולי יותר מאחת. כמו סיפורי התחדשות רבים, גם לסיפור שלנו היו כמה התחלות, וייתכן שהוא עדיין רחוק מסיומו. כל עוד אנשים יהיו זקוקים לאנשים אחרים, ומספיק מהם יהיו מוכנים להעניק לב חם ואוזן קשבת, נקווה שמכון פינקלר ימשיך לשגשג. שכן זהו לא רק סיפור על התחדשות של מכון מחקר, העוסק במה שאנשים עשו בעבר, אלא גם סיפור על האנשים בהווה העוסקים במחקר והופכים לקהילה. זהו המשכו של סיפור שהתחיל לפני שנים רבות עם שני אנשים נפלאים, אבי והרב הרשל שכטר, שלימדו אותי שאפשר לטוות זהב מקש – כפי שמכון פינקלר עושה כיום תחת הנהגתי בשיתוף מלא של צוות נפלא ומסור. וזו גם הוכחה לכך שעל ידי חיבור אנשים ויצירת קהילות אפשר להבטיח מחקר עדכני, זמין ותוסס, ובכך למנוע את אובדן המידע והזיכרונות שאלמלא כך, ייתכן שהיו נקברים לנצח בארכיונים מאובקים.

פרק 8:

"איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס!?"

רבות מאתנו החליטו לכתוב על כך. עבור חלק זה היה צעד זמני שחילץ אותנו ממצב של קיפאון. עבור אחרות זו הייתה תחילתה של מערכת יחסים ארוכת טווח שנמשכה שנים. עבור קבוצה שלישית זה הפך ל"נישואים קתוליים", קשר בל יינתק שנועד להימשך כל החיים, גם אם הן היו רחוקות מלהיות קתוליות. עבור כולן זו הייתה בחירה אישית שבאה עם מחויבויות נלוות, שחלק מהן קשרו אותנו לעניינים אחרים בדרכים שלא יכולנו לדמיין. הבחירה לכתוב על נשים בשואה ובתקופה שאחריה אינה קלה, כפי שלמדתי כשהתחלתי לכתוב על הנושא לפני שלושה עשורים. עבורי זה היה שילוב של כל האמור לעיל, מערכת יחסים ארוכת טווח אך לא בלעדית שחילצה אותי ממצב של קיפאון. כמו אחרות, הגעתי לשם בדרך עקיפה, למרות שאלה שקראו את המפה המקצועית שלי אולי הבחינו בסימנים המקדימים לכך כבר במהלך לימודי התואר השני שיובילו בהמשך לבחירה הזו.

הסיפור על איך התחלתי לכתוב על "נשים בשואה" מגיע בשתי גרסאות: הקצרה והארוכה. כנערה אהבתי היסטוריה אבל מעולם לא חשבתי עליה כמקצוע. למדתי אותה להנאתי האישית, וכשאבי שאל מה אעשה עם תואר בהיסטוריה אם איני רוצה ללמד, עניתי שאהיה מזכירה כמו אמי ואולי אתחתן עם הבוס כמו שהיא עשתה. התשובה החצופה שלי כנראה סיפקה אותו כי הוא מעולם לא שאל אותי על כך שוב. סיימתי את התואר, עבדתי כמזכירה ושנאתי כל רגע. מאחר שכבר הייתי נשואה, ויתרתי על הרעיון להתחתן עם הבוס. בסוף הקיץ ויתרתי גם על משכורת גבוהה במיוחד לבת עשרים ומשהו וחזרתי ללימודי תואר שני כדי להתמחות בשואה. במשך

שנים לימדתי במשרות הוראה זמניות ברחבי המדינה, עשיתי מחקר וכתבתי, ובסופו של דבר התמקדתי בנשים, מגדר וזיכרון. יותר מעשור אחרי שסיימתי את הדוקטורט הוצעה לי משרה מלאה תקנית באוניברסיטת בר-אילן, שם אני מלמדת היום כפרופ' מן המניין עם קביעות ומשמשת כראש המכון לחקר השואה. הפי אנד.

אולם זוהי הגרסה הבסיסית בה חסרות כל המורכבויות של "איך זה באמת קרה".⁶⁷ כדי להבין את הגרסה המלאה עלינו לחזור להיסטוריה המשפחתית שלי ולחינוך שלי, לסיפור העלייה המשפחתית שלנו כשהייתי בת חמש-עשרה, לחלום ששינה את עתידי, ולהימור שעשיתי כשחזרתי ללימודי תואר שני, ששינה את חיי ואת חיי משפחתי. כשנישאתי בשנית, הפעם זה היה עם הבוס, וגם לזה יהיה תפקיד בסיפור שלי.

איך הכול התחיל (1959-1974)

למעשה, זה התחיל הרבה לפני שנולדתי. משפחתי תמיד התעניינה בהיסטוריה משפחתית, וסיפוריהם ליוו אותי מהרגע הראשון שאני זוכרת. בילדותי, שמעתי סיפורי משפחה רבים שגירו את דמיוני. גם למדתי לזהות סיפור יוצא דופן, והמשפחה שלי הייתה יוצאת דופן בכל קנה מידה. סבתי מצד אמי, רווקה מבוגרת ממשפחה חסידית, וסבי, אלמן קומוניסט-אתאיסט, אב לארבעה בנים מתבגרים, התאהבו ממבט ראשון והתחתנו שבועיים לאחר מכן. אמי, בתם היחידה, גדלה עם מעט מסורת יהודית, והרבה אידאולוגיה סוציאליסטית מצד אביה שספגה ואימצה. זאת, עד שפגשה את אבי: ניצול שואה אדוק שהיה מבוגר ממנה בעשרים וחמש שנה, אלמן עם שני ילדים בוגרים, והבוס שלה. הם היו שונים ברקע, באמונה ובמזג, אבל במשפחתנו, אהבה היא אהבה. הבוס התחתן עם המזכירה שלו, ובמשך שנה וחצי עברו הורי ל"מערב הפרוע" בארצות הברית, שם אבי ניהל מכרות אורניום. בסופו של דבר הם חזרו לנו יורק לקראת לידתי, וגם חזרו לעסקי התיירות שם נפגשו לראשונה. הזכרתי משהו על סיפור יוצא דופן?

ילדותי בניו יורק במהלך שנות ה-60 ותחילת שנות ה-70 לא הייתה ילדות אמריקנית טיפוסית. מלבד היותה קהילה דתית קטנה באזור מאוד לא יהודי בניו יורק, קהילת בית הכנסת שלי וגם בית הספר היהודי בו למדתי

Fritz Stern (ed.), *The Varieties of History from Voltaire to the Present*, New York: 67
Vintage, 1956: 57.

פרק 8: "איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס!?"

התמקדו בשני עמודי תווך של הזהות היהודית-האמריקנית: השואה ומדינת ישראל. יחד עם אלה באה גם מנה גדושה של אחריות הדדית ליהודים בכל העולם.

השואה הייתה נוכחות קבועה בביתי, סיפור של חורבן, אך גם של הישרדות וניצחון. לידתי הייתה חלק מאותו ניצחון, כמו גם חוויותיו של אבי בזמן המלחמה ואחריה: להישאר יהודי מאמין במשך חמש וחצי שנים באושוויץ ובוכנוואלד; להקים את "קיבוץ בוכנוואלד", קבוצת ההכשרה הראשונה שקמה לאחר המלחמה בגרמניה המשוחררת; הגילוי ששני ילדיו שרדו את המלחמה והגיעו כילדים פליטים לאמריקה באמצע המלחמה, והקמת משפחה חדשה בארצות הברית בשנות החמישים לחייו. המסר "בעזרת השם ניצחנו את היטלר" היה טבוע בעצם הווייתי.

רבים מחבריי לכיתה היו בני ובנות הדור השני, עם לפחות הורה אחד שניצל מהשואה. רובנו נקראנו על שם קרובי משפחה שנרצחו בידי הנאצים. השואה הייתה נוכחות קבועה בחיינו, והיינו "נרות זיכרון" לאלה שנספו, מפצים את הורינו על כל מה שאיבדו.

מה יכול להציל אותנו משואה נוספת? תפילה (שנראה שלא עזרה כל כך בפעם הראשונה), צדקה, ומדינת ישראל חזקה. הקשר האישי שלי לישראל התפתח כשביקרתי בה עם הוריי כמעט בכל קיץ, בדרך כלל עם תחנת ביניים באירופה, מה שהעניק לי השקפה קוסמופוליטית וחשף אותי לשפות, כאילו השמונה ששמעתי בבית לא הספיקו. הכישרון שלי לשפות אכן סייע לי מאוחר יותר כהיסטוריונית, ונהנית תמיד מלימודי ההיסטוריה אך מעולם לא חלמתי ללמד אותה. כל זה עמד להשתנות בעתיד.

צעדים ראשונים בארץ חדשה (1974-1979)

כסוציאליסטית לשעבר, חדורת אידאולוגיה ואמונות, אמי תמיד התייחסה ברצינות לדברים שבהם האמינה. בשלב זה או אחר בחייה התחלף הסוציאליזם בציונות ולכן היא החליטה שהגיע הזמן לעלות לארץ. באוגוסט 1974, כשהייתי בת חמש-עשרה, משפחתי עלתה ארצה. האוניברסיטה הסמוכה לביתי, אוניברסיטת בר-אילן, הציעה תוכנית לימודים לתלמידי תיכון מחוננים, וקפצתי על ההזדמנות להרפתקה, נרשמתי לקורס בהיסטוריה שלמדתי במקביל ללימודי בתיכון. המרצה בקורס הזה עמד לשנות את חיי. לא רק שלימד אותי איך ללמד וליווה אותי לאורך שנות התואר הראשון; הוא גם לימד אותי איך להיות מנטור ו"מנטש" אקדמי.

דוד אריה קוליב היה מתחיל להרצות ברגע שפתח את דלת הכיתה, מעולם לא הביא אֶתוּ מחברת או סיכומים, והתמקד גם בפיקנטי כדי לעורר עניין בקרב הסטודנטים. הוא היה איש רנסנס אמיתי ששלט בעשר שפות, אמן הסטירה ושחקן מושלם שלא התקשה לגלם את הדמויות שהזכיר בשיעורים. רק מאוחר יותר למדתי שהפליט לשעבר מווינה חשוך הילדים תמך בסתר בסטודנטים נזקקים לאורך לימודיהם, בשיתוף פעולה עם ראש המחלקה שלנו, כשהשניים יצרו "מלגות" פיקטיביות עבורם מהמשכורת של ד"ר קוליב. הערצתי את יכולתו לרתק כיתה. שנים לאחר מכן, הייתי מחקה את שיטות ההוראה שלו ומנחה את הסטודנטים שלי באותה דאגה הורית נמרצת שהוא הפגין כלפיי וכלפי אחרים לאורך לימודינו.

במשך שלוש שנים למדתי היסטוריה ומדעי המדינה לתואר ראשון. נישאתי בשנתי האחרונה לתואר, והסכמתי לפרנס את בעלי הסטודנט בזמן שהוא ממשיך לתואר שני, בהנחה שכישורי המשרד הדו-לשוניים שלי ישרתו אותי היטב בשוק העבודה.

וכך היה. נהניתי לתת שיעורים פרטיים לעמיתיי הסטודנטים אבל הייתי נחושה לחקות את אָמי כחלק מרצוני לכבד את הוריי. אם היא הייתה מזכירה, אז גם אני אעבוד בעבודה מנהלית כלשהי. פחות משבוע לאחר סיום התואר, התקבלתי לעבודה כעוזרת אישית לאדריכל ידוע, והרווחתי משכורת מעבר לחלומותיי הפרועים ביותר. במהלך השבוע הראשון הכרתי ספקים, בשבוע השני פגשתי אדריכלים מובילים, ובשבוע השלישי כבר הבנתי שהעבודה הזו אינה בשבילי. אבל הייתי המפרנסת העיקרית של משפחתנו! מה יכולתי לעשות? בעלי היה במילואים ורמת הייאוש שלי עלתה מדי יום.

חלום שחלמתי על סבתי אסתר, אָמו של אבי, שינתה את חיי. חלמתי שהיינו באושוויץ, שם הודיעה לי ש"יש לך משימה", ושמישמיטי היא לוודא "שלא ישכחו אותנו". משפט זה שלח אותי בחזרה ללימודי תואר שני בנושא השואה. מצאתי מרצה שהסכים להדריך אותי לתזה, והגשתי מועמדות למשרה פקידותית באוניברסיטה שם השתכרה עשירית ממה שהרווחתי במשרד האדריכלים. בעלי עודד את השאיפות שלי, והוריי היו תחילה זהירים ("איך תשרדו כלכלית?" "הכול בשליטה", "מה עם ילדים?" "הכול בעתו"), אבל הפכו לתומכים נלהבים כשמעו באיזה נושא אני מבקשת להתמחות. כי הרי לימודי שואה אינם "סתם" היסטוריה, וממילא, הלא היינו אמורים להיות "נרות זיכרון", נכון?

"אל תוך החשכה" (1979-1988)

באוקטובר 1979 התחלתי את לימודי התואר השני בתולדות ישראל ונתקלתי בטעימה הראשונה שלי מהמיזוגיניה האקדמית: פרופסור שאמר לנשים שלמדו אצלו בסמינר שמקומן בבית ולא בהיכלי האקדמיה. הוא התלוצץ, כך הסביר לאחר מכן, אך כשבדקתי את רשימת הסגל במחלקה לא הייתי בטוחה. לימדה שם אישה אחת בלבד, וכל כמה שנים קיצצו לה חלקים מהמשרה. אישה נוספת החלה ללמד במחלקה כאסיסטנטית בעת שכתבה דוקטורט אך פוטרה לאחר שהמנחה שלה פרש. מעט נשים לימדו במחלקות לתולדות ישראל באוניברסיטאות בארץ והייתי עתידה להתמודד עם מועדון כמעט סגור של שומרי הסף בניסיון להשיג משרה.

גם הבנתי שאין סיכוי שיציעו לי משרה תקנית בכר-אילן כי למחלקה שלי כבר היה חוקר שואה. הגיע הזמן לחשוב מחדש על אסטרטגיית התעסוקה שלי. בתקווה למשרת מחקר, בייליתי שעות ארוכות במכון לחקר יהדות הגולה, שוקדת על חומר לתזה על ילדים פליטים בבריטניה בתקופת השואה. צוות המכון, שהורכב בעיקר מחוקרים יוצאי גרמניה בשנות השישים לחייהם, התייחס אליי באופן נפלא והיו די המומים שיש סטודנטית צעירה ילידת ארצות הברית שמתעניינת בשואה. הם לא התייחסו למגדר אלא לגיל והתרגשו למראה "הילדה" כפי שקראו לי, שרוצה להקדיש את חייה המקצועיים לחקר השואה. במהרה הציע לי ראש המכון לעבוד בפרויקט מחקר והדבר הוביל בסופו של דבר למשרה חלקית כחוקרת במכון. כך הצטרפתי ל"משפחת המכון", בעת שאני מורידה את הגיל הממוצע שם בכמה וכמה עשורים.

שנתיים לאחר מכן, כשהמכון לחקר השואה נוסד לצד המכון לחקר יהדות הגולה עם הנהלה משותפת, המנחה שלי לתזה התמנה כמרכז המכון. מכיוון שהוא עדיין היה חבר סגל זוטר, כתבתי את עבודת הדוקטורט שלי על ילדים פליטים יהודיים בארצות הברית, אצל פרופסור בכיר יותר אך פחות ידוע. במהלך המחקר יצא לי לחקור חלק מהחוויות שעברו אחי ואחותי, וזו הייתה עבורי טעימה ראשונה בכתיבת היסטוריה משפחתית. היא הייתה גם הפעם הראשונה שכתבתי על נשים בשואה, רק שלא הבנתי אז שזה מה שאני עושה. ילדים פליטים משמעותם פעילי הצלה, מלווים לטרנספורט הילדים ועובדים סוציאליים. במקרה של אותם ילדים פליטים, רוב הפעילים, המלווים והעובדים הסוציאליים שעסקו בהצלתם וביישובם מחדש בארצות הברית היו נשים. כשהגיעו לארצות הברית הילדים נשלחו למשפחות אומנות

יהודיות, כך גם אחי ואחותי, אבל במבט לאחור הבנתי שמרבית המקורות שעסקו בנושא התמקדו באמהות אומנות.

מניסיוני באוניברסיטה ידעתי שכתובת דוקטורט הוא תנאי מוקדם והכרחי אך לא תנאי מספיק כדי להשיג משרה אקדמית. אקדמאים נשפטים לפי הפרסומים שלהם, והחלטתי להיכנס למשחק הזה מוקדם ככל האפשר. עד שהשלמתי את הדוקטורט פרסמתי תשעה מאמרים בכתבי עת עם שיפוט מדעי, כשאחד מהם גרם לאי נוחות עם מנחה התזה שלי שחש שלקחתי לו את נושא המחקר שעליו ביקש לפרסם בעתיד. אותו מקרה לימד אותי שיעור חשוב בפוליטיקה אקדמית: כשעובדים מול מנחים או עמיתים שעדיין נמצאים במאבק לעלייה בדרגה, יש לוודא שהם לא רואים כך מתחרה.

באותן שנים למדתי גם שיעור נוסף. כדי לשרוד באקדמיה, צריך לא רק יכולת ופרסומים, אלא גם קשרים וחברים. התיידדתי עם חברי הסגל הצעירים במחלקה בה למדתי אבל הכרתי מעט מאוד אקדמאים מחוץ לבר-אילן. כדי להרחיב את הרשת המקצועית שלי, השתתפתי בכנסים, תחילה כחלק מהקהל ומאוחר יותר כמשתתפת בפאנלים. המעגל האקדמי שלי גדל כשהתחלתי לעבוד באוניברסיטה הפתוחה אחרי שהמנחה שלי התזה ביקש ממני להצטרף לצוות שלו. לא היה מדובר במשרה אקדמית, אבל היא אפשרה לי להכיר חבורה מרתקת שחלק מהם הפכו לחבריי לכל החיים.

לאחר שחשבתי שלעולם לא יבקשו ממני ללמד בבר-אילן, הופתעתי כשהתבקשתי ללמד קורס קיץ באנגלית בנושא השואה לסטודנטים זרים במסגרת התוכנית ללימודי יסוד ביהדות. קורס זה הוביל לקורסים נוספים, הן בבר-אילן והן במקומות אחרים, אבל רק כמרצה מן החוץ ולעולם לא במחלקה לתולדות ישראל.

החלק האחרון בפאזל היה משפחתי. כמפרנסת העיקרית בארבע משרות, עבדתי כל היום, כתבתי כל הלילה, ו"גנבתי" זמן למחקר בין השניים. לא הייתה לי כל הזדמנות לבילויים, חופשה או מחשבות על הרחבת המשפחה. הוריי סייעו לנו ללא הרף, אולם, יום אחד אבי, שהיה אז כמעט בן שמונים, זרק לי משפט ששינה שוב את חיי: "שתדעי לך שמשאלת חיי אינה שיהיה לי נכד על שמי."

עשרה חודשים לאחר מכן נולדה בתי הבכורה, וכעבור שנתיים הצטרפה אליה אחות צעירה, בדיוק כשקיבלתי את התואר. במשך ארבע שנים חזרתי הביתה מהעבודה בשעה נורמלית כדי להיות עם בנותיי לפני שהבנתי

פרק 8: "איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס!?"

שבעלי אמנם סיים ללמוד, אבל אני עדיין נשארת המפרנסת העיקרית של המשפחה. הגיע הזמן לשינוי משמעותי בתוכניות.

שעת הנשים (1989-1998)

בסוף 1988 עבדתי באוניברסיטה הפתוחה כמרכזת קורס, עבדתי כחוקרת במכון לחקר השואה בבר-אילן, ולימדתי כמרצה מן החוץ בכל רחבי הארץ. מכיוון שהמכון התמחה ביהדות הדתית בתקופת השואה, כך עשיתי גם אני בעת שעסקתי בנושא "השואה והתפילה". במקביל התחלתי לכתוב פרק נוסף בהיסטוריה המשפחתית, את סיפורו של קיבוץ בוכנוואלד, אותו קיבוץ הכשרה שייסד אבי לאחר שהשתחרר ממחנה הריכוז. באחד הראיונות שערכתי עם אבי לקראת הספר, הוא הזכיר קבוצה של נשים צעירות, ניצולות שואה, מורות ותלמידות ברשת "בית יעקב" בפולין, שהצטרפו לקיבוץ לזמן קצר. הוא הזכיר בשמן כמה מהדמויות הדומיננטיות בקבוצה וסיפר לי כיצד נשארו יחד כל המלחמה בעזרת מעשי עזרה הדדית, גם באשוויץ.

כשהספרן שלנו במכון לחקר השואה, מנחם אלדר, הזכיר כבדרך אגב שהשם שלו לפני שעברת אותו היה אנגלרד, נזכרתי מיד באחד משמות הנשים שאבי הזכיר. "האם שמעת פעם על מישהי בשם רבקה אנגלרד?" שאלתי אותו. "את מתכוונת לבת דודתי!?" הוא ענה, ונתן לי את מספר הטלפון שלה. באותו ערב, דיברתי עם רבקה (אנגלרד) הופמן, המדריכה המיתולוגית בפנימייה בבית הספר בית יעקב בבני ברק, ולמדתי על ה"צנרשאפט", קבוצה של עשר "בנות" מבית יעקב, חלקן קרובות משפחה, אחרות חברות, שנשארו יחד לאורך כל המלחמה בפלאשוב, אושוויץ וברגן בלזן. תשע מהן היו עדיין בחיים, ובמהלך השנתיים הבאות ראייתי אותן, יחד עם בתה של החברה העשירית שנפטרה זמן קצר קודם לכן.

חוויותיהן של חברות ה"צנרשאפט" ריתקו אותי. הבנתי כמה חשוב להעלות על הכתב אותן חוויות ובכלל, חוויות של נשים בשואה, ובשנת 1988 ביקשתי מהסטודנטיות שלי במכללת "אמונה" לראיין נשים שעבדו בצריף המיון "קנדה" באשוויץ. התוצאה הייתה חוברת בשם קולות מקומנדו קנדה.

תיעוד עדויות הוא הבסיס למחקר מדעי, אבל הוא לא מספיק כדי להטביע חותם באקדמיה. לשם כך הייתי צריכה להכיר את המובילים והמשפיעים, לערוך מחקר מקורי פורץ דרך, ולפרסם את תוצאותיי בכתבי עת מובילים. כדי להצליח בכך הייתי זקוקה לא רק להתלהבות ויכולת, אלא גם לקשרים

וחברים. באותו זמן ערכתי ספר על ארכיונים שיש בהם חומר על השואה כחלק מסדרה שערכו פרופ' הנרי פרידלנדר וד"ר סיביל מילטון. סיביל, חלוצה בלימודי נשים בשואה, תמכה מאוד בעבודתי, ועודדה אותי לחקור את עולם החוויות של נשים בשואה כפי שהיא עשתה לאחרונה. באמצעותה התחלתי להתכתב עם חוקרות שעשו צעדים ראשונים בנושא: מריון קפלן, ברנה גורביץ', אטינה גרוסמן, ג'ואן רינגלהיים. גם פגשתי את אסתר פוקס ושרה הרוביץ' שהחלו גם הן לחקור את הנושא. הקשרים שיצרתי אתן ועם חוקרות מגדר נוספות, הרגיעו אותי שאינני לבד ברצוני למקד את האנרגיות שלי בתחום הזה.

למרות שהיה לי ל"ז" הוראה מפרך, העבודה המדעית בה עסקתי ריגשה אותי מאוד. מדובר היה בתחום מאתגר, במוכנים רבים תחום שעדיין לא היה ידוע באקדמיה הישראלית. בעת שכתבתי על עזרה הדדית בקרב נשים בשואה קיוויתי למפות גורמים משמעותיים שהבדילו אותה מהמקבילה הגברית שלה. בכך עיצבתי תחום מחקר חדש בחקר השואה, שהדגיש כיצד הקשרים בין נשים יהודיות לא היו בהכרח "עמוקים יותר" או "חזקים יותר" מאלה שהיו בין גברים, אבל בהחלט "שונים". ההבדלים הללו, והסיבות שעמדו מאחוריהם, הפכו ללב המחקר שלי.

כל זה קרה בתחילת שנות ה-90. באותו זמן פרסמתי את עבודת הדוקטור שלי על ילדים פליטים בארצות הברית כספר ועבודתי על שני ספרים נוספים: קיבוץ בוכנוואלד, וספר על השואה והתפילה. מה גרם לי פתאום להחליט להתמקד בלימודי נשים בשואה? באותו זמן החיים האישיים והמקצועיים שלי נמצאו בתנודה. הייתי המפרנסת העיקרית של משפחתי עם מספר משרות, ונדיר שראיתי את בנותיי הקטנות ערות מלבד מאשר בשבת. חסר היה לי מנטור אקדמי חזק שיכול היה לפרוץ את המחסומים כדי להשיג לי משרת הוראה תקנית. כשפרסמתי מאמר תוך כתיבת התזה והמנחה שלי היה בטוח ש"גנבתי" לו את הנושא בעוד שהגשתי את המאמר לפרסום הרבה לפני שהוא החל לעבוד עליו, וראיתי מה קורה כשחוקר בכיר יותר בתחום חושב שמישהו דורך לו על נושא שחשב ל"שלו". "נשים בשואה" היה נושא חדש בעולם האקדמי ועוד יותר בזירה הישראלית. משום כך, לא ניתן היה להאשים אותי בכך שאני מתעניינת בנושא שמישהו אחר חוקר, לפחות לא בישראל. האם זה יכול להיות הנושא המובהק שלי בעולם האקדמי הישראלי, שיתאפשר לי סוף סוף לקבל משרה מלאה תקנית?

היה גם ההיבט האישי. למרות שאבי העניק לי פרספקטיבה גברית על השואה, במשך שנים נמשכתי לסיפוריהן של נשים שחוו את האסון הנאצי:

פרק 8: "איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס!?"

אחותי, הדודות של אמי, ואמהות של חברות ששיתפו אותי בסיפוריהן. הייתה זו סבתי אסתר באותו חלום בלתי נשכח, שהפקידה בידי את המשימה לדאוג לכך ש"לא ישכחו אותנו". האם היא התכוונה שאספר את הסיפור שלה והסיפור של נשים נוספות בשואה? האם בחירת הנושא למעשה נעשתה עבורי מזמן?

למרות שלימודי מגדר בכלל ונשים בשואה בפרט היו חדשים בישראל, הם כבר התקיימו במקומות אחרים בעולם, והיה לי הרבה מה ללמוד. הצעד הראשון היה למקם את המחקר שלי במגרש המשחקים הרחב יותר, וביליתי חודשים בכך שלמדתי ביסודיות את כל התחום של לימודי מגדר. אלה היו השנים האחרונות של הגל השני בפמיניזם, לפני ימי האינטרסקציונליות וה"מיקרו-פוליטיקה" שהתחילו בתחילת שנות ה-90. שקעתי בתאוריה פמיניסטית, נמנעתי מהפנמת סטריאוטיפים מגדריים מיושנים, ויישמתי את התובנה התאורטית שלי על הלכידות המעשית של ה"צנרשאפט" במהלך השואה. התוצאה הייתה סדרת מאמרים על הקבוצה, תוך שימוש בהן כדוגמה לסוכנות נשית ואסטרטגיות הישרדות במשבר. משם עברתי להיבטים אחרים של הנושא כולל גבורת נשים בשואה, הנצחת נשים לאחר המלחמה, נשים בין העקורים, וזיכרון נשים בשואה.

במהלך אותן שנים גם התחלתי ללמד את הנושא, והעברתי את הקורס הראשון באקדמיה הישראלית על נשים בשואה. באותם ימים לימדתי במשרה חלקית רחוק מבר-אילן, שם הגעתי למבוי מקצועי סתום חרף רשימת הפרסומים הארוכה שלי. עדיין עבדתי במכון לחקר השואה בבר-אילן, ואולם הכרתי כבר את השטח והאנשים והבנתי שאין לי לאן להתקדם שם לכן חיפשתי ללמד במקום אחר.

ראש המכון, מנחה התזה שלי לשעבר, תמך ברצוני להתמקד בנשים, בניגוד לכמה עמיתים בכירים שהיו ספקנים לגבי הנושא. אפילו אלה שדאגו לי לא הבינו את בחירתני. כשההיסטוריון הבולט של השואה פרופ' ישראל גוטמן מהאוניברסיטה העברית ו"יד ושם" שתמיד היה אוהד כלפיי, שמע שאני מתעניינת בנושא, הוא פנה אליי בדאגה: "מה יהיה אתך מיידל'ה [ילדה קטנה]? במקום לכתוב על וויבערס [נשים], אולי תמצאי נושא רציני כמו מרד הגטאות או הפרטיזנים. אחרת, איך יתייחסו אלייך ברצינות!?"

היו גם הפתעות נעימות. פרופסור חשוב באוניברסיטת חיפה הצהיר שלמרות שאינו מבין מדוע מישהו ירצה להתמחות בנשים בשואה, הוא יגן בכל כוחו על זכותי לבחור בו כנושא מחקר. ב-1995 דליה עופר ולינור וייצמן ערכו סדנת חוקרים בירושלים שעסקה בלימודי נשים בשואה, שם

הייתה לי הזדמנות לפגוש אקדמאים אחרים שמתעניינים בתחום. בניגוד למה שאירע לרבות מחוקרות התחום בחו"ל, לאחר אותה התנגדות ראשונית שנתקלתי בה, בחירת הנושא התקבלה כמעט ללא עוררין. האם הדבר נבע מהאופי התרבותי של האקדמיה הישראלית, או העובדה שחקרתי את התחום כהיסטוריונית, כשהגיתוחים שלי מתבססים על מקורות ואינם אמפיריים או שאובים מתאוריות פמיניסטיות רדיקליות? לעולם לא אדע.

מאז ועד סוף העשור המשכתי לחקור היבטים שונים של חוויות נשים בשואה, אבל תוך כדי כך המחקר שלי החל לקבל תפנית מעט שונה. ב-1993 הוזמנתי להשתתף בסימפוזיון השנתי של הציביליזציה היהודית בחסות הקתדרה על שם קלוצניק באוניברסיטת קרייטון שבאומהה, נברסקה. נושא השנה היה "הגיבור בהיסטוריה היהודית". "אני לא ממש עוסקת בגבורה", הערתי לראש הקתדרה, שהיה עמית שלי בחיפה. "למה שלא תדברי על חנה סנש", הוא הציע, מאחר וידע שאני חוקרת נשים בשואה.

הכנתי את ההרצאה ובמהרה מצאתי את עצמי כותבת ספר על מבצע הצנחנים כשאני חוקרת את הנצחתה במשך יובל שנים. הספר החל את המעבר שלי מלימודי השואה ללימודי מדינת ישראל. במקביל אמנם פרסמתי ספר על נשים בשואה והמשכתי לכתוב מאמרים על נשים בשארית הפליטה, אולם עד סוף שנות ה-90 הייתי מבוצרת היטב בלימודי מדינת ישראל, ובייחוד בהיבטים של מגדר והנצחה.⁶⁸

למה עברתי מהעיסוק בנשים בשואה לחקר הנשים בישראל? הרי בשונה מהמצב באקדמיה בארצות הברית באותם ימים, בארץ לא הייתה כל התנגדות לחקר השואה, ואף לא לקורסים על נשים בשואה. אצלנו לא היה מישהו כמו גבריאל שונפלד (העורך של כתב העת "קומנטרי" שפתח פולמוס ציבורי בנושא בארצות הברית), ובניגוד לעמיתי במדינות אחרות, מעולם לא נתקלתי בהתנגדות בקרב הציבור האקדמי לרעיון של לימודי נשים בשואה. אפשר אפילו לומר שעבורי, המחקר על מבצע הצנחנים הייתה גשר בין לימודי שואה ללימודי מדינת ישראל, שני עמודי התווך של הזהות היהודית-האמריקנית שעליהם גדלתי, כך שהכתיבה על הנושא אפשרה לי למעשה להישאר בחקר שני התחומים בו־זמנית.

אבל זה לא היה "כפי שזה באמת קרה", כמונחים של רנקה. בסוף שנות ה-90 בחוג שבו לימדתי באוניברסיטת חיפה התמנה ראש חוג חדש שטען שהוא מתנגד ללימודי השואה, אבל למעשה התנגד לי, אישה דתית

Double Jeopardy: Gender and the Holocaust, London: Vallentine Mitchell, 1998. 68

פרק 8: "איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס!?"

שהוכשרה כהיסטוריונית באוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטה שנחשבה באותם ימים ל"אוניברסיטה דתית". "חוקרים דתיים לעולם לא יכולים להיות ביקורתיים כי הם מקבלים את מרות האל ללא ביקורת", הוא היה אומר, ברומזו אליי. כשהוא התמנה לראש חוג עוד לא הייתה לי קביעות ובדיוק קיבלתי חוזה לשלוש שנים מהאוניברסיטה. ואז יום אחד בהיר הוא הודיע לי שהחוזה לא יחודש. מהעדר ההתנגדות בישיבת החוג להחלטתו הבנתי כמה מעט חברים היו לי באותו חוג, דבר שחשתי כבר אחרי מות אבי ב-1993, כשעמית אחד בלבד מהחוג בחיפה הגיע אליי לביקור תנחומים.

שוב הרגשתי כמה חסר לי מנטור אקדמי חזק שעצם קיומו היה מרתיע את ראש החוג החדש מלנסות לפגוע בי מקצועית. גם הבנתי שימי בחיפה ספורים, ועליי למצוא עבודה במקום אחר. למרות שזה מעולם לא נאמר במפורש, מתוך היכרות עם המצב בלימודי השואה בישראל הבנתי שלא משנה איזה היבט אבחר לחקור, תמיד יהיה שחקן מרכזי בתחום שיעצור את ההתקדמות שלי בשלב זה או אחר. לימודי מדינת ישראל, נושא מתפתח באוניברסיטאות הישראליות, היה תחום בטוח יותר להשיג בו משרה.

אבי נהג לומר שבחיים צריכים 90% סייעתא דשמיא ו-10% מזל. אולם, מזל יכול להיות חרב פיפיות ואסונו של אחד עשוי להיות מזלו של אחר. הצעת העבודה שקיבלתי בזמנו בחיפה הייתה תוצאה של פטירתו הפתאומית של עמית, ואותו דבר קרה עכשיו באוניברסיטת בר-אילן. כשפרופסור ללימודי ציונות נפטר ביוני 1998, הוצעה לי משרתו, אך ועדת החיפוש, ובמיוחד המנחה שלי לשעבר לתזה, התעקשו לחלק את המשרה ביני לבין מועמדת אחרת, ולתת לנו "להיאבק" במשך שנה, כשהטובה מבינינו תיבחר בסופה לקבל את התקן. זה היה קרב מיותר ומתיש שבו ניצחתי נגד החברה הטובה שהועמדה מולי, בעיקר בזכות דרגתי כמרצה בכירה, שאפשרה לי להנחות תלמידי דוקטורט, מה שהיא לא יכלה לעשות. היא ואני עדיין חברות קרובות, אבל אותן שנים, ובמיוחד תחרות הגלדיאטורים המיותרת, גבו מחיר מבריאותי כפי שעוד אגלה.

בחזרה לעתיד (1999-היום)

באוקטובר 1999 התחלתי ללמד במשרה מלאה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן. בגיל ארבעים, סוף סוף יכולתי להפסיק עם חצי תריסר משרות ההוראה החלקיות שג'נגלתי ביניהן במשך למעלה מעשור. זקני המחלקה שהכרתי מהימים שלי כסטודנטית במחלקה, אלה שלא היו

מוכנים שאישה תעבוד במחלקה, כבר פרשו והעמיתים שלי היו ידידותיים מאוד. הסטודנטים נהנו מהשיעורים שלי, במיוחד אלה שעסקו בנשים ומגדר, ואני שמחתי ללמד אותם. כעבור שנתיים קיבלתי דרגת פרופסור חבר, ושנה לאחר מכן זכיתי בקביעות כשהדיקן האמפתי שלי הבין מדוע חששתי לדחות את ההליך ולחכות שיקשרו אותו לקידום הבא שלי.

אחרי שסוף סוף השגתי ביטחון מקצועי, התחלתי לשלם את המחיר על השנים שבהן מתחתי את עצמי עד הקצה כדי לפרנס את משפחתי. ילדיי שילמו את המחיר על העדרותי, ובריאותי הפיזית הידרדרה במהלך השנים, כמו גם נישואי שהסתיימו באותה תקופה בהסכמה הדדית. התחלתי פרק חדש בחיי, ולאחר מכן התחתנתי עם עמית שהבין היטב את המתחים של החיים האקדמיים. כמו אמי לפניי, הפעם התחתנתי עם הבוס. בעלי היה הדיקן האמפתי שלי לשעבר, יהושע שוורץ, גם הוא גרוש. יחד עם ילדינו, בנינו משפחה נפלאה שעלתה על ציפיותינו הגדולות ביותר.

אבל לא הכול היה מושלם בגן עדן. למרות שלימדתי גם לימודי שואה וגם לימודי מדינת ישראל, מיקדתי את המחקר שלי בעיקר בתחום האחרון מאותה סיבה שבחרתי בו מלכתחילה: הרצון להימלט מתקרת הזכוכית שעמיתים מסוימים בתחום הציבו למתחרים. לא ייחסתי את התקרה הזו למגדר שלי אלא לעצם קיומי, בהנחה שאותם עמיתים היו מתייחסים בצורה דומה לגברים צעירים בתחום, שגם אותם הם היו רואים כמתחרים. כשעברתי את הליך הקידום האחרון שלי לפרופסור מן המניין, נתגלו בפניי כמה מההיבטים המכוערים ביותר של החיים האקדמיים. נשבעתי שכשזה ייגמר, אהיה סוג המנטורית שסטודנטים חולמים עליה. כזו שתהיה שם עבורם בטוב וברע, שאעלה על הבריקדות ואשכב על הגדר עבורם, ושאגן עליהם בעוז על פי העיקרון של "עין תחת ציפורן": אתה נוגע בציפורן שלי (כלומר בסטודנטים שלי), אני מוציאה לך את העין!

בינתיים, הקרבות שלי באקדמיה עדיין היה רחוקים מסיום. בעוד הקרבות משתוללים, המשכתי הלאה. לימדתי, כתבתי, ייעצתי, והחזקתי בתפקידים מנהליים מספקים כראש התוכנית לתואר שני ביהדות זמננו, ראש בית הספר ללימודי יסוד ביהדות, ראש המכון לחקר הציונות הדתית, וראש מרכז פניה גוטספלד הלר לחקר האישה ביהדות. אבל המתחים גבו את מחירם, ובעיות בריאותיות מהעבר החלו לצוץ. בני משפחה, חברים ותלמידי המחקר שלי חיזקו אותי במהלך אותן שנים קשות, אבל זה לא היה מספיק.

כשעמדתי מול מתח כזה בפעם הראשונה בעת המאבק שלי לעלייה בדרגה, בעלי הציע לי לנקות את הראש ולרפא את הנשמה באמצעות שילוב

פרק 8: "איך יתייחסו אלייך ברצינות אם את כותבת על וויבערס?!"

שתי האהבות שלי, משפחה והיסטוריה. אז החלטתי למלא באופן מילולי את משאלתה האחרונה של סבתי ולכתוב את סיפור משפחתי כדי שלא יישכח. שורשים. להבין את העבר כדי לבנות את העתיד. התחלתי בכתביב הביוגרפיה של אבי המנוח שהתפרסה על פני כמעט מאה שנה והקבילה לרבות מהחוויות שעברו יהודי אירופה באותה תקופה. מושרשת עמוק בשואה ובתחיית העם היהודי, זו הייתה היסטוריה מגדרית מנקודת מבט גברית.

כמה שנים אחרי שסוף סוף עליתי לדרגת פרופסור מן המניין, אך עדיין במהלך תקופה מקצועית קשה, בעלי הציע לי שוב לעסוק בתולדות המשפחה. הפעם החלטתי לתעד את חייה של סבתי מצד אמי ואת בנות דורה, המהגרות היהודיות הצעירות שהגיעו לאמריקה ממזרח אירופה בתחילת המאה ה-20, שהשאירו את משפחותיהן מאחור. זו הייתה בהחלט היסטוריה של נשים, כולל זו של נשים בשואה, כשהתיאור שלי את תלאות משפחה בטרנסנסיסטוריה בזמן המלחמה התבסס על עדותה של אחותה הצעירה.

ספר מוליד ספר, והתחלתי לשרטט את חוויותיה של חמותי בת ה-95, אלה של בנות המהגרים, והאירועים שעיצבו את חייהן. אחר כך בא ספר על אמי המנוחה, הזדמנות בלתי צפויה לכבד אותה ולקיים את הדיבר החמישי בפעם האחרונה. היסטוריה. אהבה. משפחה. נשים. ואפילו שואה. השילוב המנצח. כוסי רוויה.

סוף שהוא התחלה

אמי נהגה לומר לעתים קרובות: "מה שעושה סיבוב בסוף חזור", וככל שהזמן עובר, אני מגלה כמה שהיא צדקה. באוקטובר 2018 התמניתי לראש מכון פינקלר לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן, המקום שבו הכול התחיל. הגיע הזמן לסיכום ביניים, כשפרק חדש בחיי עומד להיפתח. לאחר שנים של כתיבה על נושאים מגדריים אחרים, יכולתי לשוב לנושא שבחרתי מלכתחילה בלב קל יותר. באיזה היבט של חוויות נשים בשואה אני רוצה להתמקד? איזה זווית מושכת אותי במיוחד?

כששקלתי את השאלות הללו, הבנתי שיותר מכול אני רוצה ליצור "קהילות", פורומים רבת-חומיים בחסות המכון, של חוקרים העוסקים בהיבטים שונים של השואה. תקוותי הייתה להעניק להם את המסגרת והתמיכה שאני עצמי כה כמהתי להן במהלך הקריירה שלי. זיכרונות מכל

מה שעברתי הציפו אותי. נושאים שעליהם כתבתי. נשים שראיינתי. קולגות, מתחרים, תקרות זכוכית, בחירות, החלטות.

לפני שאוכל לפנות לעתיד, הייתי צריכה להשלים עם העבר. בשיחות עם חברות מתחום חקר השואה והמגדר, הבנתי עד כמה רבות מהנשים בדור האקדמי שלי חוו סיפורים וחוויות דומים לשלי, כל אחת עם הטויסט שלה. תחושת סולידריות מילאה אותי כששיתפנו אנקדוטות ותיארנו בחירות שעשינו, והמשפט "באחדות יש כוח" עלה במחשבותיי. "יש לך משימה", אמרה לי סבתי.

איך אוכל לאסוף את הסיפורים הללו כדי להראות לדור הבא של החוקרות והחוקרים מה השגנו ולחסוך מהם את הקשיים שאותם חווינו? האם עליי ליצור אתר באינטרנט ולהעלות שם את הסיפורים? להתחיל לכתוב בלוג? אולי עליי לאסוף את הסיפורים שלנו בספר? איך כדאי להתחיל? אולי במשהו שמחבר בין כולנו. הנה זה מתחיל:
"רבות מאתנו החליטו לכתוב על כך..."

פרק 9:

יצירת קבוצות דור שני בארצות הברית ובישראל

יש אמרה ידועה המגלמת בתוכה את תמצית התגובה היהודית לאירועים משמעותיים: "זה קרה. זה נגמר. חגגנו\התאבלנו. אכלנו\צמנו. עכשיו בואו נקים ארגון סביב זה, נריב על האירוע ונזכור אותו לנצח." בין אם היא מתארת את המצב נאמנה ובין אם לאו, האמרה מסמלת את התגובה היהודית לשואה לאחר סיומה: הקמת ארגונים רבים הקשורים באירוע, או התאמתם של ארגונים קיימים לשקף מהות הקשורה בשואה.

חלקם היו ארגוני ניצולים שהתחלקו לפי מוצא, מיקום חבריהם בזמן המלחמה או קשורים לאתרי השחרור. אחרים היו ארגוני פליטים יהודיים לשעבר, אגודות בסגנון "לנדסמנשפט" (אגודות על בסיס מקום מוצא משותף) עוד מלפני המלחמה, וכאלו שהורכבו מלוחמי הגטאות ופרטיזנים. בשל הדינמיקה הסוציולוגית והגיאוגרפית של החוויה היהודית בזמן המלחמה, לא היה זה נדיר להיות חבר בכמה ארגונים כאלה במקביל. וכמובן, תמיד היו ארגונים מתחרים, בהתאם לקביעה הידועה: "שני יהודים, שלושה בתי כנסת. שלך, שלי, וזה שאף אחד מאתנו לעולם לא ידרוך בו."

בחלוף הזמן התבגר הדור הבא שהקים ארגונים חדשים שהתמקדו בקשר שלהם לשואה: ילדי פליטים, ילדי יהודים מאזור זה או אחר, ילדי מגורשים, ילדי יהודים ששוחררו ממחנה או מגטו מסוים, ולבסוף, ארגונים מקומיים, לאומיים ובינלאומיים שהוקמו על ידי צאצאי ניצולי השואה ולמענם, בהתאם להגדרה הרחבה ביותר של המונח. חלק מהארגונים שרדו; אחרים נעלמו. חלקם השתנו והפכו לארגונים חדשים; אחרים התפצלו, התאחדו ושוב התפצלו, דבר שהוכיח כי המסורת היהודית של פלגנות לא איבדה את עוצמתה כשנמסרה לילדי ניצולי השואה, הידועים כבני ובנות ה"דור השני".

יחד עם אדם נוסף, אף הוא בן הדור השני, יסדתי ארגון כזה בראשית שנות ה־80, קבוצת הדור השני הראשונה שהוקמה בארץ, עוד לפני שהמונח "דור שני" הפך לפופולרי, כשעדיין כינו אותנו "ילדי ניצולים". באותה תקופה כוד לא הפנמתי שאני חלק מתמונה רחבה יותר, והפרק הזה הוא ניסיון להבין את התמונה הגדולה שהתפתחה עם הזמן, תוך התמקדות בדינמיקה שמאחורי יצירתם ופעילותם של ארגוני "הדור השני" שהוקמו בארצות הברית ובמדינת ישראל, שתי מדינות בעולם החופשי שבהן מספר גדול של בני ובנות הדור השני, במשך ארבעים שנה, מתחילת שנות ה־80 ועד לשנת 2022.⁶⁹

מה היה המניע להקמת גופים אלה ומי היו המקימים? באילו פעילויות התמקדו, וכיצד השתנה המיקוד לאורך זמן? מדוע ארגונים מסוימים המשיכו להתקיים במשך שנים בעוד שאחרים נעלמו לאחר תקופה קצרה של פעילות? האם לארגוני דור שני שחבריהם חלקו מכנה משותף נוסף פרט להיותם צאצאי ניצולי שואה, היה סיכוי גדול יותר להצליח? לאלו מסקנות הגיעו ארגוני דור שני שהיה להם פן מחקרי בנוגע לסוגיות של זהות ושייכות בקרב הדור השני והשלישי? אלו חלק מהשאלות שייבחנו בעמודים הבאים.

מה הם ארגוני "הדור השני"?

אם רוב האומות מנציחות את הניצחונות וההצלחות, היהודים נוטים להנציח את התבוסות והאסונות, אולי בשל הצורך להתמודד עם כה רבים מהם לאורך הדורות. ארגונים שהוקמו על ידי ניצולי שואה היו תגובה כמעט מסורתית לקטסטרופה, אך הקמת קבוצות הדור השני הייתה חדשנות שהתאפשרה רק בעולם שעבר את השינויים החברתיים והמהפכה התרבותית של "שנות

69 אין לנו סטטיסטיקה מדויקת באשר למספר בני ובנות "הדור השני" בעולם. אומדנים לגבי ארה"ב מדברים על מקסימום של 250,000 צאצאים לניצולי שואה בעוד שמעריכים שיש בין 750,000 למיליון בני ובנות ה"דור השני" בארץ.

Arlene Stein, *Reluctant Witnesses: Survivors, Their Children, and the Rise of Holocaust Consciousness*, New York: Oxford University Press, 2014; Ian Brown, *The Holocaust's long reach: Trauma is passed on to survivors' children. The Globe and Mail*, April 3, 2015. Available online: <https://www.theglobeandmail.com/life/the-holocausts-long-reach-trauma-is-passed-on-to-survivors-children/article23793425/>, נצפה ב־14 בדצמבר 2023. התכתבות המחברת עם בילי לניאדו, יו"ר לשעבר של ארגון "דורות ההמשך: נושאי מורשת של השואה והגבורה", 29 באוקטובר 2021, וראו גם אומדנים של "עמך – המרכז הישראלי לתמיכה נפשית וחברתית בניצולי שואה והדור השני", <https://www.amcha.org/node/72> נצפה ב־6 בנובמבר 2021.

ה־60 הסוערות", שהתמקדו בזהות אישית, ברווחה נפשית, בריפוי, ובתחושת "עצמי" חיובית.

מה שהצליח אצל צאצאי ניצולי השואה התברר כמוצלח באותה מידה גם אצל צאצאים של אוכלוסיות אחרות שחוו טראומה. בעת שאימצו גם הם את המונח "דור שני", הם דיברו על התמודדות עם מורשת טראומטית (המכונה גם "טראומה בין־דורית"), הקימו קבוצות תמיכה והשתמשו בכלים נוספים כדי להתמודד עם המורשת המטרידה שלהם. כך היה, שבדומה לארגוני הניצולים, גם ארגוני הדור השני לשואה הפכו לפרדיגמה ארגונית, המגלמת את ההשלכות הבין־דוריות של רצח עם.

קבוצות הדור השני לא פעלו בוואקום. כל ארגוני הדור השני הם חלק מקטגוריית מחקר הולכת ומתרחבת שמשלבת זיכרון קולקטיבי, פעילות בתר־זיכרון ותגובה לטראומה בין־דורית. הזיכרון הקולקטיבי, כפי שטען מוריס הלבואכס, הוא מאגר משותף של זיכרונות, ידע ומידע של קבוצה חברתית, שמקושר בצורה משמעותית לזהותה.⁷⁰ בתר־זיכרון הוא היחס של אדם לזיכרונות של אחרים שאותם הוא אימץ לעצמו. במקור, מדובר היה מונח שטבעה מריאן הירש בשנת 1992 כדי לתאר את היחס של ילדי ניצולים לזיכרונות הוריהם, אך הוא התרחב במהירות כדי להתייחס ליחס של בני דורות מאוחרים יותר לטראומות שלא חוו בעצמם, אך הועברו אליהם על ידי אלו שחוו אותן (טראומה בין־דורית).⁷¹

בעת התמודדות עם אירוע טראומטי כמו השואה (אך לא רק), בתר־זיכרון יכול להפוך לאלמנט רעיל ושלילי בחיי האדם. אחת הדרכים להפחית את ההיבטים השליילים של זיכרונות אלה היא פנייה ל"פעילות בתר־זיכרון" – מטמורפוזה של טראומה שלילית לפעולה חיובית. סקירה קצרה של פעילויות בתר־זיכרון המתמודדות עם טראומה בין־דורית מגלה ארבע תבניות חוזרות. הראשונה היא יצירת מסגרות לייעוץ פסיכולוגי לדור השני. כפי שמסביר הפסיכולוג סם ג'וני, מסגרות אלו מציעות התערבויות מבוססות־כוח כדי לעבד טראומה ולהגיע להחלמה. התבנית השנייה מתמקדת בשימוש בספרות ובאומנויות ככלי לעיבוד טראומות בין־דוריות. במחקרה על הקהילה הטמילית הגולה בקנדה, אן סאטקונם מדגימה כיצד נשים בנות הדור השני, שהוריהן שרדו את מלחמת האזרחים בסרי לנקה,

Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Marianne Hirsch, "Family Pictures: *Maus*, Mourning, and Post-Memory", *71 Discourse* 15:2 (1992): 3-29.

מעבדות טראומה וזהות באמצעות אמנות. התבנית השלישית עוסקת ביצירת מוסדות קהילה שבהם יש לילדי הדור השני תפקיד משמעותי. כפי שמראה המומחית לטראומה רייצ'ל גודמן, מוסדות אלה מספקים מסגרת אקולוגית שמקדמת חוסן בתהליך ההחלמה מטראומה בין-דורית. התבנית הרביעית והאחרונה היא פיתוח ארגוני דור שני שחבריהם חוקרים סוגיות של זהות ו"עצמי", תוך כיול מחדש של מפגשים שליליים או מורכבים שחוו עם הוריהם. במחקריהם על בני הדור השני של קמבודים-אמריקנים ועל שבט קיואה באוקלהומה, שתי קבוצות שחוו טראומה בין-דורית, מנתחים ג'ורדן וצ'ון כיצד ארגוני דור שני מסייעים לצאצאי קבוצות אלו לזהות, להגדיר ולהעריך את תפקידם על ידי הפיכת תחושת הקורבנות לפיתוח סוכנות אישית.⁷²

מבין כל החלופות הללו, נראה כי ארגוני הדור השני לשואה מהווים את התגובה המקיפה ביותר, הכוללת לעתים קרובות מרכיבים מכל אחת מהתבניות. חלקם היו קבוצות עזרה עצמית טיפוליות, שבתחילתן הונחו על ידי מטפלים\מנחים מהדור השני, שהעצימו את הדינמיקה הפסיכולוגית הקבוצתית כדי לקדם החלמה. אחרים עודדו את חבריהם לעבד טראומות בין-דוריות באמצעות אמנות וביבליותרפיה, תוך שהם משמשים כקהל הראשוני לתוצרים. ישנן קבוצות דור שני המוקדשות לפעולה חברתית, הפועלות יד ביד עם מוסדות קהילתיים חדשים או קיימים. כמובן, יכול להיות שילוב של כל האפשרויות הללו. כתוצאה מכך, ארגוני הדור השני עשויים להפוך לצורה הגמישה והמקיפה ביותר של פעילות בתר-זיכרון מבין כל החלופות שהוזכרו לעיל.

Sam Juni, "Second-generation Holocaust Survivors: Psychological, Theological and Moral Challenges", *Journal of Trauma Dissociation* 17:1 (2016): 97-111; Melvin J. Bukiet, *Nothing Makes You Free: Writings By Descendants of Jewish Holocaust Survivors*, New York and London: WW Norton and Company, 2002; Ann Satkunam, *Not Your Mother's Culture – Second Generation Tamil Women Negotiating Trauma and Identity Through Art*, MA Thesis, Ryerson University, Toronto, 2016; Rachael D. Goodman, "The Transgenerational Trauma and Resilience Genogram", *Counseling Psychology Quarterly* 26(3-4) (2013): 386-405; Janet Jacobs, *The Holocaust Across Generations: Trauma and its Inheritance Among Descendants of Survivors*, New York: NYU Press, 2017; Michael P. Jordan, *Reclaiming the Past: Descendants Organizations, Historical Consciousness and Intellectual Property in Kiowa Society*, PhD Dissertation, University of Oklahoma, Norman, Oklahoma, 2011; Korlany Chhun, *Transgenerational Trauma Among Second Generation Cambodian-Americans*, PhD Dissertation, Alliant International University, Sacramento, CA., 2016.

כיצד התפתחה הדינמיקה הזאת בקרב ארגוני הדור השני? כיצד באו לידי ביטוי ההבדלים הגיאוגרפיים והסוציולוגיים בין הארגונים במדינות השונות? כדי לענות על שאלות אלו, עלינו לחזור בזמן, לתקופה בה עוד לא קמו אותם ארגונים, כאשר המונח "שואה" שימש אך ורק לתאר משהו שקרה ליהודים, וזיכרון הקטסטרופה הזו היה של אירוע שהתרחש במהלך חייהם של רוב האנשים בעולם.

איך הכול התחיל

קבוצות הדור השני הראשונות היו קבוצות מודעות קצרות מועד, שהונחו על ידי הפסיכולוגיות בלה סברן וד"ר אווה פוגלמן באוניברסיטת בוסטון (1976), ובהמשך על ידי פוגלמן באוניברסיטה העברית בירושלים (1978). ההשראה שלהן הגיעה מקריאת דיאלוג בקרב ילדי ניצולים, שפורסם בכתב העת *Response: A Contemporary Jewish Review* בשנת 1975. הקבוצות של סברן ופוגלמן קיימו בין שמונה לשנים עשר מפגשים, והיו הקבוצות הראשונות של בני הדור השני שדנו בנושאים הנוגעים בחייהם של ילדים לניצולי שואה.⁷³

באותה תקופה, החלה האגודה הפסיכואנליטית האמריקנית להשתמש במונח "דור שני" ולא רק "ילדי ניצולים", כשהיא מכירה באוכלוסייה הזאת כישות עצמאית עם זהות משלה, ולא כפועל יוצא של הניצולים. כאשר פוגלמן הוזמנה לפגישות השנתיות של "הקבוצה לעיון פסיכואנליטי של השפעת השואה על הדור השני", החברים למדו ממנה על תוצאות המפגשים שהנחתה, תוך שימת דגש על המשמעות שמאחורי השימוש במינוח חדש. המונח "שני" מרמז על המשכיות – המשך של טראומת הניצולים, אם כי בצורה שונה. הוא גם מרמז על שרשרת מחברת ומידה מסוימת של תלות, שכן אין "שני" בלי "ראשון". יחד עם זאת, הוא נותן ביטוי לזהות הבוגרת והמתגבשת של בני אותו דור ולתחושת הלכידות שלו. לא עוד "ילדים" בודדים, אלא דור שלם עם מכנים משותפים הנובעים ממורשת השואה של חבריו. טרמינולוגיה היא גורם חשוב בעיצוב זהות, ואחזור למונחים אלה בהמשך, בהקשר אחר.⁷⁴

73 התכתבות המחברת עם ד"ר אווה פוגלמן, 18 ביולי 2021, התכתבות המחברת עם הלן אפשטיין, 16 ביולי 2021.

74 Eva Fogelman, "Generations of the Holocaust: Invisible to Visible Identity and Community", in: Judith Tydor Baumel-Schwartz (ed.), *The List: The Making of*

העניין בשואה הגיע לשיאים חסרי תקדים בעקבות שידור המיני-סדרה של NBC משנת 1978 בשם "שואה", כשבמקביל פורסם ספרה פורץ הדרך של הלן אפשטיין, *Children of the Holocaust*, שהציג מבט רפלקטיבי על הדור השני. כשהנושא של צאצאי ניצולי השואה עלה לראש סדר היום, החלו להתגבש הארגונים הראשונים של בני ובנות הדור השני בארצות הברית ובישראל. בנובמבר 1979, הכנס הראשון של בני הדור השני שהתקיים בהיברו יוניון קולג' הניח את היסודות להקמת ארגון דור שני, שהוקם שנה וחצי לאחר מכן, בעקבות המפגש העולמי של ניצולי השואה שנערך בירושלים ביוני 1981. אף על פי שהארגון שהוקם בארצות הברית נקרא "הרשת הבינלאומית של ילדי ניצולי השואה היהודיים (INCJHS)", הוא הפך במהרה לארגון אמריקני בעיקרו, שבראשו עמד הפעיל והמשפטן מנחם רוזנזפט, בנם של יוסף וד"ר הדסה בימקור-רוזנזפט, שהיו פעילים בקרב שארית הפלטה. הדסה רוזנזפט אף הייתה חברה מייסדת במועצה לזיכרון השואה של ארצות הברית.⁷⁵

היוזמה הישראלית הראשונה להקמת ארגון דור שני קדמה למעשה ליוזמה האמריקנית. במרץ 1980, לאחר ששמעתי על כנס הדור השני בארצות הברית, ייסדתי, יחד עם מומחה הפסיכודרמה יעקב נאור, גוף בעל שם ארוך וקיום קצר – "ארגון ילדי ניצולי השואה בישראל" – ששרד פחות משישה חודשים בשל חילוקי דעות בנוגע למטרת הארגון. האם חבריו, שהיו כארבעים במספר, צריכים להקדיש את האנרגיה שלהם לעיבוד השלכות אישיות של הרקע שלהם כילדי דור שני, או לנצל את הזמן כדי להתנדב אצל ניצולים קשישים או נזקקים? האם עליהם להיות קבוצת שיח (rap group) או להתמסר לפעולה חברתית? האם ניתן לשלב בין השניים? חוסר היכולת להגיע לקונצנזוס, אפילו בין המארגנים עצמם, הביא לפירוק הקבוצה שנה לפני שהוקם הארגון המקביל בארצות הברית. עם

an Online Transnational Second Generation Community, Bern: Peter Lang, 2022; Diane L. Wolf, "What's in a Name? The Genealogy of Holocaust Identities", *Genealogy* (2017) 1, 19 <https://doi.org/10.3390/genealogy1040019> באוקטובר 2021.

Holocaust, written by Gerald Green, directed by Marvin J. Chomsky, April 16-19, 75 Helen Epstein, 2021 באוגוסט 11 נצפה ב-1978, <https://www.imdb.com/title/tt0077025/>; Helen Epstein, *Children of the Holocaust*, New York: Putnam, 1979; Jeanette Friedman, "Rabbi Yitz Greenberg at 80: A Paradigm Changer", *Jewishlink*, June 27, 2013 <https://jewishlink.news/features/1000-rabbi-yitz-greenberg-at-80-a-paradigm-changer> באוגוסט 2021.

זאת, היא בישרה את הקמתו של ארגון דור שני גדול יותר בישראל: "ארגון דור ההמשך למורשת השואה והגבורה", שנוסד, בדומה לארגון ה-INCJHS, בעקבות המפגש העולמי של ניצולי השואה בירושלים בשנת 1981. "הדור השני לעולם לא יכיר מה הדור הראשון יודע בעצמותיו, אבל מה שהדור השני מכיר טוב יותר מכל אחד אחר הוא הדור הראשון", כתב מלווין בוקיט, סופר ומבקר ספרות בן הדור השני. כאשר ניצולים מתארגנים, ילדיהם כמעט תמיד נמצאים בקרבת מקום.⁷⁶

לא במקרה שני הארגונים הגדולים של בני דור שני, האמריקני והישראלי, קיבלו את הדחיפה שלהם מכנס ניצולי שואה וזכו לתמיכה או ליוזמה חלקית מארגוני ניצולים בעלי השפעה ומשאבים פיננסיים. בישראל, פעילים מארגוני הפרטיזנים, המחותרות ולוחמי הגטאות, כמו בלה אלסטר-רוטנברג ("וונדה"), יעקב גרינשטיין, סטפן גרייק ומשה קלכהיים, יזמו את הקמת ארגון דור ההמשך, בעוד יעקב זילברשטיין, ראש ארגון אסירי הנאצים, סייע לארגון מבחינה כספית בתקופות שונות. בארצות הברית, בנימין מיד, נשיא ההתאגדות האמריקנית של ניצולי השואה היהודים ומייסד WAGRO – ארגון לוחמי גטו ורשה (1963) – עזר להוביל את היוזמה האמריקנית.⁷⁷ האם הביטויים "יוזמה" ו"פעילות" הן למעשה מילים נרדפות ל"שליטה"? תלוי את מי שואלים. תקציבים הם גורם מכריע עבור ארגונים רבים, וארגוני דור שני סבלו תכופות מגירעונות כרוניים. לעתים קרובות, התמיכה של ארגוני הניצולים הייתה קריטית להמשך קיומם. באופן בלתי נמנע, הקשר בין ניצולים לקבוצות דור שני הוביל למאבקי כוח סמויים בין ניצולים שרצו לראות את מורשתם ממשיכה, לבין בני הדור השני שהתעקשו לקבוע את דרכם באופן עצמאי. ויכוחים על מדיניות ופרקטיקה לא תמיד הסתיימו בחיבוקים וחיוכים. כמו במשפחות שבהן ילדים נחשבים למבוגרים רק בהגיעם לשנות הארבעים והחמישים בחייהם, לעתים נדרש מעבר בין-דורי כדי שהדור השני יתבסס בעצמאותו.

חברי דור שני ברחבי העולם עשויים להיות בעלי מאפיינים דומים, אך הדבר אינו נכון לגבי הארגונים שהם הקימו. לא במקרה היו לארגוני

76 בוקיט עמ' 14.

Jeanette Friedman Sieradski, "Ta'aseh Lach Chavurah – Create Your Own Hood", in: Judith Tydor Baumel-Schwartz (ed.), *The List: The Making of an Online Transnational Second Generation Community*, Bern: Peter Lang, 2022. התכתבות המחברת עם ד"ר אווה פוגלמן, 18 ביולי 2021; התכתבות המחברת עם ג'נט פרידמן סירדסקי, 17 באוגוסט 2021.

הדור השני באמריקה ובישראל שמות שונים, שנבעו מהנרטיבים השונים של השואה ומהמאפיינים המגוונים של קהילות הניצולים ובני הדור השני בשתי המדינות. בעוד שאף אחד מהארגונים לא השתמש במונח "דור שני", הארגון האמריקני הדגיש את המילים "ניצולי שואה יהודים", מה שהיה מיותר בישראל. נוסף על כך, למרות הקשר החזק של שני הארגונים לארגוני פרטיזנים, רק בישראל שם הארגון כלל את המונח "שואה וגבורה" במקום "שואה", ביטוי לנרטיב הממלכתי הישראלי.

בשלב מוקדם, ארגוני הדור השני האמריקני והישראלי פנו לכיוונים שונים, בהשפעת הגיאוגרפיה והתרבות הארגונית. המרחבים הגיאוגרפיים הנרחבים בארצות הברית ומסורת הביזור עודדו את התפתחותן של קבוצות דור שני מקומיות. קבוצות אלו, שהוקמו על ידי פעילים כגון ג'ינט פרידמן (ניו ג'רזי) וצ'רלי סילו (מישיגן) החל מאמצע שנות ה-80 ואילך, שגשגו בערים כמו אטלנטה, קליבלנד, דטרויט, לוס אנג'לס, מיאמי, ניו יורק, פילדלפיה, סן פרנסיסקו, סנט לואיס, טינק וושינגטון הבירה.

בישראל, התהליך היה שונה, שכן הפרמטרים הגיאוגרפיים הצפופים לא עודדו את הצורך להקים קבוצות מקומיות. בשנות ה-80 המוקדמות, ארגון דור ההמשך שחבריו נפגשו באזור תל אביב, כלל כמה עשרות פעילים מכל רחבי הארץ, שעם הזמן חלקם הפכו לאנשי אקדמיה בולטים (רפי כהן-אלמגור, גד ברזילי, גדעון גריף, שמואל רפאל) או פעילי ציבור (ציפי קיכלר, ביילי לניאדו). חלקם גויסו ליוזמה על ידי חבר הכנסת ניצול השואה דב שילנסקי, ואחרים על ידי משה קלכהיים ויעקב גרינשטיין מארגון הפרטיזנים.

הארגון, שמנה קרוב ל-1,400 חברים, פעל עד לשנים 1986-1987, כאשר מספר חברים טסו ללימודים בחו"ל ואחרים סיימו את לימודיהם והתקשו להקדיש זמן לפעילות הדור השני. קשיים כלכליים בתחומי הפרסום והדיור אילצו את הארגון לבקש תמיכה כספית מארגוני הניצולים, מה שהוביל להצטמצמותו. כעבור זמן הוא הומצא מחדש תחת שם שונה והמשיך לפעול במשך יותר מעשור, לפני שעבר שינוי ארגוני משמעותי נוסף.

כמו הארגון האמריקני, הארגון הישראלי קיים כנסים וקידם פעילות חינוכית הקשורה לשואה. עם זאת, הוא לא קיים קבוצות דיון ותמיכה כמו ארגוני הדור השני המקומיים בארצות הברית, אולי בשל אופיו הלאומי או בשל ההבדלים התרבותיים בין ישראל של שנות ה-80 לארצות הברית ביחס לקבוצות תמיכה ומודעות עצמית. מרבית המאמצים הוקדשו לכנסים

ציבוריים, ובסוף העשור הוא התחיל לפעול לקידום משלחות חינוכיות לפולין ותמיכה ב"מצעד החיים" שהחלו בשנת 1988.⁷⁸

באותה תקופה פעל בישראל גוף נוסף לקידום החינוך בנושא השואה בשם "לפידי – התנועה להוראת לקחי השואה". אף שלא היה מדובר בקבוצת דור שני מובהקת, הוא נוסד על ידי עורך הדין והמחנך, בן הדור השני, אריה ברנע, וזכה לתמיכה רחבה מצד בני הדור השני. הארגון פעל בין השנים 1986-1994 ושם לו למטרה לקדם יעדים חינוכיים מגוונים, כולל הוראת לקחי השואה מנקודת מבט ציונית, התמקדות בהצלה בתקופת השואה, גורל יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון, וכן אחריות לעזור לקורבנות רצח עם אחרים.⁷⁹

כאשר שורדי השואה התחילו להבין כי הזמן הולך ואוזל, החלו להיווצר מסגרות דור שני גם בתוך ארגוני ניצולים ו"ארגוני יוצאי" מקום זה או אחר, כגון: "ארגון יוצאי סלוניקי", "אגודת יוצאי בוכניה" ו"שארית הפליטה – ארגון ברגן-בלזן בישראל". בדומה למצב בארצות הברית, גם במסגרות אלו היחסים בין הניצולים לבני הדור השני היו לעתים טעונים, בדומה ליחסים המורכבים בין ניצולים לילדיהם בכל מקום.⁸⁰

שלבם חדשים בזרות הארגונית של הדור השני והשלישי

מאמצע שנות ה-90 ואילך החלה תקופה חדשה בהתפתחות ארגוני הדור השני, שנבעה משינויים בין-דוריים והתפתחויות טכנולוגיות. בישראל המשיך לפעול ארגון דור שני קטן שפעל בשיתוף פעולה עם קבוצות כמו "עמך". אולם רק לאחר עשור נוסף (2005) הוקם ארגון "דורות ההמשך – נושאי מורשת השואה והגבורה", שהתמקד בתחומי ההנצחה והיוזמות חינוכיות. אחד ההסברים להתחדשות והתרחבות הארגון הוא היעלמותם ההדרגתית של הניצולים המבוגרים והזדקנותם של בני הדור השני, שהגבירה את המודעות לכך שהם יצטרכו להמשיך את מורשת הוריהם בעצמם. הסבר נוסף היה התפתחות האינטרנט, שהביאה את דבר קיומם של הארגונים לידיעת בני

78 התכתבות המחברת עם פרופ' גדעון גרייף, 29 ביולי 2021.

79 התכתבות המחברת עם אריה ברנע, 13 ביולי 2021, 14 בנובמבר 2021.

80 התכתבות המחברת עם ביילי לניאדו, 13 ביולי 2021, ריאיון טלפוני של המחברת עם פרופ' שמואל רפאל, 13 ביולי 2021, ריאיון בזום של המחברת עם פרופ' רפי כהן-אלמגור, 19 ביולי 2021, התכתבות המחברת עם ד"ר רחל קולנדר, 25 ביולי 2021, התכתבות המחברת עם פרופ' גדעון גרייף, 29 ביולי 2021, ריאיון טלפוני של המחברת עם פרופ' גדי ברזילי, 9 באוגוסט 2021.

הדור השני ברחבי הארץ, תוך ביטול עלויות הדיוור שהקשו כלכלית על הארגונים שקדמו לו.⁸¹

המעבר הבין-דורי בא לידי ביטוי גם בארגונים אחרים כגון "ארגון יוצאי בוכניה", שבו ד"ר רחל קולנדר, בת הדור השני, קיבלה לידיה את הנהגת הארגון כולו ופעלה להביא לשורותיו מספר רב של בני דור שני שטרם היו קשורים בו על אף שהוריהם היו חברים בארגון לאורך השנים. אמנם ארגונים אלה לא הוגדרו כארגוני דור שני, אך בפועל, עם היעלמות דור הניצולים, רוב חבריהם היו בני הדור השני. הארגונים לא עסקו בנושאים הקשורים בדור השני אלא התמקדו בשימור מורשת הקהילה והנצחת קורבנותיה בשואה.⁸² אותו מעבר בין-דורי וכן השפעת ההתפתחויות הטכנולוגיות על ארגוני בני ובנות הדור השני הורגשו גם בארצות הברית, אך קיבלו שם צורה שונה. אחד הביטויים לכך היה יצירת קהילות דור שני מקוונות, שהראשונה בהן נקראה 2nd Gen List. ה"רשימה", כפי שכונתה בידי חבריה, נוסדה בשנת 1995 ביוזמתו של פול פולדס, מהנדס חשמל ועורך דין שהפך לאיש עסקים. פולדס, בן הדור השני, לא הצליח למצוא קבוצת דור שני באזור מגוריו בווישינגטון הבירה. מתוך הבנה שקבוצות מקוונות מאפשרות הצטרפות מעבר לאזור גיאוגרפי מוגבל, הוא ייסד את "הרשימה" עוד לפני שהאינטרנט במתכונתו הנוכחית היה נפוץ.⁸³

קבוצת רשת, "הרשימה" לא נאלצה להתמודד עם חלק מהבעיות שאֵתן התמודדו קבוצות דור שני שהמשיכו לקיים מפגשים פנים אל פנים. היא הייתה הראשונה שפרצה מחסומים מקומיים ולאומיים כדי להפוך למסגרת דור שני בינלאומית דוברת אנגלית. היא גם לא הייתה זקוקה למימון. לאחר שנחסך הצורך לחפש תמיכה כספית, פעילי הקבוצה יכלו להקדיש את זמנם לדיונים בעברם ולוויכוחים על ההווה והעתיד. בסופו של דבר, לאחר תקופה שבה התמודדה עם חלק מתחלואי הרשת כגון בריונות רשת, טרולים וכדומה, עברה "הרשימה" מספר גלגולים שבמהלכם הייתה כבר חברה פעילה בה. בינתיים, עקב שחיקה, המייסד וחלק מהחברים הפעילים עזבו לא רק את תפקידי ניהול אלא גם את הקבוצה. ל"רשימה" גם לא הייתה פלטפורמה יציבה, ולכן היא נאלצה לנדוד דרך כמה פלטפורמות חנימיות

81 בשנת 2020 היו לארגון יותר מ-7,000 איש רשומים ברשימת התפוצה שלו. התכתבות המחברת עם ביילי לניאדו, 13 ביולי 2021.

82 התכתבות המחברת עם ד"ר רחל קולנדר, יו"ר ארגון יוצאי בוכניה (דור ההמשך), 25 ביולי 2021.

83 התכתבות המחברת עם פול פולדס, 1 ביולי 2021.

עד שלבסוף הפכתי אותה לקבוצת גוגל שאני מנהלת וכך היא פועלת עד היום. ההיסטוריה וההתפתחות של קבוצה זו מתוארות בפרק נפרד בספר זה. בעת חגיגות העשור ל"רשימה", נולד פייסבוק, שהציע פלטפורמה נוספת למפגשים של בני ובנות הדור השני. מאז נוצרו קבוצות דור שני רבות בפייסבוק שהפיצו מידע על אירועים הקשורים לשואה ולדור השני, שיתפו חוויות והתמקדו בנושאים ספציפיים, כגון הדרך בה יכולים בני הדור השני לקבל אזרחות אירופאית וכדומה. העיון בקבוצות הפייסבוק הרבות בשפה האנגלית שנוצרו עבור צאצאים של ניצולי שואה מגלה גיוון גיאוגרפי, פוליטי וחברתי עצום. אידאולוגיות פוליטיות אמריקניות, היחס לממשלות באירופה ובייחוד במזרח אירופה, וכן ויכוחים בדבר מדיניות ישראלית כלפי נושאים אלה ואחרים הם רק כמה מהנושאים העולים בקבוצות אלו והופכים מיד לדיונים סוערים.

יש קהילות מקוונות שפתוחות לציבור הרחב; אחרות סגורות. חלקן מאפשרות חופש ביטוי; אחרות מבקשות מהחברים להימנע מלהצהיר הצהרות פוליטיות מכל סוג. חלקן מתגאות באלפי חברים, בעוד שבאחרות יש רק קומץ משתתפים. חלקן הופכות לפלטפורמות למה שמכונה באופן מליצי "אולימפיאדת הסבל", המשוות מי מחבריהן סבל יותר בתור בן או בת הדור השני בעוד שבאחרות מתקיימות אך ורק דיונים בעניינים חינוכיים. רבות מהקבוצות, כולל "הרשימה", הפכו לחבל הצלה עבור בני ובנות הדור השני במהלך מגפת הקורונה, כאשר פגישות פנים אל פנים הופסקו לעתים קרובות באופן פתאומי. עם זאת, הצד האפל המתועד היטב של ההסתמכות על פייסבוק לצורך אינטראקציה חברתית הורגש גם בחלק מהדיונים של בני ובנות הדור השני.⁸⁴

בארצות הברית המעבר לארגוני דור שני מקוונים קדם למעבר הזה בישראל בכמעט חצי עשור. מספר שנים לאחר שהוקמו קבוצות פייסבוק של בני ובנות דור שני בשפה האנגלית, הושקה הראשונה מבין שלוש קבוצות הפייסבוק של הדור השני בעברית – "דור שני לניצולי שואה" שהוקמה כקבוצה ציבורית ב-2010. אחריה הוקמו שתי קבוצות נוספות – "דור שני לשואה" (2013) וכן, "אני דור שני (שואה)" (2014). בעוד שבארצות הברית ישנן קבוצות פייסבוק מקומיות עבור הדור השני שהן תולדה של קבוצות

Xiaomeng Hu, Kim, Andrew, Siwek, Nicholas, and Wilder, David, "The 84 Facebook Paradox: Effects of Facebooking on Individuals' Social Relationships and Psychological Well-Being", *Frontiers in Psychology* 31 (January 2017) <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00087>, נצפה ב-31 באוקטובר 2021.

פנים אל פנים קודמות, הגודל המצומצם של מדינת ישראל והמסורת הארגונית הריכוזית של הדור השני מנעו את יצירתן של קבוצות מקומיות מקוונות דומות.

האופי הבינלאומי של האינטרנט והנטייה שלו להפוך למשווה גדול אפשרו לישראלים דוברי (או קוראי) אנגלית להשתתף באופן פעיל בקבוצות מקוונות בינלאומיות של הדור השני. רבע מהחברים הפעילים ב"רשימה" חיים בישראל, ולא כולם דוברי אנגלית מבית. מספר ניכר של בני הדור השני הישראלים משתתפים הן בקבוצות פייסבוק הבינלאומיות לדור השני הפתוחות לציבור הרחב והן באלו הסגורות.

ומה לגבי הדור השלישי? למרות שרשמית הם שייכים לדור אחר, לא נדיר למצוא בני דור שני ושלישי שהם באותו גיל. הדור השלישי המבוגר ביותר הוא אף מבוגר מהדור השני הצעיר ביותר. בתחילת המאה ה-21, קבוצות פנים אל פנים של דור שלישי התארגנו בארצות הברית ובפייסבוק. בישראל, הארגון הגדול לצאצאי ניצולי שואה נקרא "עמותת דורות ההמשך" – שם מכיל הכולל בתוכו את כל הדורות של צאצאי ניצולי השואה. מאחר שמרבית בני הדור השלישי הם מתחת לגיל 50 ועוסקים בענייני עבודה, הקמת משפחות וכדומה, מעורבותם בקבוצות אלו עדיין פחות מורגשת. יהיה מעניין לראות אם הם יאמצו את דפוס הוריהם ויהיו מעורבים יותר בנושאי השואה ככל שיתבגרו, או שמא המרחק הכרונולוגי הנוסף של הדור שלהם מהשואה והעובדה שלא גידלו אותם הניצולים, יפעלו כמנגנון הרחקה מארגונים כאלה.

חוקרים זוכרים

עד 2018, כמעט כל קבוצות הדור השני בארצות הברית או בישראל, בין אם מקוונות ובין אם היו פנים אל פנים, היו קבוצות דיון, קבוצות טיפול, קבוצות פעילות חברתית, קבוצות שנוצרו למטרות חינוך בנושא השואה, או שילוב של כל הנ"ל. כמעט אף אחת מהן לא נוצרה למטרות מחקר. הדבר השתנה כאשר התמניתי לראש המכון לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן ויצרתי פורום של בני ובנות דור שני בשם "חוקרים זוכרים", שהתמקד בצאצאי ניצולים מכל העולם שבחרו במקצוע עם מרכיב מחקרי חזק. ההשערה שלי הייתה שרבים מבני הדור השני גדלו עם שאלות הקשורות בשואה שאותן פחדו לשאול את הוריהם או שביתם לא היה מתאים לדיונים כאלה. אם כן, שאלתי, האם היה קשר כלשהו בין מורשת השואה שלהם לבין בחירתם

במקצוע מחקרי (אקדמי, רפואי, משפטי וכו', ולא בהכרח קשור לשואה), שאילץ אותם לשאול שאלות, לחקור ולהרהר באופן מתמיד? האם המחקר הפך אצלם לזירת זיכרון והנצחה? הפורום התמקד תחילה בחוקרי דור שני, אך מהר מאד כלל גם חוקרים בני הדור השלישי.

בסופו של דבר, בפורום "חוקרים זוכרים" השתתפו למעלה מ-250 חוקרים מכל רחבי העולם והוא עדיין גדל. שלוש קבוצות מיקוד של 30 משתתפים משבע מדינות נפגשו מדי חודש כדי לדון בשאלות אלו, והפכו בסופו של דבר לבסיס לספר "חוקרים זוכרים" שערכתי יחד עם פרופ' שמואל רפאל. משתתפי הפורום התבקשו למלא שאלון מפורט שחיברתי, הבוחן את הקשר בין הבחירות האישיות והמקצועיות שלהם לבין הרקע שלהם כבני ובנות הדור השני והשלישי, ולדרג את מידת הזדהותם עם היגדים הקשורים לשואה במספר מסגרות. החלק הראשון של השאלון עסק בבית ההורים והופיעו בו היגדים כמו: "כשהייתי צעיר, שאלתי את הוריי שאלות רבות על החוויות שעברו בשואה"; "כשהייתי צעיר, זה לעתים קרובות הפחיד אותי כשהוריי היו מתחילים לדבר על השואה". משם עברו השאלות לבחירות חינוכיות ואישיות. ההיגדים בחלק זה כללו: "רציתי להצליח בלימודי כדי לפצות את הוריי על מה שהם חוו במהלך השואה"; "כשהייתי צעיר יותר, הרגשתי שחוויות השואה של הוריי השפיעו מאוד על חיי היומיום שלי". לאחר מכן הם התבקשו לדרג היגדים שעסקו בחוויות אישיות כמו: "אני עדיין מרגיש לפעמים כמו 'נר זיכרון' לקרובי משפחתי שנרצחו בשואה" ו"ביקרתי במחנות, בגטאות או במקומות המסתור בהם הסתתרו הוריי במהלך השואה". לבסוף, הם ציינו את הזדהותם עם היגדים לגבי הבחירות המקצועיות שלהם: "אני חושב שיש קשר בין הבחירה שלי להיות חוקר ולחפש פתרונות ותובנות, לבין הרקע שלי כדור שני", "אני חושב שלחוקרים בני הדור השני יש מכנים משותפים ייחודיים שאין להם עם עמיתיהם למחקר שאינם חלק מהדור השני", וכדומה. חלק מהתשובות היו צפויות בעוד שאחרות היו מפתיעות. 75% מהחוקרים בני הדור השני שהתגוררו בחו"ל עדיין הרגישו את עצמם כ"נרות זיכרון", לעומת פחות ממחצית המשיבים שחיו בארץ. קרוב ל-80% מחוקרי הדור השני מחו"ל חשו קשר חזק בין מורשת השואה שלהם לבין בחירתם במקצוע מחקרי, לעומת פחות מ-40% מבני הדור השני בארץ. בניגוד לתפוצות, שם השואה (וישראל) ממלאות תפקיד מרכזי בזהות היהודית, ולא רק עבור בני ובנות הדור השני, נראה כי החיים בישראל מספקים לדור השני מסגרת לאומית וחברתית שעשויה להפחית את הצורך להשתמש בשואה כסמן של זהות קולקטיבית.

דיכוטומיות דומות התקיימו מבחינת קבוצות גיל. מספר החוקרים המבוגרים (שנולדו לפני 1950) בני הדור השני, שציינו כי השואה הייתה נוכחת מאוד בבתיהם, ושהם דיברו עליה לעתים קרובות עם משפחותיהם, היה פי שניים ממספר החוקרים הצעירים (שנולדו אחרי 1970) שהעידו על כך. למעלה ממחצית מחוקרי הדור השני המבוגרים ציינו כי הקשר בין מורשת השואה שלהם לבחירת מקצוע מחקרי התחזק עם הזמן, לעומת רק שליש מקבוצת הדור השני הצעירה ביותר. לפיכך, נראה כי משך הזמן שחלף בין סוף מלחמת העולם השנייה לבין לידת בני הדור השני, ממלא תפקיד חשוב במרכזיות השואה בחייהם.

ואז היו חוקרי הדור השלישי, שמתוכם פחות ממחצית הודו שהיו "אובססיביים לגבי השואה" בנעוריהם, לעומת יותר משני שלישים מחוקרי הדור השני בני גילם, כולם ילידי 1970 ואילך. פחות משליש קישרו את הדחף המחקרי החזק שלהם למורשת השואה, לעומת למעלה ממחצית מחוקרי הדור השני בני גילם. לבסוף, כמעט ולא היו חוקרים בני הדור השלישי שציינו שיהיה להם קשה להשתתף בפרויקטים מחקריים משותפים עם חוקרים גרמנים לא-יהודים, בעוד שלמעלה משליש מחוקרי הדור השני בקבוצת הגיל שלהם הודו שהם חשים כי שיתוף פעולה מקצועי כזה יהיה עבורם דבר מאוד לא פשוט.

מסקנה חשובה שעולה ממחקר זה היא שהמרחק הדורי מהשואה, להבדיל מהגיל הכרונולוגי, נראה כגורם מכריע בנוגע להשפעת מורשת השואה והיחס לדור הראשון. גם אם הם היו באותו גיל, מאותו רקע חברתי ומאותה מדינה, בני הדור השני והשלישי הגיבו באופן שונה לנושאים הקשורים לשואה. נראה כי לגדול עם הורים ניצולים היא חוויה שונה מאוד מלגדול אצל ילדיהם. מסקנה נוספת היא שגיאוגרפיה ותרבות ממלאות תפקידים חשובים בחייהם של בני הדור השני והשלישי, כפי שניתן לראות מההבדל בתגובות בין בני הדור השני/שלישי שגדלו בישראל לבין אלה שגדלו בחו"ל.

תובנות חדשות

הבה נחזור לנקודת המוצא שלנו – השואה בין ארגוני דור שני בארצות הברית ואלה שבִּישראל, שקמו לאורך תקופה של ארבעים שנה. שלוש סוגיות מאפיינות את ההבדלים ביניהם – מינוח, משימה והיבט גיאוגרפי – וכל הארגונים פועלים במסגרת נרטיב השואה שרווח במדינתם בזמן מסוים. המינוח קשור לדימוי עצמי ולקבלה חברתית. באמריקה, המונח "ניצול

שואה" נכנס לשימוש במהלך אמצע עד סוף שנות ה-70. לפני כן הם נקראו "יהודים משוחררים", "עקורים" ואז "פליטים" או "מהגרים". במהלך שנות ה-70 הם סווגו מחדש כ"ניצולים", מונח חיובי יותר המציין חוק, התמדה, גבורה ואפילו סוכנות. גם בישראל כינו אותם "ניצולים" (אלה שניצלו על ידי אחרים), אך בארץ המינוח הזה נחשב למונח פסיבי לאור ההיררכיה ההרואית הישראלית של מורדי הגטאות והפרטיזנים. רק במהלך העשור השני של המאה ה-21 החלו להשתמש במונח "שורדים", כמונח חיובי ופעיל יותר המבטא מידה של סוכנות.

הבדלים במינוח הותירו את חותמם על ארגוני הדור השני. בעוד שהארגון הראשון של בני הדור השני בישראל השתמש במונח "ילדי ניצולי שואה" בכותרתו, כל ארגוני הדור השני הישראליים שקמו לאחר מכן נמנעו מלהשתמש בביטוי זה. במקומו, הם בחרו בביטוי המייצג עתיד והמשכיות ("דורות המשך"), תוך אימוץ הנרטיב הממלכתי הישראלי של שואה וגבורה, שנוצר כדי להתמקד בהיבטים של השואה שלא התנגשו עם האתוס הציוני של גבורה פיזית. דבר זה אינו מפתיע שכן היוזמה להקים ארגון דור שני ישראלי גדול באה מארגון הפרטיזנים, לוחמי המחתרות והגטאות, והשם הרשמי של יום הזיכרון לשואה שהוכרו על ידי הכנסת ב-1959, הוא "יום הזיכרון לשואה ולגבורה". בסופו של דבר, המונח "גבורה" הורחב בארץ עד שכלל גם התנגדות לא מזוינת מסוגים שונים – תרבותית, חינוכית ודתית – אך דבר זה היה בשלב מאוחר הרבה יותר. עד אז, כבר נקבעו הטרימינולוגיה והנרטיב של ארגון הדור השני, חרף העובדה שמעטים מראשי הארגון היו בנים של פרטיזנים או לוחמי גטאות, והשינויים שכבר היו ניכרים באתוס השואה הישראלי בתחילת שנות ה-80.

בארצות הברית הארגון הגדול ביותר של בני ובנות הדור השני השתמש בביטוי "ילדי ניצולי השואה", ובכך העניק לניצולים וילדיהם מעמד שווה בהגדרה העצמית/תדמיתית שלו. ואולם, מרבית הקבוצות המקומיות שפעלו כינו עצמן ארגוני "הדור השני". בעוד שלא קיים "דור שני" ללא דור ראשון, קבוצות אלו התמקדו בעצמן מבלי לכלול באופן גלוי אוכלוסיות או אידאולוגיות אחרות בכותרתן.

המינוח קשור באופן מהותי למשימה, ובמקרה זה, גם להיבט הגיאוגרפי. בעוד שהארגון המרכזי של בני ובנות הדור השני בארצות הברית עסק בתחומי החינוך, ההנצחה והפעילות החברתית, ההיבט הגיאוגרפי (כלומר העובדה שארצות הברית היא מדינה גדולה) הביא להתפתחותן של קבוצות מקומיות, שכל אחת מהן קבעה בעצמה את הכיוון שלה. באמריקה של

תחילת שנות ה-80, שבה רווחה נפשית הייתה ערך מרכזי וטיפול נפשי נחשב לצעד מקובל ואף מתבקש להשגת אותה רווחה, רבים מבין חברי הקבוצות המקומיות הקדישו לבסוף את פגישותיהם לדיון בחוויות הייחודיות והכואבות לעתים של היותם בני הדור השני.

העברה בין-דורית של טראומה תלויה בסוכנות ובסגנונות התקשורת של ההורים. כפי שדיאן וולף מראה לנו, סגנון תקשורת חיובי, פתוח ומתאים לגיל יכול למתן את ההעברה הבין-דורית של הטראומה.⁸⁵ מכיוון שחלק גדול מניצולי השואה לא אימצו סגנון זה כשסיפרו לילדיהם על חוויותיהם מהשואה, קבוצות הדיון של בני ובנות הדור השני עזרו לחבריהן לצמצם את המקום המרכזי שמילאה הטראומה בחייהם.

בישראל של שנות ה-80 הארגון המרכזי של בני ובנות הדור השני שקם באותן שנים הקדיש את מאמצים לתחומי החינוך, ההנצחה והפעילות החברתית. ומאחר ומדובר היה במדינה קטנה, בשונה מארצות הברית, ההיבט הגיאוגרפי לא עודד את התפתחותן של קבוצות דור שני מקומיות שעשויות היו לאמץ משימות אחרות. אכן בארגון הראשון של בני הדור השני הישראלי, קצר המועד, שהקמתו היו רבים שבקשו להפוך אותו לקבוצת דיון ותמיכה, אולם זה לא היה הכיוון שבחר אף אחד מבין ארגוני הדור השני שקמו לאחר מכן. זאת ועוד, מאחר והטיפול הרגשי לא היה עדיין נושא מרכזי ומקובל בחברה הישראלית באותן שנים, אילו בכל זאת היו קמות קבוצות דור שני מקומיות, קשה להאמין שהן היו פונות לכיוון זה.

"עמך, המרכז הישראלי לתמיכה נפשית וחברתית בניצולי שואה והדור השני", בעל 14 הסניפים ברחבי המדינה, נוסד כגוף שעסק בניצולים והוסיף בסופו של דבר את המילים "והדור השני" לכותרתו כשהציע טיפול פרטני וקבוצתי לבני הדור השני במשך שנים. לא מדובר בקבוצות דיון, אלא בקבוצות טיפול המנוהלות על ידי אנשי מקצוע, במסגרת מה שהיה במקור ארגון למען הניצולים. אפילו פורום "חוקרים זוכרים" של מכון פינקלר, שהושק ב-2018, לא נוצר כקבוצת דיון של הדור השני, אלא כפורום מחקרי. בסופו של דבר, הדינמיקה של קבוצות המיקוד הפכה אותן למשהו הדומה לקבוצות הדיון המקומיות של הדור השני בארצות הברית בשנות ה-80.

לעתים קרובות, ארגוני הדור השני משקפים את נרטיב השואה המקובל במדינתם כחלק מהפוליטיקה של זהות השואה כפי שמקובל באותו מקום. במהלך שנות ה-80, השואה הייתה נושא מרכזי שחיבר בין יהודי ארצות

הברית לעברם והנצחת השואה אפשרה למדינה מסגרת שדרכה ניתן היה לכפר, ולו במעט, על כך שלא הצילו את יהודי אירופה בזמן. מאחר וכבר היה נפוץ שם לעסוק בהתבוננות פנימית ובניתוח עצמי, קבוצות התמיכה והדיון של בני ובנות הדור השני יכלו לשגשג, גם אם לא שילבו מרכיב חינוכי והנצחתי. לעומת זאת, בישראל שעדיין הדגישה את נושאי הקורבנות והשוליות, קבוצות הדור השני הראשונות פנו החוצה לעשייה פעילה בתחומי החינוך, ההנצחה והפעילות החברתית, ולא חשבו על ההתבוננות הפנימית. שני עשורים נוספים היו צריכים לעבור בטרם הצורך בקבוצת דיון ותמיכה יבוא שם לידי ביטוי באופן גלוי, אך בסופו של דבר הדבר קרה, כאשר בני הדור השני יצרו קבוצות דיון מקוונות בעברית, כשהם מפצים על היעדרן של קבוצות דור שני מקומיות פנים אל פנים מסוג זה.

מסקנות

בסופו של דבר, כפי שמלווין בוקיט מזכיר לנו, כל קבוצות הדור השני מתבססות על אותה הנחה: הצורך לזכור, לתאר ולייחס משמעות להיותם צאצאים של ניצולי שואה.⁸⁶ הדרכים שבאמצעותן בני הדור השני מבטאים צורך זה הן רבות ומגוונות והן משתנות בכל שלב בחיים. הן מעוצבות על ידי הדינמיקה הקיימת בחברות ובמדינות שבהן הם חיים, תוך כדי עיצוב תודעת השואה באותן חברות ומדינות. ככל שבני הדור השני הולכים ומזדקנים במהלך השנים הבאות, ומשימת יצירת הזיכרון והמשמעות תועבר לדור הבא, הדור השלישי, יהיה מעניין לראות כיצד דור חדש של צאצאי ניצולים יבחר לבטא את מורשתו.

86 בוקיט עמ' 17.

שער שלישי

**כתיבת היסטוריה משפחתית:
"שלא ישכחו אותנו"**

פרק 10:

כתיבת היסטוריה משפחתית: בוכניה 2007

"גזירה על המת שישתכח מן הלב", (פסחים, נ"ד ע"ב) קבעו חכמינו, אחרת החיים לא יכלו להימשך. בניגוד לאחים, בני זוג וילדים שעליהם מתאבלים שלושים יום, על הורה מתאבלים שנה שלמה. רוחו של אבי, יחזקאל תידור, ניצול שואה שהציל אין ספור יהודים ולא־יהודים במהלך חמש וחצי שנותיו כאסיר במחנות הנאצים בבוכנוואלד ובאשוויץ, נשאר עמי גם עכשיו, יותר משלושים שנה לאחר פטירתו. אבל במהלך השנה הראשונה לאחר מותו ב־1993, נוכחותו הייתה מתמדת.

לאחר שבמשך שנים כה רבות הייתי מדברת עם אבי על חיי האישיים והמקצועיים, זה הפתיע אותי בכל פעם מחדש כשהבנתי שאני מעורבת במשהו שלא סיפרתי עליו לאבי. כתיבת ספר חדש. נסיעה למקום חדש. הוראה באוניברסיטה חדשה. פעם שאלתי את קמילה, אחותי למחצה המבוגרת ממני בשנות דור, על כך והיא צחקה, צחוק עצוב. "את יתומה חדשה", היא אמרה לי, לאחר שאיבדה את אמה כילדה במהלך השואה, "חכי, עוד תתרגלי לזה". היא צדקה. ככל שחלפו השנים לא היה יום שלא חשבתי על אבי, אבל הוא הפך יותר למוזיקת רקע לחיי מאשר נוכחות מתמדת. "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים" (קהלת, ג', א') היה אחד הפסוקים שאבי נהג לצטט לי בילדותי. במהלך השנים שלאחר מות אבי, בנותי גדלו, החלפתי מקומות עבודות, סבלתי ממחלות, החלמתי, ונפרדתי מהאיש שנישאתי לו בנעוריי. במרוצת הזמן, פגשתי את יהושע שוורץ, היסטוריון כמוני, גם הוא יליד ארצות הברית, אך ללא קשר משפחתי ישיר לשואה, לפחות כך חשבנו אז. התחתנו כשהיה בן חמישים וארבע, הגיל בו אבי נישא לאמי, ושמחנו באהבה מהסוג שאני מדמיינת שהוריי חוו. הצער היחיד שלי

היה שלמרות ששמע סיפורים רבים על חמיו המנוח, הוא לא זכה להכיר את אבי. זמן קצר לאחר שהתחתנו מצאנו את עצמנו עם משפחה מאוחדת של חמישה ילדים בוגרים וחתן חדש, מה שהשאיר לנו מעט מאוד זמן לחשוב על ירח דבש מכל סוג שהוא ובוודאי לא על הסיוור האירופי בן ששת השבועות שהוריי נהנו ממנו לאחר נישואיהם. כשהתקרבו ליום הנישואין הראשון שלנו, בעלי הציע שהגיע הזמן שנצא לירח דבש מאוחר. "לאן אתה רוצה לנסוע?" שאלתי אותו, חושבת שהוא יציע עיר אירופית יפה כמו לונדון, רומא או פריז. תשובתו הפילה אותי מהרגליים. "אני רוצה לנסוע אתך לפולין", הוא אמר, "לאושוויץ, לבוכניה שבה אביך נולד". אם לא הייתי בטוחה למה התחתנתי אתו עד אז, ברגע הזה ידעתי למה הרגשתי שהוא החצי השני של נשמתי.

ביקור בבוכניה

חודשיים לאחר מכן כבר היינו בפולין, מסיירים בוורשה ובקרקוב. לא כל אחד זוכה לנסוע לאושוויץ לירח הדבש שלו, חשבתי בציניות כשהובלתי את יהושע דרך המחנה הראשי, לאחר שכבר הדרכתני שם כמה פעמים בשנות ה-80 בהיותי היסטוריונית המתמחה בתקופת השואה. יחד סיירנו בשטח של מה שהיה פעם מחנה אושוויץ III – בונה-מונוביץ – שם אבי היה אסיר בין השנים 1942 ל-1945, אתר שמעולם לא ראיתי בביקורי הקודמים באזור. בעוד שהנהג שלנו מראה לנו את הכניסות למקלטים התת-קרקעיים שהיו חלק מהמחנה, הוא הסביר שבניגוד לאושוויץ I ו-II שהשלטון הפולני שיקם כאתר הנצחה ואטרקציה תיירותית, בונה-מונוביץ נשאר להתפורר ובסופו של דבר נבנו עליו בתים פרטיים וגינות.

הבוקר למחרת היה קריר ומעונן ודמה יותר ליום חורף מאשר לתחילת יולי. ב-9 בבוקר אסף אותנו הנהג ונסענו לכיוון בוכניה, פחות מחצי שעה מקרקוב. הבנייה המסיבית בפולין בתחילת המאה ה-21 הפכה אותה לפרבר שינה של בירתה ההיסטורית של המדינה. חנינו ב"רינק", כיכר העיר, הלכנו לכיוון רחוב ביאלה, הרחוב שבו גדל אבי, ועצרנו מול בית העץ הגדול שעדיין עמד במספר 10, שם התגורר אבי במשך 11 השנים הראשונות לחייו. עשרים שנה קודם לכן ראיתי את הבית מבחוץ, ובתי הגדולה אפילו נכנסה פנימה במהלך סיור לימודים בפולין, אבל מעולם לא נכנסתי אליו עד אז. הנהג דפק בדלת, והסביר לאישה בגיל העמידה שפתחה אותה שאבי חי כאן לפני יותר מתשעים שנה, ושאנחנו רק מעוניינים להסתכל על הבית והגינה.

היא הכניסה אותנו, נרגעת מכך שאיננו עומדים לתבוע את הבניין ותכולתו כרכוש משפחתי.

הבית עצמו חולק לשניים כשחצי ממנו הפך לבית מרקחת בעוד החלק השני נשאר למגורים. עברתי דרך המטבח הקטן, יכולתי לראות מסדרון ושני חדרי שינה וניסיתי לדמיין איך נראה הבית הגדול בימי הזוהר שלו לפני שחולק. יהושע ואני הגענו לדלת האחורית וירדנו במדרגות העץ הרעועות, רק אז גילינו שההפתעה האמיתית הייתה הגינה, עולם קסום של עצים, צמחים ודשאים בגוונים שונים של ירוק נוצצים מטיפות הגשם של הבוקר. זו הייתה הגינה שבה אבי למד ללכת ולרוץ לפני יותר ממאה שנה. הנה עץ התפוחים המתנשא שעליו הוא נהג לטפס, מדמיין איך יברח מחלון חדר השינה שלו ויתחבא בענפיו אם הכמרים המקומיים מבזיליקת סנט ניקולס במורד הרחוב יבואו לקחת אותו.

עזבנו את הבית, הלכנו בגשם קל למוזיאון ההיסטורי המקומי ומשם לארכיון בוכניה שם הארכיונאי הוציא רשומות עיר בפולנית מלפני יותר ממאה וחמישים שנה. בדפדוף בכרכים שבהם רשמו את תושבי העיר, בעמוד 798 של הרישום גיליתי את עברי. רישום המציין את רכישת הבית ברחוב ביאלה על ידי הורי סבי, מנדל ומעכה תידור, שנולדו ב-1843 ו-1842. תוכניות הבית כוללו היתרי בנייה לתוספות שתוכננו עד שנות ה-30. הרישומים המציינים את לידת שלושת ילדיהם, אידס (יהודית), חיה ולייב (יהודה). נישואיו של בנם לייב, שנולד ב-1874 לאסתר לאופר מחשנוב, שנולדה ב-1876. לידת אבי יחזקאל ב-1903 ואחותו אידס (יהודית) ב-1911. נישואיו של אבי ב-1930 לאשתו הראשונה, ביילה גרייבר, שנרצחה על ידי הנאצים שתיים-עשרה שנים מאוחר יותר.

למרות שהאיות השתנה לאורך הדורות, ושם המשפחה נרשם לחלופין כ-Tidor ו-Tydor, הנה הם, בני משפחתי, רשומים בספר התושבים. מפגש משפחתי שהתאחד על ידי שלושה דורות של פקידים פולנים שבקפידה לקחו עט נוצה, טבלו אותה במאגר דיו שחור, וכתבו את שמות בני משפחתנו בכל פעם בכתב יד מפואר דומה. הנה שטר הבעלות על הבית שעדיין עמד שבו חיו שלושה דורות של בני משפחת תידור ושדור רביעי וחמישי ביקרו בו. הנה חתימתו של הסבא רבא על שטר הבעלות על הבית, הוכחה לכך שהוא ידע לכתוב את שמו בפולנית למרות שידעתי שזו הייתה סבתא מעכה שמצאה את הבית ורק אחרי מיקוח, קנתה אותו במחיר טוב.

על אף שברגע זה, רק לשלושה מכל אותם תידורים וגרייברים הרשומים בעמוד היה קבר (את הקבר של הרביעית, סבתי מצד אבי, אגלה בבית

העלמין היהודי בלודז' רק עשור לאחר מכן), באותו רגע הייתי קרועה בין התחושה של להימצא במפגש משפחתי לבין תחושה של ביקור בבית קברות וירטואלי. כשהסתכלתי על ההוכחה המסיבית הכתובה הראשונה שראיתי אי פעם לעברה של משפחתי, יכולתי רק לדמיין איך נראתה בוכניה כמעט מאה שנה קודם לכן, כשכל אלה הרשומים בעמוד היו עדיין בחיים. הליכה ברחובות העיר. משחק ברינק. טיפוס על עץ התפוחים. ישיבה על המדרגות מול הרחוב ונזיפה מסבתא רבא שעל אף היותם בני דודים מדרגה ראשונה, ילד וילדה יהודים צעירים לא צריכים לשבת זה ליד זה בציבור. הליכה ברחובות המכוסים שלג בדרך לחיידר.

עזבתי את בניין הארכיון, בקושי שמה לב לטפטוף הקל של הבוקר שהפך לגשם כבד. בעלי החזיק מטרייה מעל ראשי בעוד הנהג שלנו הלך אֶתנו לתחנתנו האחרונה בבוכניה, האנדרטה החדשה שהוקמה לזכר יהודי העיר שנרצחו בידי הנאצים. מרחק קצר מהארכיון, בצומת קטן, נבנתה האנדרטה על גבעה שהייתה פעם מרכז הגטו. חצינו את התנועה ועמדנו לרגע ארוך באתר, קוראים את הכיתובים בעברית ובפולנית, מסתכלים על לוחות האבן והמתכת המזכירים את חומות הגטו. הגשם כבר ירד בשטף, כאילו השמים בכו על משפחתי, על דודתי שגורשה מהגטו, על אָמם של אחי ואחותי שנלקחה משם על ידי אנשי הגסטפו, על סבי שנורה למוות בצאתו מבונקר. על כל יהודי בוכניה. על כל יהודי פולין. על כל יהודי אירופה.

הסתובבתי כשגבי לאנדרטה, מביטה עוד פעם אחת בעבר לפני שפניתי לעבר העתיד כפי שעשה אבי שישים ושתיים שנה קודם לכן כשעזב את אירופה ועלה לארצה. "הגיע הזמן לחזור הביתה", אמרתי לבעלי, האיש שהיה הכוח המניע מאחורי מסע שורשים זה, שורשים שעכשיו באמת הפכו את שנינו למשפחה על ידי איחוד מחדש שלי עם המשפחה מנעוריי. כששלחתי מבט אחרון מעבר לכתפי לעבר האנדרטה, הגשם החל להיחלש ולבסוף נפסק כשהעננים מעל בוכניה נפתחו כדי לאפשר לקרן אור קטנה להיראות ביניהם. "בטח בה' ועשה טוב" (תהילים ל"ז, ג') חשבתי באותו רגע, המוטו של אבי שציטט לי מאז ילדותי.

הגיע הזמן לחזור הביתה ולהתחיל לכתוב את סיפורו של אבי, הראשון בסדרת ספרים ומאמרים שאכתוב על דמויות שונות מבני משפחתי במהלך השנים הבאות. קודם ספר על אבי, אחר כך ספר על סבתי מצד אָמי, פרידה סימה (אייזנברג) קראוס, לאחר מכן ספר על חמותי, ברניס (כהן) שוורץ, ולבסוף, ספר על אָמי, שירלי (קראוס) תידור. הספר שכתבתי על אבי היה הצעד הראשון בתהליך שאֶפשר לי לבחון הן את ההיסטוריה המשפחתית

שלי והן את המרכיבים השונים של זהותי, ועזר לי להתלבט בשאלה מה ברצוני להוסיף לעולם הזה כדי להיזכר בזכותו.

כתיבת "באפלו ביל מבוכניה"

כתיבת ביוגרפיה לעולם אינה קלה, וחיבור ביוגרפיה של הורה הוא אתגר גדול אף יותר. האם כתיבת ההיסטוריה של הורה חי קלה יותר מכתיבה על מי שכבר אינו בין החיים? לא בהכרח. בעוד שאי אפשר לשאול על עברם או חוויותיהם, אם אתה יודע שההורה שלך לעולם לא יקרא את מה שאתה כותב, או אפילו לא ישמע על כך, אתה חוסך את הצורך לצנזר את עצמך כדי להימנע מעימות.

אבל הכתיבה היא רק חצי מהעניין. ה"כיף" האמיתי מתחיל כשמנסים לנתח את האירועים המתוארים, ועוד יותר מכך, כשמנסים לשחזר את התמונה הגדולה. אז אתה לא מתמודד עם צנזורה עצמית של מילים אלא עם משהו גדול הרבה יותר: צנזורה עצמית של מחשבות. איך אתה יכול לנתח את ההורה שלך? האם בכלל מותר לך לנתח הורה? אבי היה כוכב זוהר כל כך בחיי, כמעט ישות על־טבעית. "רק זכרי שאביך לא היה קדוש", אמי נהגה לומר לי שוב ושוב. וזה היה נכון. אני זוכרת אירועים מילדותי בהם הוא הביע את מזגו, אבל המאמץ לנסות להבין מי היה אבי הוביל אותי למסקנה שהוא היה הרבה מעל כל אדם אחר שהכרתי אי פעם. "היה לו חוש הומור שובב, אבל רק אחיך ואני ידענו על כך", אמי הזכירה פעם כבדרך אגב. לצערי, רק פעמים ספורות לפני מותו זכיתי לחוות קורטוב מחוש הומור זה, ברגעים שלעולם לא אשכח.

איך ניגשים לפרק את מרכיבי האישיות, האמונות והפעולות של הוריך כדי להבין את מקורם? יש מרכיבים שהם ביולוגיים בעיקרם, אבל אחרים הם תרבותיים, או נובעים מחינוך ובית גידול. לאבי הייתה אמונה איתנה בריבון העולמים למרות כל מה שחווה בחיים, לא רק בשנותיו במחנות הנאצים, והוא היה גם אדם אופטימי מטבעו. הוא התברך בביטחון בה' על אף שלא השלה את עצמו שזה אומר שהכול מסתדר תמיד לטובת האדם בסופו של דבר. "איך את יכולה להיות יהודייה מאמינה עם כל כך מעט ביטחון?", הוא שאל אותי יותר מפעם. ואני לעתים קרובות תהיתי, איך, אכן, יכולתי לגדול עם אב כזה, ועדיין להיות עם כל כך מעט ביטחון? אולי כי היו לך שלושה עשורים של חיים לפני השואה, אבא, בעוד שאני נולדתי לתוך הידיעה הבלתי ניתנת להכחשה של מה שאתה ומיליוני יהודים אחרים

חוויתם? אבל זה היה קל מדי "להאשים" את כל חסרונותיי בכך שאני בת הדור השני. צריך היה להיות משהו מעבר לכך. בעודי כותבת את הביוגרפיה של אבי לא עמדתי לחקור את חייהם של בני הדור השני אלא את חייו של בן הדור הראשון, אדם ספציפי, ניצול שואה בשם יחזקאל תידור שבמקרה היה אבי. זו הייתה הזדמנות עבורי לחקור את עברו כדי לראות אם אוכל למצוא חלק מהשורשים של אותן ביטחון שאולי היה חסר בחיי ויכול להסביר את הדיכטומיה בינינו בנושא זה, למרות ששינינו קיבלנו חינוך אמוני והיינו קפדנים בפרקטיקה הדתית.

אני אוהבת סדר, לא רק בחיים, אלא במיוחד כשאני כותבת. כדי להתחיל, אני לוקחת את הנושא שעליו אני כותבת ומפרקת אותו לחלקים, כשאני מסדרת אותם לרוב באופן כרונולוגי. כשהגעתי לביוגרפיה של אבי, התחלתי במיפוי הרקע המשפחתי והשנים המוקדמות שלו, המשכתי לחיי בגרמניה שלפני המלחמה, חוויותיו בזמן המלחמה, שנותיו בארץ לאחר המלחמה, המעבר לארצות הברית, ולבסוף, שני העשורים האחרונים בחיי לאחר שעלינו ארצה בצעירותי, קרי בזקנתו.

העשורים הראשונים ואילך

"תן לי את הילד עד גיל שבע ואתן לך את האדם", אמר מייסד מסדר הישועים איגנציוס לויולה, אַמרה שהדהדה במוחי בעודי כותבת על הרקע והשנים המוקדמות של אבי. בעת שבחנתי את ילדותו בבוכניה, עיירה גליציאית קטנה, בתחילת המאה ה-20, הדבר שבלט לי היה כמה אמידות ויציבות כלכלית היו שנותיו הראשונות. שלושים ושש שנים לפני לידת אבי, סבתו מצד אביו בעלת המראה הקשוח אך ההרפתקנית באופייה, מעכה פורשר תידור, נקטה בצעד המדהים של השקעת הנדוניה ומתנות החתונה שלה בלוטו ("לוטריה") הפולני הלאומי שנפתח זה עתה. מדהים עוד יותר היה שהיא זכתה באחד הפרסים הגדולים, דבר שאפשר לה לקיים שלושה דורות של תידורים בנוחות יחסית.

עד ללידת אחותו ב־1911, אבי גדל כילד יחיד, יחד עם הוריו וסביו, בבית מרווח עם גינה גדולה אף יותר. החנות המשגשגת של מעכה וטחנת הקמח המצליחה של אביו, שנקנו בכספי הלוטו, סיפקו את הכרית הפיננסית הנחוצה לילדות שהתאפיינה בביקורים יומיומיים אחרי החיידר בחנות הגלידה המקומית, שהופעלה על ידי אשת הרב, שם אבי היה מכריז "תני לי לודי [גלידה], אמא שלי תשלם". נמוך קומה אך רב בנדיבותו, הוא כלל

לא רק חטיף יומי לעצמו, אלא גם לחבריו הנבחרים. מאחר שמשפחת אָמו אסתר ניהלה רשת חנויות נעליים מצליחה בשלויה, היא, כמו חמותה, הכירה בערך העבודה הקשה ולא רק המזל. לאחר ששילמה את חשבון הגלידה של השבועיים הראשונים עבור בנה חובב המתוקים וחבריו, היא הסבירה לו את ערך הכסף, ושלהבא הוא יצטרך לעבוד כדי לשלם עבור הגלידות שיוזמין בחנות.

בעוד הוא נהנה מלימודיו הדתיים, אבי כנראה נהנה מגלידה אף יותר, שכן במהרה הוא הפך לסוחר בולים בחיידר, לאחר שהתחנן לקבל בולים מהתכתבויות של אביו עם בעלי טחנות קמח ברחבי אירופה. להפתעת אָמו, דפיקה בדלת של אדם ששאל האם "סוחר הבולים מבוכניה גר כאן", האירה את עיניה לגבי האופן בו בנה הצליח לשלם על המנה היומית שלו של גלידת שוקולד קרה. האידיליה הסתיימה כשהיה כמעט בן אחת-עשרה, באוגוסט 1914 עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אז, כמו יהודים ולא-יהודים גליציאים רבים אחרים, המשפחה נמלטה מערבה, והגיעה לבסוף למינכן ומאוחר יותר לפרנקפורט. גם שם, אָמו וסבתו הזימיות פיתחו עסק מלחמתי רווחי של פיתוח דיוקנאות של חיילים שנפלו, דבר שכיסה את עלויות בית הספר היהודי הפנימייתי של אבי בפירת, שם בילה ארבע שנים בהוספת ציפוי אורתודוקסי גרמני-יהודי לחינוכו החסידי הגליציאי.

בינתיים עברה המשפחה לפרנקפורט שם פנה אבי ללימודי ישיבה אצל הרב ברויאר ובמקביל ללימודי קדם רפואה באוניברסיטה. כשלא יכול היה להמשיך לשנה שנייה באוניברסיטה מכיוון שאביו חלה, ואָמו לא יכלה לכסות את הנטל הכספי הכבד עבור סטודנטים שאינם אזרחים גרמנים, אבי הפך למנהל חשבונות, מצא טעות חמורה שנעשתה על ידי קודמו, ובכך הציל את החברה, ובסופו של דבר קנה את העסק. בתחילת שנות ה-30 הוא היה נשוי לאישה צעירה מבוכניה, אב לשני ילדים, חבר בקהילה היהודית של הרב ברויאר בפרנקפורט ואיש עסקים מצליח. נראה היה שעומד להיות לו עתיד נפלא. ואז היטלר עלה לשלטון.

למרות השינוי המהיר בנסיבות, אותה אופטימיות, אמונה וחוזק פנימי שאפיינו את חייו לפני עליית הנאצים המשיכו לאפיין את השנים הקשות שבאו אחר כך. זה היה נכון גם אחרי שאיבד את העסק שלו, גורש לפולין, הורשה לחזור לגרמניה כדי לקבל ויזה לאנגליה שלא הגיעה בזמן, ונכלא, תחילה בבוכנוואלד ואז באושוויץ, למשך חמש וחצי שנים שבמהלכן איבד את הוריו, אחותו, אשתו ורכושו. אלה היו התכונות שאפשרו לו לשמור על אנושיותו, להציל אסירים רבים במהלך המלחמה, להקים את הקיבוץ

החלוצי הראשון לאחר המלחמה בגרמניה המשוחררת ("קיבוץ בוכנוואלד"), ולהביא את הקבוצה הראשונה של צעירים ניצולים-חלוצים לארץ ישראל. אותו חוזק פנימי אפשר לו למצוא את שני ילדיו הצעירים שניצלו לאמריקה באמצע המלחמה, לנסוע לשם מספר פעמים בניסיון להחזירם אתו לישראל, וכשסירבו, לחיות באמריקה למעלה משני עשורים, להתחתן עם אישה בת מחצית מגילו, ולהקים משפחה שנייה בסוף שנות ה-50 לחייו. זה נשאר אתו אחרי שחזר לישראל עם משפחתו החדשה בעשור השמיני לחייו, ועד מחלתו האחרונה כשהיה קרוב לגיל 90.

מה השפיע על אבי?

בניסיון להבין מה הניע את אבי, ביליתי זמן רב במחשבות על שנותיו המוקדמות וכיצד הן השפיעו על חייו. מאיפה הוא קיבל את האופטימיות העמוקה והביטחון הזה, שתי תכונות שחסרו לי מאוד? חלקנו את אותו דנ"א והוא היה זה שלימד אותי ערכים, אמונה, ועוד יותר מזה. שנינו קיבלנו חינוך יהודי דתי. בעוד שהוריו וסביו שימשו לו כדוגמה, אבי וסיפורי משפחתו היו עבורי דוגמה. וכמוכן, היו הסיפורים המדהימים על אומץ לבו והישרדותו בבוכנוואלד ובאשוויץ ששימשו כדוגמה. תמיד יש הבדלים באישיות, אבל הפער שנפער בינינו בנוגע לשתי סוגיות אלה היה תהום בלתי ניתנת לגישור.

תוך כדי שעברתי בצורה מדוקדקת על הביוגרפיה של אבי, הבנתי שהסבר אחד יכול להיות תחושת הביטחון הכלכלי העמוק שבה הוא היה עטוף בשנות עיצובו, ששניהם חסרו בחיי בזמן שגדלתי. מעולם לא חוויתי את הכרית הפיננסית של מעכה תידור. להיפך, אמי, שגדלה בשנות השפל הכלכלי של שנות ה-30 בארצות הברית, מעולם לא התגברה על שנות האבטלה של אביה בעוד אמה ניהלה פנסיון כדי לשים אוכל על השולחן, והיא העבירה את חוסר הביטחון הכלכלי שלה אליי, ילדתה היחידה, בשפע. ביטחון פיזי אמנם היה קיים, לפחות באמריקה, אבל השואה תמיד ישבה לי על כתפי, בייחוד כשאמי, נכדתם של קורבנות שואה מטרנסניסטריה ו"ניצולה בעקיפין", הזכירה לי בתדירות שהכול, כולל יציבות, יכול להיעלם ללא אזהרה. נדיר היה שאבי יאמר על זה משהו ולרוב אמי דיברה בצורה כזאת כשהוא לא היה בסביבה, אבל הוא בהחלט לא חי את חייו בחשש מקטסטרופה מיידית, או כך לפחות נראה לי. כשדיבר אתי על השואה, מה שהיה עשה מדי פעם, הוא כמעט ולא דיבר על הזוועות אלא התרכז בעיקר

בסיפורים של תקווה רוחנית. חגיגת חנוכה שהצליח לארגן בבוכנוואלד. תפילה יומית. הצלת חברים. הישרדות. היבטים חיוביים של מצב כמעט אנוש. המיטב של "שואה לייט".

אותו דבר היה נכון לגבי אירועים אחרים שאבי תיאר לי. בריחה מגליציה למערב בפרוץ מלחמת העולם הראשונה הייתה, לפחות בזיכרונו, יותר הרפתקה מאשר אירוע שמעורר חרדה או חוסר ביטחון עמוק. משברים כלכליים היו מדאיגים, אבל הוא הדגיש כיצד הם אפשרו לו לפתח מיומנויות חדשות. שמירה על גבולות ירושלים כחבר "משמר העם" במלחמת העצמאות הפכה לזכות רוחנית אדירה ולא נחווה על ידו כפחד מפני צלפים ערבים. השואה אכן הייתה מצב קיצון של סכנת חיים, אך הוא שרד אותה "בחסדי השם", כפי שנהג לספר לי, ועל ידי חשיבה של יום אחד קדימה בלבד. האם באמת היו כך פני הדברים עבורו בזמן שהאירועים האלה התרחשו, או שמא היה זה ניסיונו לעצב אותם מחדש מאוחר יותר? עבור עצמו? עבורי? עבור שנינו?

זיכרונות ומצב תודעתי

בעת כתיבת הביוגרפיה של אבי, לה קראתי "ההרפתקאות המדהימות של באפלו ביל מבוכניה" (באפלו ביל היה דמות היסטורית שפעל במערב הפרוע בארצות הברית ובילדותי אבי היה מספר לי עליו), התייחסתי לזיכרונותיו של אבי ללא ביקורתיות, תוך שימוש בהם להבנה טובה יותר של מצבו התודעתי. רק שנים לאחר מכן התחלתי לבחון כיצד נוצר מצב תודעתי כזה וההשפעה שהייתה לו עליי לאורך חיי. מסובך? במידת מה. אבל מסובך עוד יותר הייתה ההבנה הפתאומית שתמיד קיבלתי את מצב התודעה הזה כמובן מאליו, ואת הזיכרונות הללו כאמיתיים ושלמים. אבל האם הם היו כאלה?
"כל דבר הוא הסיפור שאדם מספר לעצמו", אומר פתגם ידוע, וכך גם הופך לסיפור שהוא מספר לאחרים. האם הזיכרונות שאבי חלק אתי, שהפכו לחלק מיסודות הנפש שלי, באמת שיקפו את המציאות שלו, או שהיו רק תיאור חלקי ומצונזר של מה שבאמת קרה? האם חלק גדול מהתודעה שלי כבת הדור השני נבנה על חצאי אמיתות, סיפורים חלקיים ופרשנויות חיוביות של מציאות מורכבת יותר? ויש גם את הפילטרים. כמה מהזיכרונות האלה שמעתי ישירות מאבי וכמה ממה שאני יודעת על חייו הגיע דרך הפילטר של אמי וסיפוריה על אבי? היא, בוודאי, לא הסתירה אף אחת מחוויות השואה שלו כשדיברה אתי, כך האמנתי, אבל כמה מהזוועות האמיתיות אבי

חלק אתה? האם היא הדגישה את אותם הדברים שאבי היה מדגיש, לו הוא היה מספר את הסיפור הספציפי, או שמא סיפוריה של אמי שיקפו יותר את האמונות, העקרונות והטראומות שלה מאשר אלה של אבי?

פתאום כל הניואנסים האלה קיבלו משמעות מיוחדת כשהתחלתי לפרק את מרכיבי החינוך שקיבלתי ומה שחשבתי כיסודות האמונות שלי לגבי העבר. עבורי, זה לא היה תרגיל אינטלקטואלי אלא מעשה עם השלכות רציניות, כיוון שאותם יסודות עיצבו את האמונות והפעולות שתמיד הרגשתי שמצפים ממני לשחזר בהווה ובעתיד. אפילו לא שאלתי אם באמת רציתי לשחזר אותם אלא זו הייתה בשבילי תולדה ברורה של הדיבר החמישי "כבד את אביך ואת אמך". שנים היו צריכות לעבור לאחר מות שני הוריי עד שהבנתי שיש לאדם בחירה בעניין. זה לא היה מצב מפתיע לאור הפעמים הרבות שבהן אמי הדגישה איך באתי לעולם כדי לפצות על מה שהיטלר עשה לאבי ושמטרתו בחיים הייתה להמשיך בדרכו של אבי. רק כשהתחלתי לנתח את הדברים הבנתי כמה מהתיאורים הועברו אליי דרך הפילטר של אמי, שהעוצמה שלה ברטוריקה, אם כי לא תמיד במעשה, הקצינה את הסיפורים, הערכים והציפיות שניסתה להעביר לי, שלא בהכרח היו אלה של אבי. ההבנה הזו תורגמה אצלי לתהליך מתמשך של בחינת האמונות והתגובות שלי שנמשך עד היום הזה.

בחזרה לתכונות אופי. למרות הדיבורים על הביטחון והאופטימיות של אבי, נזכרתי בצמתים מלחיצים שעברנו יחד שבהם אף אחת מהתכונות האלה לא הופיעה אצלו, בייחוד לאחר שעלינו ארצה בקיץ 1974. בין אם מדובר בסכסוכים עם שכנים, קשיים בהסתגלותה של אמי לחיים בארץ, או בעיות בריאות – בכל אלה התגובות של אבי נעו בין רוגז לייאוש, רגשות שמעולם לא ראיתי קודם לכן. האם זה היה ביטוי לתהליך ההזדקנות שלו או שזה היה דפוס שהיה קיים אצלו תמיד ושפשוט לא הכרתי? והאם זה היה באמת ייאוש או אולי משהו יותר דומה לאי־השלמה עם מצב בעת התמודדות עם מציאות קשה?

אולי הגיע הזמן להגדיר מונחים. מהי אופטימיות? מהו ביטחון? האם אופטימיות היא תחושה שהכול תמיד יסתדר לטובה? האם ביטחון הוא אמונה שלא משנה מה, איזה כוח עליון תמיד ידאג לכך שהכול יסתיים בטוב? אבי לא היה אדם נאיבי וקשה להאמין שזאת הייתה כוונתו. כשחשבתי יותר על שני המושגים, בייחוד לאור מה שהוא לימד אותי, הבנתי שהאופטימיות והביטחון שלו משמעותם למעשה חוסן פנימי: שכאשר מתמודדים עם מצב

קשה, אין לקפוא ולוותר מראש, ובכך לחרוץ את גורלו של אדם. את זה הוא מעולם לא עשה, גם כשהיה במצבי קיצון. גם אם אבי ניסה להטות חלק מזיכרונותיו כדי להתמקד בחיובי, במיוחד כשדיבר עליהם אתי, עכשיו ראיתי זאת כחלק מהמורשת שלו, הרצון להעביר את אותו חוסן פנימי לדור הבא.

מורשת דור שני

ההתמודדות עם מורשת אבי חיזקה אצלי שאלות לגבי המורשת שלי עצמי. כמה ממה שאני מעבירה לדורות הבאים הוא באמת שלי, וכמה מורכב מאלמנטים שהפנמתי ממורשות של דורות קודמים? האם אי פעם עצרתי לבחון אם אני באמת מאמינה בכל המרכיבים של מה שאני מעבירה הלאה, או שמא אני עושה זאת מתוך תחושת אחריות היסטורית כלפי קודמי במשפחה, במיוחד לאור השואה?

ככל שעסקתי יותר בהיסטוריה המשפחתית, כך ניתחתי יותר לעומק את האנשים המעורבים בה, ובייחוד את אלמנט השואה בחייהם, שהטיל את צלילו לכל פינה. זה לא היה רק אבי, ששרד חמש וחצי שנים במחנות נאצים. זו הייתה גם אמי, שהתייחסתי אליה בהלצה כ"ניצולה בכוח", הפילטר שדרכו שמעתי כל כך הרבה סיפורים על משפחתי במהלך המלחמה. זו הייתה סבתי מצד אמי שחיה באמריקה מגיל חמש-עשרה אך איבדה את הוריה ואחותה בטרנסניסטרין. ואלה היו אחותי ואחי למחצה שהיו ילדים פליטים במהלך המלחמה והגיעו לאמריקה ב-1941, ושאיבדו את אָמם בפולין בזמן המלחמה. בהעמקה במורשת הדור השני שלי חזרתי למה שכתבתי על אבי, ולמדתי ממנו, בין אם במילה או במעשה. במחשבה לאחור, הבנתי שהוא כמעט תמיד היה איש של מתינות ופרגמטיות, עם מנות גדושות של פשרה והכלה. ובכל זאת, הרבה ממה שאני מעבירה הלאה לדורות הבאים היה נגוע בנוקשות והחלטיות, כמעט עד כדי הגזמה. רק אז הבנתי שהרבה מהרדיקליות הזו לא הייתה מורשתו הישירה של אבי אלא דווקא החלקים שקיבלתי דרך הפילטר של אָמי, בייחוד לאחר שעלינו ארצה, כשלא מעט מהתגובות והפרשנויות שלה הפכו מעט מוגזמות.

עבור מי שלא רגילה לבחון את הוריה באופן ביקורתי, זו הייתה פקיעת עיניים. התזמון הוא דבר חיוני בחיים ולעולם לא הייתי יכולה לעשות זאת מוקדם יותר בחיי. זה היה תהליך שיכול היה להתרחש רק עשור לאחר פטירת אָמי ומעל שלושים שנה לאחר מות אבי. אם כתיבת ספר על אָמי עזרה לי להבין טוב יותר את האינטראקציה בינינו ואת התגובות שלה לחיים,

בחינה מחודשת של מורשת הדור השני שלי ומרכיביה עזרה לי להבין טוב יותר את המורשת האמיתית של אבי, מאפשרת לי לזהות ולשלב את החלקים שקיבלתי ממנו באופן ישיר, ללא סינון על ידי אחרים. במהלך התהליך הזה הבנתי שאלה היו החלקים של מורשת הדור השני שלי שהרגשתי אתם בנוח, בניגוד לחלקים אחרים שעכשיו זיהיתי כמזוקקים דרך פריזמה חיצונית.

המרחק מבוכניה לביתנו ברמת־גן הוא פחות מארבע שעות בטיסה ישירה. גיסו של אבי, אחי אשתו הראשונה, הלך את כל המרחק הזה ברגל בשנות ה־30 במשך שנה וחצי, תוך עצירה של כמה חודשים בסלוניקי לאחר שחלה. מורשת ה"שורד" של אבי, לאו דווקא רק זו של שורד שואה, שהחלה להתהוות אצלו עוד בבוכניה, נדדה אתו במשך למעלה משבעים שנה עד שהגיעה יחד אתו לרמת־גן. היא החלה להתגבש במהלך ילדותו בפולין, התפתחה לאורך שנות נעוריו בגרמניה, השנים שבהן היה אסיר בבוכנוואלד ובאשוויץ, שנות גיל העמידה שלו במדינת ישראל הצעירה ואז בארצות הברית, שם, לאחר לידתי, היא החלה להשפיע על מורשת הדור השני שלי, זמן רב לפני שהבנתי שיש לי כזו.

לאור המספרים המצטמצמים של ניצולים, אנחנו בני הדור השני נהיה בקרוב היחידים שנישאר כדי לשאת את מורשתם לעתיד. זה עשוי גם להסביר את העניין הגובר של בני הדור השני שלא היו מעורבים בעבר בארגוני הדור השני ברחבי העולם. גם זה עשוי להיות חלק ממורשת הדור השני שלמדתי מאבי. "אף אחד לא יכול היה לשרוד לבד", הוא היה אומר לי, "במיוחד במחנה. ולא רק בשביל דברים מעשיים. לפעמים רק מילה חמה ממישהו שהבין מה אתה עובר יכלה לעשות את כל ההבדל".

בסופו של דבר, כל אחד בוחר את המורשת שהוא רוצה להעביר הלאה לדורות הבאים. אני אסירת תודה שהמחקר שלי על הדור השני והחוויות שלי כחלק מ"הרשימה", קבוצת דור השני המקוונת שבה אני פעילה, אפשרו לי לבחון מחדש את מורשת הדור השני שלי בעיניים ביקורתיות. לאחר שארגנתי מחדש את מרכיביה, אני שומרת על אלה שאני מרגישה אתם לגמרי בנוח תוך חיפוש אותן מרכיבים משלי שאבקש להוסיף לה, כדי שיהפכו לחלק מהמורשת שלי לדור הבא. דרך המורשת הזו, אני גם מעבירה את מהותו של אבי, אשר, למרות שלושים השנים שחלפו מאז שהיינו יחד בפעם האחרונה, עדיין רחוק מלהישכח מלבי.

פרק 11:

בחיפוש אחר בני משפחת תידור האבודים

מבוא

החיים נמשלו לחולות נודדים, נוף משתנה עם מעט מאפיינים קבועים. בין המאפיינים הקבועים הנדירים הינם שמות ומספרים, בייחוד אלה של בני משפחה קרובים, ותאריכי הלידה והפטירה שלהם. אבל האם הם באמת קבועים? לא תמיד, כך נראה. בפרק זה אני בוחנת את האופן שבו דבר קבוע או ודאי יכול פתאום להפוך לסימן שאלה. בהתבסס על המורכבויות של תיעוד השואה, אני מתארת ומנתחת כיצד סיפורי משפחה ועדויות של אירועים הקשורים בשואה, אפילו בנוגע לשמות ומספרים, יכולים להתנגש עם מקורות כתובים שהופכים נגישים עשורים מאוחר יותר. מנקודת מבט מצומצמת, זהו הסיפור שעוסק באופן הניסיון שלי לשחזר את תולדות משפחתי. במובן הרחב יותר, זהו מקרה בוחן של האופן בו היסטוריונים בני זמננו מנווטים בזהירות במבוך אינסופי של תיעוד, במהלך ניסיונם הסיזיפי לשחזר את מה שבאמת קרה.

הדילמה התיעודית

מאז שההיסטוריה הפכה לדיסציפלינה מדעית, היסטוריונים התווכחו על האמינות והתקפות של התיעוד בעל פה לעומת התיעוד הכתוב. התיעוד בעל פה זכה לביקורת על אי־דיוק, ייצוגים לא הולמים, התפתחות וקישוט זיכרון, פגיעות למניפולציה, סובייקטיביות ואמינות נתונים ("ואלה הנקודות הטובות שלו!"), מוסיפים כמה היסטוריונים קשוחים). אליס הופמן מתארת אותו כחלון לא מושלם לזיכרונות לא מדויקים, המושפעים מאג'נדות אישיות,

אך בעיות אלו קיימות גם בתיעוד בכתב.⁸⁷ אחד המרצים שלי להיסטוריה באוניברסיטה היה מעיר עד כמה מדהים היה שגנרלים אירופאים מצאו זמן להילחם במלחמת העולם הראשונה, משום שאחרי כל קרב הם בילו ימים בעדכון פרוטוקולים והתכתבויות שהכינו קודם לכן!
לתיעוד בעל פה יש גם יתרונות. מקורות כתובים מתארים את המכניקה של האירוע, בעוד שהתיעוד בעל פה מסביר את ההיבטים הרגשיים והאנושיים שלו, בייחוד כשמדובר בקבוצות טרום-אוריינות וילדים. למרות שהוא עלול להכיל טעויות עובדתיות, התיעוד בעל פה לעתים קרובות מקיף אמינות רחבות יותר על חוויות סובייקטיביות. הוא זוכה לשבחים עבור "פוטנציאל ההאנשה" שלו ומעודד דמוקרטיזציה של ההיסטוריה, והוא שימושי במיוחד במקרים של הישרדות ובריחה, כמו אלה הנדונים כאן. כשמשתמשים בתיעוד בעל פה יחד עם מקורות בכתב ברמת מקרי בוחן אישיים, הוא מאפשר לנו להתבונן בסיפור מזוויות שונות.⁸⁸

חוקרי השואה מתמודדים עם אתגרים ייחודיים בשימוש בתיעוד בעל פה, ולעתים קרובות נתקלים במאגרי תיעוד המורכבים אך ורק מעדויות בעל פה וזיכרונות, שחלקם נכתבו זמן רב אחרי המלחמה. בספריו על תולדות השואה שילב ההיסטוריון הידוע שאול פרידלנדר עדויות מתקופת המלחמה, ובמיוחד יומנים, כדי להאיר חוויות אישיות. לורנס לנגר ניתח את השכבות המורכבות של הזיכרון בעדויות שואה שלאחר המלחמה, והוא מבטל את הביקורת על אי-הדיוק של זיכרונות "שהתעוררו מחדש" או חששות מתודולוגיים לגבי אופי, מיקום ועיתוי הראיונות או בחירת המרואיינים.⁸⁹

Alice M. Hoffman and Howard S. Hoffman, "Reliability and Validity in Oral History: The Case for Memory", in: Jaclyn Jeffrey and Glenace Edwall (eds.),

Memory and History, Lanham: University Press of America, 1974: 107-135.

Rebecca Clifford, "Families After the Holocaust: Between Archival and Oral Documentation", *Oral History* 46:1 (2018):42-54; Dori Laub, "Bearing Witness, or the Vicissitudes of Listening", in Shoshana Felman and Dori Daub (eds.) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York: Routledge, 1992: 57-74.

89 שאול פרידלנדר, גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות 1933-1939, תל-אביב: עם עובד ספרית אופקים, 1997; שאול פרידלנדר, גרמניה הנאצית והיהודים: שנות ההשמדה 1939-1945, תל-אביב: עם עובד ספרית אופקים, 1999; Lawrence Langer, *Holocaust*; 1999; עם עובד ספרית אופקים, 1999; *Testimonies: The Ruins of Memory*, New Haven and London: Yale University Press, 1993.

עם זאת, במקרה שלפנינו מרבית נקודות הביקורת הללו אינן רלוונטיות. העדויות שאליהן אני מתייחסת אינן עדויות שנגבו לאחר המלחמה או התרשמות מקרית שנכתבה מזמן המלחמה, אלא עדות בעל פה מקרית, שנמסרה בזמן המלחמה, על ידי עד ראייה אחד. עדות שנמסרה במיקום שלא בחר אותו עד, זמן לא רב אחרי שהאירועים המתוארים התרחשו. מה לגבי אמינות הזיכרון או נכונות מוסר המידע להיות דובר אמת? לאותו עד כנראה לא הייתה סיבה לשנות או להסתיר עובדות, ולשומע העדות לא הייתה סיבה להיות ספקן. מלבד זאת, לנוכח המצב הכללי המתואר, באותו זמן, הכול היה הגיוני.

איך הכול התחיל

סיפורנו מתחיל בבוכניה, 40 ק"מ מזרחית לקרקוב, עם משפחה יהודית קטנה, אם, אב, בן צעיר ובת תינוקת. כמו יהודים גליציאנים רבים במהלך מלחמת העולם הראשונה, הם נמלטו מערבה והתיישבו באופן קבוע בגרמניה. עם זאת, המונח "קבוע" הוא לעתים קרובות ארעי למדי כשמדובר ביהודים, ושהותם בגרמניה אכן הייתה ארעית. לאחר עליית היטלר לשלטון, ההורים והבת חזרו לפולין, שם הוצעה לאב משרה בניהול מפעל בלודז'. המשרה מעולם לא התממשה, והם נתמכו על ידי בנם שהיה כבר בוגר, שנישא לאישה מבוכניה, וחי בפרנקפורט עמה ועם שני ילדיהם.

באוקטובר 1938 המשפחה הגרעינית המקורית התאחדה זמנית בנסיבות טרגיות כאשר הנאצים גירשו 17,000 יהודים ילידי פולין חזרה למדינה זו. במשך תשעה חודשים, הבן חי בלודז' אצל הוריו ואחותו, בעוד שאשתו וילדיו נשארו בגרמניה. במרץ 1939 הילדים נשלחו לבלגיה ב"קינדרטרנספורט", ובסוף אוגוסט הותר לו לחזור לגרמניה כדי להמתין לוויזה בריטית שהגיעה רק לאחר פרוץ המלחמה, מה שהפך אותה לבלתי שמישה. ב-9 בספטמבר 1939, הוא נעצר על ידי הגסטפו ונשלח לבוכנוואלד. באוקטובר 1942 הוא גורש לאושוויץ III (בונה-מונוביץ). ב-18 בינואר 1945, הוא עזב את בונה בצעדת המוות הידועה לשמצה, ושוחרר מבוכנוואלד ב-11 באפריל 1945. עד אז, הוא איבד את הוריו, אשתו ואחותו. ילדיו, שחולצו ונשלחו לאמריקה בסוף 1941, שרדו. הוא פגש אותם שם ב-1946, שמונה שנים לאחר שראה אותם בפעם האחרונה. כעבור אחת-עשרה שנה הוא סוף סוף נישא בשנית, ואף נולדה לו בת נוספת.

התנגשות מקורות

עד כה אין נרטיבים היסטוריים סותרים. האיש היה אבי, יחזקאל תידור, והוא בוודאי ידע את הפרטים של מה שחווה. מסמכים בארכיון ארולסן (המרכז הבינלאומי לרדיפות הנאצים) מאשרים את זיכרונותיו, מפרטים שמות, תאריכים, אתרי כליאה ומקום השחרור. אולם זהו רק חלק מהסיפור. השאר, מסובך יותר לאימות, נוגע לגורל משפחתו.⁹⁰

לעתים קרובות, קל יותר לעקוב אחר המסלול שעשו ניצולי שואה מאשר לשחזר מסעות הקורבנות. ניצולים יכולים לענות על שאלות; קורבנות שותקים. כשאינם בטוחים לגבי פרטים, ניצולים יכולים לספק מתווה של הנרטיב האישי שלהם; סיפורי הקורבנות תלויים בעדות ראייה, שמועות, או תיעוד כתוב אם יש כזה. כאשר מקורות מתנגשים, ניצולים עשויים להיזכר בפרטים המיישבים את הסתירה; לקורבנות לא קיימת הפריבילגיה הזו.

ככל שהמלחמה התקדמה, רוב הנכנסים ל"עולם המחנות" נותקו מהעולם החיצון. כשנעצר על ידי הגסטפו, יחזקאל ידע שהוריו, (יהודה) לייב ואסתר, ואחותו אידס (יהודית) מלכה, היו בלודז', אשתו ברטה (ביילה) לבית גרייבר הייתה בפרנקפורט, וילדיו מנפרד, מנחם וקמילה-ציפורה, היו בבריסל. ואז הכול השתנה. ברטה הבריחה הודעה לבוכנוואלד, המיידעת את יחזקאל שילדיהם כעת בצרפת ועשויים להישלח לאמריקה. למזלו, הוא עדיין היה בבוכנוואלד; בבונה-מונוביץ, הברחת הודעות לאסירים יהודים הייתה כמעט בלתי אפשרית. שם אסירים חדשים הביאו חדשות, ואם היו מעיר מגוריו של מישהו, מידע אפשרי על גורל חבריו או קרוביו.

במהלך מאסרו בבונה, יחזקאל למד על גורל משפחתו מאסיר חדש שהגיע מבוכניה. לפי אסיר זה, אמו מתה במגפה בגטו לודז' במהלך חורף

90 רישום מבוכנוואלד של יחזקאל תידור, תעודה 7317918, [Deeplink: https://collections.deeplink.org/undefined](https://collections.deeplink.org/undefined).

[arolsen-archives.org/undefined](https://collections.deeplink.org/undefined)

כניסה לאושוויץ של יחזקאל תידור, 17 באוקטובר 1942, תעודה מספר 73197920; כרטיס *Arbeitskommando* של יחזקאל תיעור שנאסר בבוכנוואלד ב-10 באוקטובר 1939, תעודה מספר 7317921; אישור מאושוויץ שנשלח משם יחזקאל תידור בתאריך 26 בינואר 1946 תעודה מספר 7317922; אישור מבוכנוואלד שנתפס על ידי הגסטפו ב-9 בספטמבר 1939 והועבר לכלא מרכזי ב-16 בספטמבר 1939 תעודה מספר 7317923; שאלון הממשל הצבאי האמריקני בגרמניה עבור אסירים לשעבר היינריך יחזקאל תידור שם רשומים התאריכים בהם נכלאו במחנות הנאצים, תעודה מספר 7317927; רשימת אסירים שנכנסו לאושוויץ שם מופיע יחזקאל תידור, תעודה מספר 130582465.

1941. לאחר מכן, אביו ואחותו הגיעו לבוכניה. כך גם אשתו, שברחה מפרנקפורט כשהוזהרה על מעצר קרב. בגטו בוכניה, היא סייעה לאחיה, סלו (שלמה) גרייבר, שסדנאותיו סיפקו תעסוקה ל-3,000 יהודים. במהלך האקציה הגדולה, ב-25 באוגוסט 1942, סלו, הוריו ודודיו נעצרו. ברטה הייתה רשומה כ"תידור" ולא כ"גרייבר" ברשימות הגטו, ולכן הם לא נגעו בה, אך כשראתה את הוריה נעצרים, רצה אחריהם, נלקחה אִתם לכלא בבוכניה, ואז לכלא מונטלופיך (קרקוב) שם כולם נורו.⁹¹ אביו של יחזקאל, שהסתתר בגטו, נורה שלושה ימים לפני ראש השנה. אחותו אידס מלכה גורשה, כנראה למחנה העבודה שבנייה, ונרצחה.

"באותו לילה, הייתי בהלם", נזכר יחזקאל. "רציתי 'ללכת לגדר' (להתחשמל). אבל חבריי נשארו אִתי, ובסופו של דבר הבנתי שאני חייב לחיות, למקרה שילדיי עדיין חיים איפשהו".⁹² יחזקאל ציין את יום השנה למות משפחתו בשני תאריכים – כ"ז באלול עבור אביו, ו' בטבת ("יום הקדיש הכללי" לקורבנות השואה שתאריך מותם אינו לא ידוע) עבור האחרים. לאיש מהם לא היה קבר או מצבה. היעדר מידע בעניין זה הצטרף לפערים נוספים בסיפור משפחתו שהתבהרו כששאלתי אותו על עניינים פשוטים לכאורה שלא יכול היה לענות עליהם. תאריכי הלידה של הוריו ואחותו. השם ותאריך המוות של אחיו הגדול שמת כתינוק. שמות ותאריכים.

פעמיים בשנה, בתאריכים אלה, הוא היה מדליק נר זיכרון ואומר קדיש על יקיריו. למרות שביקר בגרמניה לצורכי עבודה, הוא מעולם לא חזר לפולין. לאחר מותו ציינתי את זכר משפחתו בתאריכים אלה, אך בניגוד אליו, ביקרתי בבוכניה, לודז' ואושוויץ. עד אז, הייתי היסטוריונית שהתמחתה בתקופת השואה, אך מעולם לא פקפקתי בסיפורים שסיפר לי, ושהוא עצמו שמע מאסירים אחרים, לגבי גורל בני משפחתו. ואז, ב-2019, חלק גדול מאותם נרטיבים התהפך פתאום על פיו.

Swątek-Niewińska, Dagmara, "Salomon Greiwer i Warszatzty Miejskie w 91 Bochni", *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 12 (2016): 255
במנצ'סטר, 28 ביוני 1965, העתק עדות מספר 140 מתאריך ט"ז בטבת תש"ו 29 במאי 1946 של שמעון קמפלר מגטו בוכניה לבית דין רבני במחנה ברגן בלגן באשר לגורלו של שלמה גרייבר ובני משפחתו.

Judith Tydor Baumel-Schwartz, Judith Tydor, *The Incredible Adventures of Buffalo Bill from Bochnia: The Story of a Galician Jew, Persecution, Liberation, Transformation*, Sussex: Sussex Academic Press, 2009: 91.

סיפור משתנה

לילה אחד באביב 2019 ישבתי ליד המחשב כשכתבתי מאמר. בשלב מסוים החלטתי לעשות אתחלתא והתחלתי לגלוש באינטרנט. אך גם בזמן ההפסקות שעשיתי נשארתי היסטוריונית ונהגתי לבדוק אתרים היסטוריים וגנאלוגיים בשביל הכיף. אחד מהם היה JewishGen – הבית העולמי של גנאלוגיה יהודית המסונף למוזיאון למורשת יהודית, שם מדי פעם הזנתי את שמות בני משפחתי מדורות עברו כדי לראות אם משהו חדש יצוץ. ואכן, באותו לילה זה אכן קרה, והיו לכך תוצאות מפתיעות.

הכנסתי את שמו של סבי מצד אבי ולא היה כלום. כך גם לגבי אחותו. אך כשהקלדתי את שם אמו, אסתר תידור, פתאום קפץ רישום שמעולם לא ראיתי, מארכיון היחידה המנהלית של אזור פיוטרקוב שבפולין: ליד השם אסתר תידר היה רישום קבורה מבית הקברות בלודז' מתאריך 20 בפברואר 1941. שם היא הייתה רשומה כבת 64 ובתו של אדם בשם "חומה". הרישום כלל מספר חלקה, שורה, קבר, צד ומספר עמוד מקורי של רישום בית הקברות.⁹³ האם זו יכולה להיות סבתי?! זו שלאבי נאמר שמתה בגטו לודז' במהלך חורף 1941? השם, הגיל והתאריך התאימו, אבל שם אביה היה "סיני". מבט חטוף באתר בית הקברות של לודז' הראה שאסתר טיגר קבורה באותה חלקה.⁹⁴ רשויות בית הקברות טענו לאחר מכן ש-Jewishgen – או JRI (אינדקס רשומות יהודיות – פולין) עשו טעויות לעתים קרובות בהעתקת רשומות בית הקברות למאגרי מידע. בביקור בזק בבית הקברות של לודז' באותו קיץ ראיתי לוחית מתכת קטנה שקציני צה"ל, במשימת הנצחה התנדבותית, השאירו על קבר זה ואחרים. שם, שמה הופיע כאסתר טיגר, בת "חונה" (כינוי ל"אלחנן"), בת 64, שמתה ב-29 בפברואר 1941. "איך 'חומה' הפך ל'חונה'? איך היא יכלה למות ב-29 בפברואר כשבפברואר 1941 היו רק 28 ימים?" שאלתי. העתקה רשלנית, טענו פקידי בית הקברות, כשהם חוזרים על כך שהרשומות שלהם היו באותיות לטיניות, לא עבריות, תוך שהם מציעים שאתייעץ עם גנאלוג כדי לקבוע אם זו אכן סבתי.⁹⁵

93 https://www.jewishgen.org/databases/cemetery/jowbr.php?rec=J_PIOTRKOW_ 93
https://legacy.jri-poland.org/databases/jridetail_2.php 0035622, נצפה ב-1 בספטמבר 2022.

94 www.jewishlodzceemetery.org/EN/CemeteryPlan/Default.aspx, נצפה ב-29 במאי 2019.

95 התכתבות המחברת עם הקהילה היהודית בלודז' 4 בספטמבר 2019, 11 באוקטובר 2019, 31 באוקטובר 2019.

התיעוד בעל פה שיש לנו לגבי מקום ושנת מותה של סבתי הסתדר עם הרשומות הכתובות, למעט בעניין השמות: שלה ושל אביה. האם היו שתי נשים עם שמות דומים, אסתר טיגר ואסתר(ה) תידור, ששתיהן מתו בגטו לודז' ב-1941? איך אוכל לבדוק זאת? כראש מכון פינקלר לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן היו לי מומחים רבים ב"פורום פולין" שיכולתי להתייעץ אִתָּם. ד"ר קמילה קלאוזינסקה וד"ר אווה ויאטר סייעו לי רבות באיתור מסמכים רלוונטיים, כולל תעודת הפטירה של סבתי מגטו לודז', שציינה שהיא מתה ב-20 בפברואר 1941, בגיל 64.⁹⁶ בתה, אידס מלכה, שפרטיה הופיעו בתעודה, מסרה לפקידי הגטו את תאריך ומקום הלידה של אסתר (לא ידעתי עד אז את התאריך), את שמות הוריה (סיני וחיה לאופר), ואת כתובתם בגטו (ידעתי עד אז רק את כתובתם מלפני המלחמה). בעת שהסתכלתי על הכתב המסולסל במסמך בגרמנית ובפולנית, אפשר היה להבין איך "סיני" (Cina) עבר מטמורפוזה ל"חונה" ("Chuna") ומשם ל"חומה" ("Chuma"). יכולתי לדמיין את דודתי כאישה צעירה, יתומה טרייה בת עשרים ותשע, מספקת מידע המתעד את מות אִמָּה, כדי שאביה יוכל לארגן את הקבורה.

האם אסתר תידור (Tidor) בתעודה, בשימוש באיות גרמני) ואסתר טיגר היו אותו אדם? האם זה היה קברה של סבתי? הייתה כאן התנגשות בין שני סוגים של תיעוד בכתב (תעודת פטירה/רישומי בית קברות), כשהתיעוד בעל פה (הסיפור שסופר לאבי על מות אִמָּו) – היה הגורם המכריע. הסיפור הסתבך עוד יותר מאחר ומשפחת "טיגר" המורחבת נקברה בלודז', ופקידי בית הקברות התעקשו שהרשומות שלהם נכונות. הם אפילו ניסו לשכנע אותי ששמה של סבתי אולי היה באמת "אסתר טיגר" ולא תידור!⁹⁷

הדרך היחידה לפתור את התעלומה הייתה על דרך השלילה, מה שדרש תיעוד נוסף. חיפוש סיוזיפי במאגר המקיף של תעודות פטירה מגטו לודז' לא העלה עדות למוות של אסתר טיגר, והיא גם לא הופיעה ברשימות תושבי הגטו, כרטיסי המזון או רשימות עבודה. השם הופיע פעמיים ברשימות הרשמיות של בית הקברות (לא באתר), כאישה בת 59, בתה של "יעקב"

96 התכתבות המחברת עם קמילה קלאוזינסקה, 17 באוקטובר 2019, https://legacy.jri-poland.org/databases/jridetail_2.php, נצפה ב-1 בספטמבר 2022, התכתבות המחברת עם אווה ויאטר 16 בדצמבר 2019, Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, 953a, Archiwum Państwowe w Łodzi.

97 התכתבות המחברת עם הקהילה היהודית בלודז' 11 באוקטובר 2019.

(נפטר 1934), וכבת 64, בתה של "חונה" (נפטרה 1941).⁹⁸ אולם, אסתרה תידור כן הופיעה ברשימת תושבי הגטו של רחוב ברוננשטראסה 16, יחד עם בעלה לייב ובתה אידס מלכה.⁹⁹ לכן, הקבר בבית הקברות בלודז' היה כמעט בוודאות של סבתי. ה"תידור האבוד" הראשון נמצא!

עוד לפני בחינת נדודי המשפחה לאחר מות סבתי, חיפושים ארכיוניים חשפו התנגשות נוספת בין תיעוד בעל פה ותעודות כתובות. לפני בר המצווה שלו, נאמר לאבי (נ. 1903) שהיה לו אח גדול חסר שם שמת כתינוק. למה חסר שם? הוא כנראה מת לפני הברית ועוד לפני שנתנו לו שם, כך סבר אבי. למה סיפרו לו רק אז? כדי להסביר לו כי הוא פטור מ"תענית הבכורות" בערב פסח, מאחר ואינו הבכור. הסיפור אושש על ידי סיפור משפחתי נוסף, העובדה שאבי, יחזקאל שרגא תידור, נקרא על שם הרבי החסידי משינובה, יחזקאל שרגא הלברשטם. לאחר שסבתי איבדה את בנה הבכור ולא הרתה שוב, סבי החסידי לקח את כלתו לקבל ברכה מהרבי. "יהיה לך בן", בירך אותה הלברשטם, וכך, אבי, שנולד כמעט חמש שנים לאחר מות הרבי, קיבל את שמו. כך טענה המסורת המשפחתית.

הכול היה הגיוני עד שמצאתי תיעוד מקוון מארכיון בוכניה שנסרק לאחרונה, שבו הופיע רישום על התינוק קצר החיים הזה לכאורה. מסתבר שלאחיו הגדול של אבי לא רק הייתה ברית, ושם (שמואל), אלא הוא חי למעלה מ-15 חודשים (26 באפריל 1901–15 באוגוסט 1902). והנה "תידור אבוד" נוסף נמצא, יחד עם תעלומה חדשה.¹⁰⁰

האם "תעלומה" זו מבוססת על רישומים לא מדויקים? תאריכים ארכיוניים משקפים לעתים רישום, לא התרחשות, אך התאריכים אוששו על ידי מסמכים מפורטים (לידה, מוות) בסדר כרונולוגי. שמות יכולים להיות לא מדויקים, מועתקים באופן שגוי לאתרי גנאלוגיה, ותמיד יש לבדוק רשומות מקוריות בכתב יד, כפי שלמדתי לגבי קבר סבתי. הרישום בכתב יד ציין את שמואל, בנם של לייב ואסתרה תידור, שמת מדלקת מעיים בגיל שנה, ושלושה חודשים ושני שלישים. מידע זה נוסף מאוחר יותר, בדיו שונה,

98 תמונה של הרישום המקורי, התכתבות המחברת עם הקהילה היהודית בלודז', 3 בנובמבר 2019.

99 Prezełożony Starszeństwa Żydów w getcie Łódzkim, Brunnen, file 1018, 99 Archiwum Państwowe w Łodzi.

100 Księga zgonów, Akta Stanu cywilnego izraelickiego okręgu metrykalnego w 100 Bochni, Fond 228, (sygn 30/228/0/-/18), Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Bochni.

לרישום הלידה שלו, שהיה כה מדויק עד כדי ציון שמות המוהל והמיילדת. הכול נראה אותנטי.¹⁰¹

השאלות וההשערות עלו בהרבה על התשובות, כאשר ההיסטוריה המשפחתית שהועברה בעל פה התנגשה עם תיעוד רשמי כתוב ומתמטיקה פשוטה. הרבי משינובה נפטר ב-1898, כך שלא יכול היה לברך את סבתי אחרי מות שמואל (1902) ולפני לידת אבי (1903). סבי וסבתי היו נשואים 14 חודשים לפני מות הרבי. האם היה להם קושי להרות? האם זה יכול להסביר את הברכה? אז למה שמואל לא קיבל את שם הרבי? האם סבי וסבתי ניסו לכפר על השמטה זו אחרי מות שמואל על ידי מתן השם לבנם הבא? במקביל לתיעוד בעל פה ולתיעוד בכתב, יש מה שמכונה "תיעוד מעשי" או "תיעוד ביצועי" (Performative History). אבי בוודאי ראה את הוריו מדליקים נר נשמה לשמואל ושמע את אביו אומר קדיש אבלים מדי שנה ב"ב באב. האם מעולם לא שאל עבור מי זה? עם לכתו של הדור של אבי, אין מי שיכול להסביר את התעלומה העולה מהתנגשות המקורות. או אולי גם הם לא היו יודעים, ושאלותיי היו רק מבלבלות אותם.

המסע שלי בנפתולי סאגת "התידורים האבודים" הפך את הנבירה בארכיונים מקוונים לתחביב הלילי שלי. במציאת קרובי משפחה, שבעה דורות אחורה, ששמותיהם מעולם לא שמעתי, נתקלתי בתעלומות נוספות שבהן עדות בעל פה התנגשה עם מקורות כתובים שלעתיים קרובות סתרו את עצמם. מדוע סבו של אבי, מנדל (מנחם), שעל שמו נקרא אחי, נרשם כ"אהרן" בלידתו (1843), "מנדל" בחתונתו בוויז'ניץ (1866), "אהרן" ברישום הנישואין הרשמי שלו בבוכניה (1889), ו"מנדל" בלידות נכדיו בבוכניה (1901), (1903)? מאחר וכל המשפחה גרה יחד בבוכניה, אבי בוודאי שמע את סבו נקרא לעלות לתורה, שם נהוג להשתמש בשם המלא. אילו שמו היה גם מנדל וגם אהרן הוא ללא ספק היה שומע אותו נקרא לתורה בשם זה. מדוע בדברו על סבו מעולם לא הזכיר את השם "אהרן" אלא רק את "מנחם-מנדל"? האם אכן שמו היה מנחם-מנדל אהרן? האם שני השמות נכונים? האם אחד מהם נוסף מאוחר יותר? האם אחד מהם היה שם "יהודי", בניגוד לשם "גרמני" או "לועזי", כיוון שבוכניה הייתה חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית? אלה הן תעלומות נוספות של תיעוד בעל פה/כתוב, עוד לפני שמתחילים להתמודד עם סתירות בין תאריכים הרשומים במסמכים שונים של אותו אדם.

Akta Stanu cywilnego izraelickiego okręgu metrykalnego w Bochni, Fond 228, 101 (sygn 30/228/0/ - / 3), Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Bochni.

Początek.

המשך החיפוש אחר משפחת תידור האבודה

אבל אני סוטה מהנושא. הבה נחזור לסיפור הוריו של אבי, שם התחילה הסאגה שלנו של ה"תידורים האבודים". בעוד סבתי נחה בשלום בבית הקברות בלודז', נראה שלא יהיה מקום מנוחה לאביו של אבי, לאחותו או לאשתו הראשונה. יהודים שנורו במהלך או אחרי אקציה או נרצחו במחנות נאצים, לעתים רחוקות זכו לקבורה יהודית, אבל לפחות יכולתי לעקוב אחר מסלוליהם לגטו בוכניה. גם כאן נתקלתי בקונפליקטים משמעותיים בין תיעוד בכתב לתיעוד בעל פה.

כדי למפות את המסלולים הללו, הייתי צריכה להוכיח ששלושתם היו נוכחים בגטו בוכניה עד 1942, כאשר לכאורה נורו או גורשו. לא ניתן היה לשחזר את מסעה של ברטה מפרנקפורט לבוכניה (האזכור האחרון שלה במסמכים גרמניים היה ב־21 במרץ 1940),¹⁰² אבל היא הופיעה ברשימת יהודי בוכניה מינואר 1942,¹⁰³ ויש לנו תמונה שלה עם סרט על הזרוע, עם הכיתוב "גטו בוכניה 1941" בגב התמונה בכתב ידו של אבי. לכן, תיעוד כתוב וחזותי תמך בעדות בעל פה שאבי קיבל לגבי נוכחותה של ברטה בגטו. אבל לייב ואידס מלכה תידור לא היו רשומים בשום מקום.¹⁰⁴ האם הם נכנסו לבוכניה באופן בלתי חוקי, ולכן לא היו רשומים ברשימת תושבי הגטו, כשמשפחתה של ברטה דואגת להם למזון ומקום לינה? איך הם עזבו את לודז'? היו סיפורים על אנשים שעזבו את הגטו לאחר ששיחדו את דוד גרטלר, ראש היחידה המיוחדת של המשטרה היהודית, אבל לא היו מקרים מתועדים של בריחה בלתי חוקית מוצלחת.

בחיפוש אחר האזכור האחרון של נוכחות משפחתי בגטו לודז' כדי לתחום את ציר הזמן שלהם, מצאתי מסמכים המתעדים את קיומם בזמן המלחמה: אינדקס של דיירי הבניין שלהם (ברונגשטראסה 16) מתחילת 1941, בו רשומים לייב, אסתר ואידס מלכה, כולל ציון גילם ותאריך הולדתם,¹⁰⁵ ורשימה מאוחרת יותר שם מופיעים לייב ואידס מלכה בלבד,

102 מתוך תיעוד שנמצא ב־Divisenakten M\55\JM\29438 Hessische Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden.

103 Verzeichnis der Juedischen Einwohner in Bochnia am 30. Januar 1942, ארכיון יד ושם.

104 התכתבות המחברת עם דורותיה שמיצ'יק, ארכיון בוכניה, 1 ביוני 2020, Spis mieszkańców dzielnicy żydowskiej z 1942 r. (sygn. 30/1/938), Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Bochni.

105 Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, 1018-694, Archiwum Państwowe w Łodzi.

כולל תאריכי לידה, מקצועות ומספרי כרטיסי מזון.¹⁰⁶ הרשימה עודכנה עד סוף 1942 כדי להוסיף ליד כל שם את גורל הדיירים ומקום הימצאם, ובה רואים ששמותיהם של לייב ואידס מלכה נמחקו, כשהקיצור Ausg. (גורשו), ותאריכים (1 במאי 1942, ו-1 באפריל 1942) נוספו בהתאמה. כאשר יהודי גטו לודו' הושמדו בחלמנו, האם התוספת הקצרה הזו בכתב יד גרמני הייתה ציר הזמן של מותם?

איך יכול היה סבי למות בחלמנו, ארבעה חודשים לפני שנורה למוות בבוכניה? אם סבי ודודתי לא הגיעו לבוכניה ודיברו שם על מותה של סבתי, איך המודיע לאבי היה יודע על כך? האם אולי הועברה הידיעה על מות סבתי במכתב חשאי מגטו לודו' לבוכניה? עברתי בראשי על אפשרויות שונות. האם התוספות יכלו להיות רישום גורף לכל דיירי הבניין, המתעד מעצר כללי? בלתי אפשרי, שכן גורלו של כל דייר נרשם בנפרד, חלקם כמתים, אחרים כמי שעברו למקום אחר או גורשו. ללא תיעוד מאשש מבוכניה, לא נראה כי ניתן ליישב את הנתונים המופיעים במקורות הכתובים עם העדויות בעל פה שבידינו. השלמתי עם עוד תעלומה.

שוב אווה ויאטר מפורום פולין באה לעזרתי, כשהפנתה אותי לרשומה בכרוניקה של גטו לודו' ממרץ 1942, שם נרשם כי 120 איש עזבו את הגטו לוורשה ב-25 במרץ וש"כולם קינאו באלה שעזבו לוורשה מרצונם החופשי".¹⁰⁷ מדוע רשומה זו הייתה משמעותית? כי מתיעוד ארכיוני עולה שלייב ואידס מלכה היו בקבוצה זו.¹⁰⁸ כך מצאנו עוד שני "תידורים אבודים".

מדוע הם נכללו בקבוצה זו? האם הם שילמו לגרטלר כדי להיכלל בה? באילו כספים? האם הם הגיעו לוורשה, ואז איכשהו עזבו את הגטו והגיעו לבוכניה? האם הם שיחדו מישהו בדרך כדי להגיע לבוכניה ישירות מלודו'? כמו במקרה המסע של ברטה מפרנקפורט לבוכניה, גם כאן לא ניתן היה לעקוב אחר הלוגיסטיקה המדויקת של המסע, אבל עתה הייתה בידינו הוכחה כתובה שהם עזבו את לודו' שבוע לפני הגירוש לכאורה של אידס מלכה לחלמנו.

Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, 1019-511, Archiwum 106 Państwowe w Łodzi.

107 הכרוניקה של גטו לודו', כרך 1 (ינואר 1941–מאי 1942), ירושלים: יד ושם, 1986: 395.

108 Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, wykazy imienne osob które wyjechały indywidualnie z ghetta X.1940 – X.1942,21, Archiwum Państwowe w Łodzi, microfilm L 18639.

לבסוף, ניסיתי למפות את הכרונולוגיה של העדות שאבי שמע על גורלם. חיסול גטו בוכניה החל ב-1 בספטמבר 1943, כאשר כמעט כל היהודים שנותרו הועברו לאושוויץ או לשבנייה, המשלוח היחיד מבוכניה למחנה עבודה זה. קבוצה קטנה משבנייה הגיעה לאושוויץ חודשיים לאחר מכן, וככל הנראה כללה את המודיע של אבי. אם הוא היה מקבוצה שנשלחה מוקדם יותר לפלשוב, הוא לא היה יודע על גירושה של אידס מלכה.

ידיעת זהותו של המודיע האלמוני יכלה לחזק את אמינותו, אך עם לכתם של אבי ובני דורו, נותרו לכך מעט רמזים. היסטוריונים הם לעתים קרובות בלשים, אך גם מקריות עוזרת. עברתי על ספריו של אבי בזמן כתיבת פרק זה, ובתוך אחד הספרים מצאתי מכתב המופנה לאבי מאת חברו יליד בוכניה שגדל אֶתו בפרנקפורט, שמעון קמפלר, שגורש לפולין ב-1938 וחי בגטו בוכניה עד לחיסולו. זיכרונות ביידיש המתארים את תלאות המלחמה של משה זנגר, אישרו שזנגר וקמפלר גורשו יחד לשבנייה.¹⁰⁹ מכתבו של קמפלר לאבי הזכיר את אושוויץ, ואחינו של קמפלר בברוקלין אישר שהוא שהה גם בבונה. היה ברשותי העתק של מכתב משנת 1946 מבית דין רבני במחנה העקורים ברגן-בלזן המצטט את עדותו של קמפלר לגבי גורל משפחת גרייבר.¹¹⁰ בהיותו חבר משפחה קרוב, הגיוני לשער שקמפלר היה בקשר עם לייב ואידס מלכה בגטו בוכניה. ייתכן שהיה בעצמו עד לרצח לייב או שמע על כך מעד ראייה אחר, וסביר שידע אם אידס מלכה גורשה אֶתו לשבנייה. האם ייתכן שהוא היה המודיע? בהחלט אפשרי, אך השערה זו מבוססת בעיקר על ראיות נסיבתיות. ישנם סוגים רבים של עדויות בעל פה, חלקן מכריעות יותר מאחרות, והטובות ביותר נתמכות על ידי עדי ראייה. עם לכתם של אבי והמודיע – שני עדי הראייה לחילופי המידע – לעולם לא נדע בוודאות את זהותו. כך סיפורנו מסתיים עם תשובות, אך גם עם שאלות ללא מענה.

109 Dovid E. Zanger, and Benjamin Fleischer, *Farshpeiten di Schif* ברוקלין ללא תאריך.

110 אישור בית הדין במנצ'סטר, 28 ביוני 1965, העתק עדות מספר 140 מתאריך ט"ז בטבת תש"ו 29 במאי 1946 של שמעון קמפלר מגטו בוכניה לבית דין רבני במחנה ברגן בלאגן באשר לגורלו של שלמה גרייבר ובני משפחתו. תודתי לרפי בלום, בן נכדתו של שלמה גרייבר, ששלח לי עותק מאישור זה.

דיון

מה מלמד אותנו מקרה בוחן זה על המורכבויות של ניווט בין תיעוד בעל פה לתיעוד כתוב? ראשית, שלא כל תיעוד בעל פה שווה זה לזה. פרדיגמות עכשוויות מדגישות טיפולוגיה, כאשר צורות שונות של תיעוד בעל פה יוצרות סוגים שונים של בעיות.¹¹¹

סוג אחד של תיעוד בעל פה, שעבר מדור לדור, הנו חסר פרטים או מקורות כתובים מקבילים, אך אין לגביו מידע סותר. צורה זו צריכה להיחשב כאגדות משפחתיות לא מבוססות, המבוססות על אירועים היסטוריים אמיתיים. כזה הוא הסיפור על סבא רבא רבא רבא לא מזוהה של אבי שהיה השמש של רבי אלימלך מליז'נסק. בלתי ניתן לאימות, אך מבחינה היסטורית, די חסר נזק.

סוג אחר של תיעוד בעל פה הוא מפורט, אך מקורות כתובים מקבילים מספרים סיפור שאינו תואם את הסיפור שהועבר בעל פה. כזה הוא הסיפור על שמו של אבי וברכת הרבי, לאור תיעוד כתוב לגבי אחיו הגדול. איי־התאמות תיעודיות בלתי ניתנות לאימות יכולות לכלול מקורות כתובים מרובים (וסותרים), חלקם מאששים וחלקם מבטלים את הגרסה בעל פה. כזו היא איי־התאמה לגבי שמו של סבו של אבי (מנדל/אהרן).

האם תיעוד כתוב מקבל עדיפות? לא תמיד. תיעוד כתוב עשוי להיות מוטעה, (ולא תמיד חסר נזק, כמו קטלוג הכרטיסים של הארגון המרכזי של יהודי גרמניה, הרושם בטעות את אבי כמי שמת באושוויץ ב־25 בינואר 1943),¹¹² אך גם תיעוד בעל פה עשוי להיות מועבר באופן לא מדויק. אלא אם כן הוא ניתן לאימות, צורה זו משאירה מקום להרבה השערות ומעט מאוד ודאות.

סוגים נוספים של תיעוד בעל פה מתנגשים עם התיעוד בכתב, עד שלבסוף מופרכים או מאוששים על ידי מקורות כתובים מפורטים, או תיעוד בעל פה מכריע יותר. אימות מקורות משלימים, כמו זה שהיה נחוץ למציאת קברה של סבתי בלודז' או לאימות מסעה של משפחתי לגטו בוכניה, דורש לעתים קרובות מחקר רציני, סיוע של מומחים, והרבה מזל. אם יש לאדם את כל השלושה, לעתים ניתן לפתור את הפאזל או לפחות חלק ממנו.

Alistair Thompson, "Four Paradigm Transformations in Oral History," *The Oral History Review* 34:1 (2007): 49-70.

Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, Arolsen Archives, ADeepLink: 112 <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/12676789>.

השיעור השני שניתן ללמוד ממקרה בוחן זה הוא תזכורת לקשרים החזקים והמורכבים בין תיעוד בעל פה וזיכרון. לא רק "זיכרון המבוסס על ראיונות מוטים", "זיכרון עממי", "זיכרון קולקטיבי", "זיכרון מודחק", או "זיכרון מבוסס אידאולוגית", אלא פשוט אמיתות הזיכרון, אשר, כפי שראינו, אינה פשוטה כלל.

לקח אחרון הוא אישי. אם עדיין יש לכם מקורות חיים, נצלו אותם. אספו כמה שיותר שמות, תאריכים ועובדות, גם אם אינכם יודעים מתי תזדקקו להם. יום אחד אתם עשויים להיות אסירי תודה על כך. אילו הייתי נפגש עם בן דודו הקשיש של אבי שיצר אתי קשר לפני שלושים שנה, אולי הוא היה פותר חלק מהתעלומות שלי. היום כבר מאוחר מדי. אל תהיו עצלנים. אל תדחו דברים.

אפילוג

לא רק שהחיפוש שלי אחר משפחת תידור האבודה הוריש לי רשימות של מאות בני משפחה ממשפחת תידור שהאחרונים שבשבט (בינתיים), צאצאים של דודתה של אבי שלא שרדה את השואה, מצאתי בניו יורק ב-2024; הייתה לו גם תוצאה מוחשית. בשיא מגפת הקורונה, יחד עם אחותי ואחי מאמריקה, דרך הקהילה היהודית בלודו' הקמנו מצבה על קברה של סבתנו שמצאתי בבית עלמין היהודי בלודו'. באותה מצבה הנצחנו גם את סבנו ודודתנו, כפי שעשינו על מצבת אבינו בישראל, שם גם הנצחנו את אָמם יחד עם שאר בני המשפחה שנרצחו בשואה ומקום קבורתם לא נודע.

כשקיבלתי את תמונת המצבה מנציג הקהילה בלודו', שלחתי אותה לאחי ואחותי וכתבתי להם: "אתמול, בבית הקברות בלודו', הציבו את מצבת סבתנו. סבתנו האהובה, שהכירה את שניכם ואהבה אתכם מאוד, (בחלומותיה הפרועים ביותר היא לא הייתה יכולה לדמיין את קיומי...) יש לה עכשיו מקום מנוחה אחרון, ומצבה שהכול כתוב עליה. אבינו היה גאה מאוד אילו ידע מכל זה. סגרנו מעגל.¹¹³

אדם אינו אבוד אם מישהו עדיין מחפש אותו. אדם אינו נמחק אם מישהו עדיין זוכר אותו. פרק זה מוקדש לזכר בני משפחת תידור האבודים החיים בלבנו, בשמותינו ובשמות ילדינו.

113 התכתבות המחברת עם קמילה ציפורה תידור מאס ומנפרד מנחם תידור, 13 באוגוסט 2020.

פרק 12:

באפלו ביל מבוכניה באושוויץ

זמן קצר לאחר סיום המלחמה, הקבוצות הראשונות של ניצולים רואינו על ידי היסטוריונים, סוציולוגים ופסיכולוגים. כאשר המשימה נפלה על מוסדות העוסקים בשואה ומאגרים לתייעוד בעל פה, מראיינים מיומנים החלו לתעד עדויות ניצולים. ככל שחלפו השנים והניצולים הזדקנו, צמחו "דור שני" ו"דור שלישי" שחלקם לקחו על עצמם לראיין ולתעד את חוויות הוריהם או סביהם, לסייע להם לחבר זיכרונות, או לכתוב ספרים ומאמרים עליהם. לרובם לא היה ניסיון בתחום, חלקם היו אקדמאים או אנשי תקשורת, ומעטים היו חוקרי שואה עם רקורד מרשים של ראינות עם ניצולים. היית אחת מאותם מעטים.

במחשבה ראשונה, מה יכול להיות טבעי יותר מאשר צאצאים של ניצולים, שהם גם היסטוריונים מיומנים, המראיינים את הוריהם על חוויותיהם בזמן המלחמה. אבל האין זה בעייתי במקצת, בלשון המעטה? ישנו כלל מקובל בקוד האתי של הרפואה שרופאים לעולם לא יטפלו בבני משפחה, בוודאי לא בהורים. הסיבות כוללות "אובייקטיביות מקצועית", "אוטונומיה של המטופל", ו"הסכמה מדעת", שבפועל, מתמצות בסוגיה הקריטית של רגשות אישיים. אלה של הרופא-ילד שעלולים להתערב בשיקולים מקצועיים; אלה של המטופל-הורה שעשוי להרגיש לא בנוח לחשוף מידע רגיש לרופא/ילד שלו. החריגים הם מצבי חירום או מצבים מבודדים, ורק עד שרופא אחר יוכל להיכנס לתמונה.

מדוע, אם כן, היסטוריונים העוסקים בשואה מורשים, ואף מעודדים, לראיין ולתעד את הוריהם הניצולים? האם אין חשש שהרגשות האישיים של הילד עלולים לערפל את שיקול הדעת המקצועי שלהם לגבי אילו שאלות לשאול, עד כמה לחקור לעומק, או כמה לפקפק באמיתות ההיסטורית של סיפור? מה לגבי אי-הנוחות של ההורים בעת חשיפת חוויות אישיות

רגישות בפני בשר מבשרם? האם בעלי הסמכות שחיברו את הקוד האתי ההיסטורי העמום היו עיוורים לדינמיקה שעלולה להיווצר מעידוד ילדים לתעד את חיי הוריהם במצבי קיצון? העיוותים ההיסטוריים שעלולים להיות מוצגים כעובדות בשל ההיסוס לערער על זיכרון לקוי של הורה? או אולי להיפך. האם ייתכן שבניגוד לרפואה, כשמדובר בהיסטוריה, ילדים עשויים להיות הכלי המתאים ביותר לתייעוד חוויות הוריהם הניצוליים? אלה שידועים טוב יותר מכול איך לגשת לאותו הורה כדי לחלץ את הזיכרונות, התיאורים והסיפורים, שמראיין אחר היה מחמיץ? מי שיכול לקלוט את הניואנסים, לעקוב אחר הרמזים, ולדבר עם אותו הורה בשפתו הסודית? שאלות אלה מתמקדות באופי הריאיון ובחוויות המרואיין. אך מה לגבי המראיין? מה קורה לצאצא של ניצולים כשהוא מראיין את הוריו או כותב את סיפורם? כיצד מורשת השואה שלהם משפיעה על תהליך התייעוד? איזו השפעה יש לתהליך זה על זהותם ונפשם?

החיפוש אחר תשובות הוביל אותי למסע בתחום המוכר של עדות השואה, הפעם מנקודת המבט של המראיין/מתעד. בעמודים הבאים אנתח מה קרה לי כשראיינתי את אבי שורד השואה, וכשכתבתי שני ספרים על חוויות השואה שלו. אני מסתכלת על התהליך כמעין מחזה אוטוביוגרפי בארבע מערכות, כאשר הראיונות התקיימו בהפרש של 9 שנים (1983, 1992) והספרים, המבוססים בעיקר על הראיונות, נכתבו בהפרש של 15 שנים (1994, 2009). היה אפילו הדרן להופעה זו, או ליתר דיוק אפילו שהחל ב־2019 ונמשך עד היום. אבל הבה נשאיר זאת לעת עתה. הדרנים ואפילוגים מגיעים בסוף, ואנחנו בקושי בהתחלה.

כללי התייעוד בעל פה של השואה

הנושא האישי מאוד שאני עומדת לחקור – ההשפעה של הראיונות והכתיבה שלי על אבי – הוא חלק מגוף מחקר רחב יותר, המתמקד בהשפעת המעורבות האישית בעת מיפוי היסטורי באמצעות תיעוד בעל פה. ספרים מוקדמים על תיעוד בעל פה היו לעתים קרובות מדריכים שהתייחסו למעורבות האישית של המראיין רק בהוראות כיצד לערוך את הריאיון בצורה הטובה ביותר.¹¹⁴ מחקרים אקדמיים על הנושא התמקדו בצורתו, תוכנו ומאפייניו. במאמר

Joan Ringelheim et al, *Oral History Interview Guidelines*, USHMM: Washington, DC, 1998 (revised 2007): vi.

פורץ דרך על המאפיינים הייחודיים של תיעוד בעל פה, מיפה החוקר והסופר האיטלקי אלסנדרו פורטלי את ששת האלמנטים הייחודיים שלו: דיבוריות (עובדת היותו בעל פה), נרטיביות, סובייקטיביות, אמינות, אובייקטיביות וסמכות מחבר, שאליהם הוסיפה ההיסטוריונית וחוקרת המגדר לין אברמס ביצועיות, שינויים ושיתוף פעולה. רק האחרון מבין אלמנטים אלה מתייחס למראיין, שבמשך שנים נחשב ללא יותר מאשר כלי לעריכת ראיונות.¹¹⁵ לאחרונה, מחקרים בחנו את ההשפעת הריאיון על המראיין, במיוחד בעת מיפוי ההיסטוריה המשפחתית. "ריאיון בני משפחה נותן לך הזדמנות לבלות זמן יחד ולשאול שאלות. זה לא תמיד קל, אבל זה יכול להיות מתגמל מאוד", קובע האתר של החברה הגנאלוגית ההיסטורית של ניו אינגלנד.¹¹⁶ מחקרים אחרים חוקרים מורשת משפחתית כאמצעי לריפוי טראומה בין-דורית וחיזוק החוסן.¹¹⁷ אנשי מקצוע בתחום הריפוי אף טענו שבחינה מכוונת של טראומה מהעבר המשפחתי מעודדת משתתפים להתנתק מהתנהגות בעייתית ומחשבה שלילית.¹¹⁸

מחקר נוסף, המתמקד בילדי ניצולי שואה, הסיק שלבני הדור השני הבוגרים יש אמביוולנטיות עזה לגבי חשיפת פרטים על הטראומה של הוריהם. יחד עם המוטיבציה לטפל בשקיעה ארוכת הטווח שלהם (לעתים קרובות ללא בחירה) בטראומה זו, הם רצו להשאיר מורשת משמעותית של חוויות הוריהם לדורות הבאים. למרות הרתיעה שלהם מאיסוף מידע המפרט את הטראומה של הוריהם, הם טענו שהתהליך יכול להוביל לתוצאות טיפוליות כמו יצירת הערכה גדולה יותר לחוסן של הוריהם, מתן

Alessandro Portelli, "The Peculiarities of Oral History", *History Workshop* 12 115 (1981): 96-107; Lynn Abrams, *Oral History Theory*, London: Routledge, 2010;

Lynn Abrams, *Oral History Theory*, London: Routledge, 2010.

116 <https://www.americanancestors.org/conducting-family-history-interview> נצפה ב-4 באוקטובר 2023.

117 Wendy Bottero, "Practicing Family History: 'Identity as a Category of Social Practice'", *British Journal of Sociology* 66 (2015): 534-556; Susan Moore, "Family History Research and Distressing Emotions", *Genealogy* 7:2 (2023) <https://www.mdpi.com/2313-5778/7/2/26>. נצפה ב-4 באוקטובר 2023.

118 Rebecca Robinson, "Pilgrimage and Purpose: Ancestor Research as a Secular Practice in a Sacred Age", *Genealogy* 5 (4):90 (2021) <https://www.mdpi.com/2313-5778/5/4/90>. נצפה ב-18 בדצמבר 2023.

Sylvia Z. Hartowicz, *Bringing Intergenerational Trauma and Resilience to Consciousness: The Journey of Healing and Transformation for the Wounded Healer Exploring Ancestral Legacy*. Ph.D. dissertation, California Institute of Integral Studies, San Francisco, 2018.

הזדמנות להורים אלה להעיד, ותמיכה בהוריהם המזדקנים.¹¹⁹ האם טענות אלו נכונות גם לגבי היסטוריונית מקצועית, בת הדור השני, המראינת את אביה הניצול?

מי היה "באפלו ביל מבוכניה"?

בפעם הראשונה שראיינתי את אבי, ניצול אושוויץ שנולד בבוכניה, פולין, הייתי בטוחה שאני יודעת בדיוק מה אני עושה. איזו טעות זו הייתה! אך איך יכולתי לדעת זאת באותו זמן? הייתי חוקרת שואה. מקצוענית. כבר ראיינתי קרוב ל-100 ניצולים ולימדתי אחרים כיצד לראיין אותם. הטעויות, ועוד יותר מכך, הלקונות, צפו רק עשורים לאחר אותו ריאיון ראשון, שהחל כשיחה בירושלים במהלך חופשת הפסח המשפחתית שלנו, ובסופו של דבר עברה מטמורפוזה לספר ששינה את חיי. לצערי, עד שאותן לקונות הפכו לבולטות באופן מובהק, לא היה אף אחד בחיים שיכול היה למלא את החללים.

אבי, יחזקאל תידור, נולד בתחילת המאה ה-20 בבוכניה, עיירה פולנית קטנה בגליציה המערבית. במהלך מלחמת העולם הראשונה בני משפחתו הפכו לפליטים בגרמניה, והתיישבו שם לבסוף באופן קבוע. ב-1930 הוא נישא לאישה מעיר הולדתו הפולנית, ולזוג נולדו שני ילדים. הם יכלו להיות חיים נפלאים יחד כמשפחה, אך זה לא קרה, כי היטלר עלה לשלטון, הוריו ואחותו חזרו לפולין, והוא ומשפחתו ניסו ללא הצלחה לעזוב לצרפת או לאנגליה.

לאחר שגורש לפולין בסוף 1938 יחד עם 17,000 יהודים פולנים, הוא דחק באשתו לשלוח את ילדיהם לבלגיה בקינדרטרנספורט. באוגוסט הותר לו להיכנס לגרמניה ולאסוף את הוויזות שלהם לאנגליה. עד שהוויזות הגיעו, היה מאוחר מדי להציל אותו מחמש וחצי שנים במחנות הנאצים, ואת אשתו מלהירצח בפולין. לאחר המלחמה הוא הקים קיבוץ ניצולים בגרמניה המשוחררת, הביא את הקבוצה הראשונה של ניצולים-חלוצים לארץ שם חי עד 1951, ולבסוף ניהל סוכנות נסיעות בניו יורק כדי להיות קרוב לבתו ובנו, שחולצו לאמריקה מזרוע צרפת כילדים פליטים בסוף 1941. שם, כאלמן

Irene Esther Krauskopf, Glen William Bates, and Roger Cook, "Children of 119 Holocaust Survivors: The Experience of Engaging With a Traumatic Family History", *Genealogy* 7: 20 (2023) <https://www.mdpi.com/2313-5778/7/1/20>
ב-18 בדצמבר 2023.

עם ילדים בוגרים, הוא נישא בסופו של דבר לאמי ילידת אמריקה, בת מחצית מגילו, שונה ממנו ברקע, באמונה ובמזג, ואני נולדתי. עלינו ארצה כשפרש לגמלאות. הוא היה בן 71, אני הייתי בת 15, וזו הייתה תחילתה של הרפתקה שקבעה את מסלול חיי. חמש שנים לאחר מכן מצאתי את עצמי עושה את הצעדים הראשונים לקראת הפיכתי לחוקרת שואה.

כילדה ממש קטנה אני זוכרת את אבי מרתק אותי בסיפורים על דמות דמיונית אותה כינה "באפלו ביל מבוכניה" שנלחם באינדיאנים, בנאצים, או בשניהם, מעולם לא הייתי בטוחה במי. יהיו אשר יהיו כוונותיו של אבי כשסיפר לי את הסיפורים, ככל שלמדתי יותר על חוויותיו, כך דמותו התמזגה באמת עם זו של "באפלו ביל מבוכניה", הדמות האמיצה שעל סיפוריה גדלתי. אבי עבר הרפתקאות שונות במהלך מלחמת העולם הראשונה ושרד מערכת שונה מאוד של הרפתקאות במהלך מלחמת העולם השנייה שהיו הורגות רבים מהאנשים שחוו אותן. האם אמרתי רבים? "הרפתקאות" כאלה אכן הרגו את רוב היהודים שעברו אותן בתקופה הנאצית. ככל שלמדתי יותר על עברו, כך הבנתי עד כמה ייחודי היה המרקם המוסרי של ילדותו בעיצוב האדם ששרד את שבעת מדורי הגיהנום.

"מערכה ראשונה" – הראיונות הראשונים

הראיונות הראשונים שערכתי עם אבי החלו כשיחה מזדמנת במהלך חופשת הפסח המשפחתית שלנו ב-1983 כשביקשתי ממנו לספר לי על חוויותיו כיהודי דתי בבוכנוואלד ובאושוויץ. באותה עת, הייתי מעורבת בפרויקט מחקר על היהדות הדתית בשואה, והנחתי שהוא יוכל לספק עדות חשובה מכלי ראשון. סיפוריו, שסיפר לי באסוציאציה חופשית, התמקדו בעיקר בחיים הדתיים במחנות, תוך עקיפת הזוועות של קיומו היומיומי. בדברו על תפילות חשאיות בבוכנוואלד ובאושוויץ, הוא תיאר ניסיונות לשמור על לוח שנה יהודי כדי לציין את החגים, נזכר בחגיגת חנוכה מחתרתית בבוכנוואלד שהפכה למגדלור בים של חושך. שנה לאחר מכן בבוכנוואלד, היה מסוכן מדי לארגן התכנסות כזו, באושוויץ זה היה בלתי אפשרי לחלוטין. הכי הרבה שיכול היה לעשות שם היה לחסוך מעט ממונות המזון הדלות שלו כדי לשלוח לאסיר אחר כמשלוח מנות לפורים. הוא גם סיפר לי את הסיפור המלא של השופר שהיה לנו בבית, אותו קיבל מאסיר אחר לפני צעדת המוות מאושוויץ-בונה ושתקעו בו במחנה בראש השנה 1944. לאחר שהסברתי מראש שאני מחפשת חומר למחקר שלי, הוא סיפק לי בדיוק

מה שחיפשתי. השאלות היחידות ששאלתי היו כדי לקבל מידע על חגים ספציפיים או פרקטיקה דתית כלשהי.

הריאיון הבא, שנערך כמה שבועות לאחר מכן, היה המשך של הראשון, הן בצורה והן בתוכן. לא חשתי את חוסר הנוחות שמרגישים כששואלים שאלות קשות כי פשוט לא שאלתי כאלו. זה היה ריאיון שואה "לייט", אנקדוטות ללא זוועות. שני הראיונות האחרונים שערכנו במהלך האביב והקיץ של 1983 התמקדו בחוויותיו בקיבוץ בוכנוואלד, הקיבוץ החלוצי שהקים בגרמניה המשוחררת במהלך אביב־קיץ 1945. כהקדמה, הוא תיאר את חודשי המלחמה האחרונים שלו בבוכנוואלד לאחר "צעדת המוות" מאושוויץ, כולל השחרור, אך סיפוריו התמקדו בעיקר בתקופה שלאחר המלחמה, והסתיימו בהבאת הקבוצה הראשונה של ניצולים־חלוצים לארץ בספטמבר 1945.

חוויותי כמראיינת ב"מערכה הראשונה", קבוצת הראיונות הראשונה שערכת עם אבי, בקושי התאימו לקריטריונים שצינו קודם לכן לגבי המאפיינים של בני דור שני בוגרים המראיינים את הוריהם הניצולים. לא הייתה לי אמביוולנטיות לגבי שמיעת פרטי הטראומה של אבי כי עסקתי בחלק ה"קל" של הסאגה שלו ושמעתי חלק מהסיפורים פעמים לא מעטות לאורך נעוריי. מלבד זאת, האם לא הייתי חוקרת שואה, הרגילה לשמוע על הזוועות של אותה תקופה? למרות שאבי היה כמעט בן 80 כשראיינתי אותו, לא חשבתי על הריאיון כניסיון להשאיר מורשת משמעותית של חוויותיו לדורות הבאים, אולי כי עוד לא היו לי ילדים באותה עת. ואני מתביישת להודות שבעוד שהייתה לי הערכה רבה לחוסן של אבי, אפילו לא חשבתי על זה כהזדמנות בשבילו למסור עדות אלא ראיתי בזה יותר הזדמנות עבורי להשיג עדות שואה מכלי ראשון לספרים ולמאמרים שעמדתי לפרסם.

"מערכה שנייה" – קבוצת הראיונות השנייה

"המערכה השנייה", שהתרחשה תשע שנים מאוחר יותר, לא הייתה דומה כלל לקודמתה. לסדרת ראיונות זו לא היה מניע מקצועי, אלא אישי בלבד. אבי בן ה־89, שעמד בתלאות היותו פליט גליצאי בגרמניה במלחמת העולם הראשונה, שרד חמש וחצי שנים באושוויץ ובבוכנוואלד במלחמת העולם השנייה, ושמר על גבולות ירושלים במלחמת העצמאות של ישראל, היה לקראת סוף חייו. הייתי כבר אם לשתיים, מודעת היטב לרצון להשאיר מורשת משמעותית לדורות הבאים. בתחילת אותו קיץ נאמר לנו שאבי

חולה סופני. בהתחלה נתנו לו שישה שבועות לחיות שהפכו לשלושה, שישה, ולבסוף, תשעה חודשי חסד, אם אפשר לקרוא להרס הגופני שעבר "חסד", שאפשרו לנו להיפרד. הייתי עסוקה כל העת בטיפול באבי, רק בסוף אוקטובר הבנתי שזו תהיה הזדמנות אחרונה בשבילי לתעד את סיפורו. במשך שנים שמעתי על חוויותיו בשואה. אבל כפי שאני אומרת לתלמידיי, ניצולים מעטים נולדו ישר לתוך השואה, וחשוב לתעד את חייהם לפני המלחמה. זה היה עכשיו או לעולם לא, הזדמנות אחרונה לתעד את הסיפורים, השמות והתאריכים של שנותיו המוקדמות של אבי, באופן שיטתי ובמילים שלו.

עד סוף הסתיו, לאחר שגם אחותי ואחי ערכו מספר ביקורים מהירים בישראל כדי לראות את אבינו, הבנתי עד כמה דחוף היה לראיין אותו על חוויותיו המוקדמות, ההזדמנות האחרונה שלי לתעד נרטיב שיטתי של חייו מלידה ועד עליית היטלר לשלטון. בסוף 1992 התחלתי להקליט את סיפור ילדותו הגליציאית ובגרותו המוקדמת בגרמניה של אבי, שנים לפני שהיטלר עלה לשלטון. לאחר ששלחתי את אמי למנוחה נחוצה מאוד, הייתי יושבת עם אבי, כמעט מכריחה אותו להיזכר בסיפורים הנשכחים מזמן של נעוריו בבוכניה, מינכן ופרנקפורט. "מי בכלל יתעניין בדבר כזה", הוא היה שואל אותי שוב ושוב, ואני רק חייכתי, מצביעה על מכשיר ההקלטה, ואומרת, "אל תשאל שאלות, פשוט תמשיך לדבר". מעולם לא דנו בסיבה להתעקשות ולדחיפות שלי לתעד פתאום את עברו, אבל הוא יכול היה לקרוא את הסימנים שאותת לו גופו. הגענו למצב שהוא היה רואה אותי נכנסת בדלת הראשית עם מכשיר ההקלטה ונאנח בהלצה לאמי בעגה יידישאית, "אוי וויי, מלאך המוות (Malach Hamoves) הגיעה שוב". כשהייתי מפעילה את הטייפ הוא היה מתחיל כל מפגש במילים "על כורחך", תזכורת למשנה באבות ד' כ"ט: "על כרחך אתה נוצר, ועל כרחך אתה נולד, ועל כרחך אתה חי, ועל כרחך אתה מת, ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא". ובכל זאת, אני יודעת שהוא ציפה לאותן שעות של קרבה שהיו לנו יחד ואני אסירת תודה שרק כשבאמת לא היה לו יותר כוח לשבת ולדבר, הן הגיעו לסיומן.

בניגוד ל"מערכה הראשונה", הפעם שאלתי שאלות וחקרתי לפרטים, מה שלא היה קשה במיוחד כי דיברנו על אירועים שהתרחשו הרבה לפני או אחרי התקופה הנאצית. הייתי אסירת תודה על כך שעזרתי לאבי להשאיר בעולם עדות, ומקווה שגם הוא הרגיש כך, למרות שהתבדח על כך שהכרחתי אותו לעשות זאת. אמנם תמיד הערכתני את החוסן שלו נוכח

מה שעבר בשואה, אולם לאחר ששמעתי על ההרפתקאות המדהימות שעבר לפני ואחרי המלחמה, עכשיו הערכתי אותו אפילו יותר. כשסיפר סיפורים על שנותיו המוקדמות, הבנתי איך הוא המציא את עצמו מחדש שוב ושוב: כנער פליט מגליציה, כסטודנט גרמני צעיר במהלך המשבר הכלכלי של תחילת שנות ה-20, כניצול שואה בגרמניה המשוחררת ובארץ ישראל לאחר העלייה ב-1945, כ"אמריקני זמני" משנות ה-50 ואולך, ולבסוף, כישראלי חוזר בשנות ה-70. האומץ שלו לעולם לא לוותר ולבנות את חייו מחדש בכל פעם, כשלעתים הוא נותר רק עם הבגדים שעל גבו, חיזק אצלי את הזהות הן כבת הדור השני והן כבתו. באותה עת, לא ניתחתי את הפרטים של אותה זהות, מתמקדת יותר במסגרת ובכוחו האישי. כמה מוזר להיות מודעת לאותו כוח בדיוק כשהוא דעך לנגד עיניי.

"מערכה שלישית" – קיבוץ בוכנוואלד

חלקים אחדים מהחיים הם דיאכרוניים, אחרים הם סינכרוניים. עוד לפני ש"המערכה השנייה" התחילה, "המערכה השלישית" כבר החלה להתגבש. זמן קצר לפני שאבי חלה, התחלתי לאסוף חומר על "קיבוץ בוכנוואלד", עבור הספר שתכננתי לכתוב מאז שראיינתי אותו כמעט עשור קודם לכן. התכוונתי לספר את סיפורו של הקיבוץ החלוצי הראשון לאחר המלחמה בגרמניה המשוחררת, ממועד הקמתו ועד שהפך להיות קיבוץ נצר סרני. זאת הייתה אמורה להיות תרומתי המקצועית לתולדות שארית הפלטה, השריד ששרד מיהדות אירופה לאחר השואה, אך גם מחווה לכוחו של אבי לאחר המלחמה, לתושייתו ולאמונתו בעתיד. הקראתי לו את הפרקים הראשונים כשהוא שכב בבית החולים, ומאוחר יותר כשחזר הביתה. הוא התעניין, העיר כמה הערות ותיקן מעט תיקונים, אך כבר לא היה לו הכוח להתלהב מהספר. ימיי התחלקו בין הוראה, טיפול במשפחתי, עזרה לאמי בטיפול באבי, וראיונות אֵתו. מאוחר בלילה, הייתי חוזרת הביתה וכותבת עוד עמוד או שניים על "קיבוץ בוכנוואלד". כל פרק היה מרוץ נגד השעון. הייתי יושבת ליד המחשב עד שלוש לפנות בוקר, מקווה לסיים את כתב היד לפני שהמחלה תסיים את אבי, אך בסופו של דבר הבנתי שזה היה מרוץ חסר תוחלת נגד אויב חזק. הייתי הולכת לדירת הוריי עם הפרק האחרון שכתבתי, ומתחילה לקרוא אותו בקול לאבי, אך תוך דקות עיניו היו נעצמות, לא מחוסר עניין אלא מחוסר כוח. בשלב מסוים הפסקתי להקריא לו פרקים, אך המשכתי לכתוב, מברכת על כך שעוד הצלחתי לבדוק אֵתו כמה עובדות וסיפורים

שהופיעו בפרקים הראשונים בספר, שעסקו בתקופה בה עוד היה לו תפקיד מרכזי בהכשרה בגרמניה. בפרקים האחרונים הייתי לבד. סיימתי את הספר כמה חודשים לאחר מותו, מקדישה אותו לזכרו, בדיוק כפי שעשיתי עם הגרסה האנגלית שפורסמה כמה שנים לאחר מכן.

"המערכה השלישית" הייתה שונה מאוד מאלו שקדמו לה. מכיוון שכבר ראינתי את אבי על חוויותיו בקיבוץ, כמעט ולא הייתי צריכה לחקור פרטים, מלבד בדיקת שמות או רצף אירועים. כמו הראיונות המקוריים, "קיבוץ בוכנוואלד" אפשר לאבי להעיד, אך הפעם לקהל רחב יותר שכן זה הפך לספר. תמללתי את הראיונות אך עדיין לא שיתפתי אותם עם אף אחד, אפילו לא עם המשפחה. קיוויתי שספר על הקיבוץ שלאחר המלחמה שהוא עזר להקים יהיה מורשת ציבורית של חוסן שתגיע למשפחה, לחברים ולציבור, שיקראו על אומץ לבו והרפתקאותיו של אבי לאחר המלחמה. כבר כתבתי על הסאגה של אחותי ואחי בספר המבוסס על הדוקטורט שלי, אך זו הייתה הפעם הראשונה שפרסמתי את סיפורו של אבי, או לפחות חלק ממנו, בצורת ספר. הייתי נרגשת מהיכולת לעשות זאת, למרות שאבי כבר לא היה בחיים, או אולי בגלל שהוא כבר לא היה בחיים, כי הרגשתי שאני ממלאת לפחות חלק מהציווי של סבתי אליי באותו חלום לפני שנים ששינה את חיי: "יש לך משימה. לוודא שלא ישכחו אותנו".

"מערכה רביעית" – באפלו ביל מבוכניה

"קיבוץ בוכנוואלד" היה המסע האחרון שלי לכתובת היסטוריה משפחתית למשך למעלה מעשור. בשנים שלאחר מכן פרסמתי מחקרים על נשים בשואה, על הימין הציוני באמריקה במהלך המלחמה, ועל צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה. לא רק נושאי המחקר שלי עברו שינוי דרמטי. כך גם עבודתי, בריאותי ונישואיי. ראש מחלקה חדש באוניברסיטת חיפה שטען שהוא מתנגד ללימודי שואה, אך למעשה התנגד לי, סירב לחדש לי את החוזה. בסופו של דבר, קיבלתי משרה באוניברסיטת בר-אילן, אך ועדת החיפוש התעקשה על תחרות גלדיאטורים ביני לבין מועמדת אחרת (חברה!); כשכל אחת מאתנו במשרה חלקית, עד שיקבעו מי מתאימה יותר. ניצחתי, השגתי ביטחון מקצועי, אך במחיר בריאותי הפיזית שהידרדרה במהלך השנים המלחיצות. כך גם נישואיי, שבאותם ימים הסתיימו בהסכמה הדדית. התחלתי פרק חדש בחיי, ובסופו של דבר נישאתי לעמית, יהושע שוורץ, גם הוא גרוש, ויחד בנינו משפחה משולבת ונפלאה.

כשהתקרבתנו ליום הנישואין הראשון שלנו, בעלי הציע ירח דבש מאוחר בפולין, כדי לבקר באושוויץ, ובייחוד בבוכניה, שם נולד חמיו המנוח. במהלך הנסיעה הוא גם שאל אותי מדוע מעולם לא כתבתי את הביוגרפיה של אבי, וכך יזם את מה שבסופו של דבר הפך ל"ההרפתקאות המדהימות של באפלו ביל מבוכניה (68715): סיפורו של יהודי גליצאי, רדיפה, שחרור, טרנספורמציה".

"המערכה הרביעית" – כתיבת סיפור חייו של אבי חמש-עשרה שנים לאחר מותו – הייתה שונה מכל פרויקט קודם הקשור אליו. כבר לא יכולתי לברר אצלו לגבי עובדה זו או אחרת, והייתי צריכה להסתמך על הראיונות עמו, הסיפורים שסיפר לי, הזיכרונות של אמי, ואלה של בני משפחה וחברים. רוחו אולי ריחפה מעליי כשישבתי וכתבתי, אך במובן המעשי, הפעם הייתי באמת לבד.

ב-1998, ד"ר ג'ואן רינגלהיים, מנהלת מחלקת התיעוד בעל פה במוזיאון השואה של ארצות הברית בושינגטון הבירה, חיברה חוברת הנחיות לריאיון תיעוד בעל פה בה היא קבעה:

"תהליך הריאיון הוא אמנות, לא מדע... מטרתנו היא להקשיב. עם זאת, מגבלות כאלה לא צריכות להגביל שאלות חקירה כאשר התשובות מינימליות מדי, מבלבלות, או אפילו נראות שגויות, או כאשר המראיין חושב ששאלה הכרחית... כמראיינים, אנו נוסעים עם המראיין... אנו מנסים לשבת בתוך הסיפור של האדם כאילו שום דבר אחר לא קיים... אנו מנסים להבין מבפנים כאילו היינו שם... אבל אנחנו תמיד זרים, גם כשאנו חולקים אינטימיות עם המראיין."¹²⁰

בעת כתיבת הספר אכן הרגשתי כאילו אני חולקת יותר אינטימיות עם אבי מאשר במשך רוב חייו, למרות שהיינו מאוד קרובים. הפעם הקרבה הייתה בראשי, מדמיינת אותו כילד קטן בבוכניה הולך לחיידר, או מטייל בניקולסבורג (היום מיקולוב, צ'כיה) עם אביו כפליטים במנוסה מגליציה בתחילת מלחמת העולם הראשונה. בפעם הראשונה הבנתי לעומק מה שאבי חווה לאורך כל חייו, ולא רק בשנות המלחמה. בעוד שזה העצים את

Joan Ringelheim et al, *Oral History Interview Guidelines*, USHMM: Washington, DC, 1998 (revised 2007) vi-viii.

המודעות שלי לחוסנו הפנימי, זה גם חיזק את התקווה שירשתי אפילו מעט ממנו.

אבל היה היבט נוסף של כתיבת סיפורו של אבי שכהיסטוריונית ומראינת ותיקה גרם לי צער אינסופי. הקשבתי לאבי, "נסעתי אֶתו" לאורך הראיונות, ולא הגבלתי שאלות חקירה, אך התעלמתי ממה שכל מראיין מתחיל לומד: נדיר שרשמתי עובדות בסיסיות על אנשים ומקומות שלא היה להם קשר מיידית לסאגה המרכזית. ככל שכתבתי יותר, כך הבנתי כמה מידע היסטורי חיוני חסר שמעולם לא חשבתי לשאול אותו עליו במהלך הראיונות, במיוחד לגבי הדורות הקודמים. דברים פשוטים כמו תאריכים ומקומות לידה ופטירה, שמות מלאים, רצף אירועים. מדוע לא לחצתי לדעת יותר על משפחת אָמו, מתי והיכן מתו הוריו של אביו, האם היו להם שמות אמצעיים או על שם מי כולם נקראו? לקח לי שנים לשחזר חלק מהמידע החסר, ועדיין חסר לי הרבה ממנו עד היום. אבל תוך כדי סקירה מדוקדקת של הראיונות, הבנתי גם שלאבי לא היו תשובות לחלק מהשאלות, ומצאתי אותן רק שנים לאחר מכן כשהוצאתי נתונים ממקורות ארכיוניים דיגיטליים חדשים.

הבנתי גם עד כמה הייתי עיוורת לדינמיקות מסוימות, רק עכשיו אני מזהה זאת כעיוורון מכון, שאפשר לי להתמודד מקצועית עם תיאורי זוועות השואה אליהם נחשפתי כמעט על בסיס יומי. לקח לי שנים להבין שרוב הסיפורים ששמעתי על חוויות השואה של אבי לאורך נעוריי לא הגיעו ישירות ממנו, אלא מאמי ילידת אמריקה שעם חלוף הזמן, הפכה ל"ניצולה בעקיפין". לקח לי עוד יותר זמן להבין שזה היה חלק מתהליך פנימי שלה לנסות לכפר על מה שהיא ראתה כמזלה הגיאוגרפי, העובדה שנולדה באמריקה לפני השואה, ולא באירופה, כמו רבים מבני דודיה. בעוד שאבי היה מספר בעיקר סיפורי שואה מעוררי תקווה עם מוסר השכל חיובי, אמי לא הסכה ממני אף אחת מהזוועות. תוך כדי כתיבת "באפלו ביל מבוכניה" ובחינת התאריכים של סדרת הראיונות הראשונה, תפסתי עד כמה הם היו קשורים ללידת בתי הבכורה, אירוע שהתרחש קצת יותר מתשעה חודשים לאחר שאבי, כמעט בן השמונים, החל את הריאיון האחרון במילים: "אין זה משאת חיי שיהיה לי נכד שייקרא על שמי".

כתיבת סיפורו של אבי הייתה חוויית למידה יותר ממה שיכולתי לדמיין. גיליתי דברים עליו ועל משפחתו שלא ידעתי וצברתי תובנות חדשות לגבי חלק מחוויות המשפחה מילדותי. כתיבת הספר קירבה אותי עוד יותר לאחי ואחותי, שהיו אסירי תודה על כך שאני מעבירה את מורשת אבינו לדורות הבאים. זה הצריך לעתים קרובות ניסוח זהיר של קטעים שונים מאותה

היסטוריה, בייחוד בנושאים רגישים הקשורים לנישואי תערובת ואמונות דתיות. ועדיין לקח עשור נוסף לאחר מות אמי עד שיכולתי לבחון את רגשותיי לגבי נושאים כאלה, מאחר ועד אז אימצתי אוטומטית את עמדת הוריי בנושאים רבים במהלך חייהם. במובן זה, פרסום הספר ב-2009 היה שילוב של מילוי חוב וחוויה משחררת, הצעד הראשון שאפשר לי להתקדם עם חיי לכיוון בו בחרתי באופן עצמאי.

אפילוג

במהלך העשור שלאחר פרסום הספר, הבנתי שזו הייתה אשליה לחשוב שהשארתי מאחורי דפוסים קודמים. בהגיעי לפסגת חיי המקצועיים, נתקלתי שוב בבעיות הקשורות לעבודה ולבריאות שגרמו לי לחשב מחדש את המשך המסלול. בעלי, שהזכיר לי כמה נהייתי לכתוב על אבי, עודד אותי לכתוב מסות היסטוריות על משפחתי, הפעם מצד אמי, מה שעשיתי בספרים ומאמרים, כולל ספר על חמותי.

אך הייתי רחוקה מלסיים עם משפחת תידור, כולל עצמי. כראש מכון פינקלר לחקר השואה, יזמתי פרויקט על צאצאי ניצולי שואה, שהוביל לסדרת מאמרים בהם חקרתי כיצד היותי בת הדור השני מילא תפקיד לימינלי או תת-הכרתי בפעולותיי, החלטותיי ובחירותיי. בעוד שהמסקנות עזרו לי להבין טוב יותר את עברי, חלק מהן גם עזרו לי לעצב את ההווה שלי, כולל ההבנה שהמחקרים שאותם אהבתי יותר מכול היו אלה הקשורים, אפילו באופן שולי, למשפחתי.

כדי להעשיר את הסיפורים ששמעתי על אירועים היסטוריים, ביליתי שעות וימים בשימוש באוספים דיגיטליים חדשים זמינים באינטרנט, במיוחד אלה מארכיונים פולניים, מהם כריתי מידע על משפחת אבי. התגליות אפשרו לי למפות שישה דורות אחורה, עד סוף המאה ה-18. גם בלי לדעת דבר על מראם, אהבותיהם, שנאותיהם, העדפותיהם ואישיותם, עם כל שם של אבות אבותיי, תאריך לידה, נישואין ומוות, גיליתי את אבני הבניין של זהותי שלי. לאחר שתמיד פחדתי לאבד את יקירי ולהישאר לבד (איך לא כבת ה"דור השני"?!), סוף סוף הרגשתי מוקפת, לפחות וירטואלית, על ידי אינספור בני משפחת תידור מהעבר.

מלבד ההיבט המקצועי שאפשר לי לבחון באופן ביקורתי מקורות היסטוריים ולמפות מה קורה כשיש התנגשות בין עדויות בעל פה ותיעוד בכתב, התהליך שימש כרוז לבחינה עצמית, משהו שהרגשתי צורך גובר בו

עם חלוף הזמן. השילוב של למידה על עבר משפחתי, יחד עם הרצון להבין טוב יותר את התפקיד שהייתי בת הדור השני מילא בעיצוב הנפש שלי, דחף אותי לחשוב על מי אני ואיזו מורשת אשאיר בסופו של דבר. אהבתי להיסטוריה, בשילוב עם חוויות השואה של אבי, שזורזו על ידי החלום בו סבתי מהשואה הטילה עליי לוודא ש"לא ישכחו אותנו", הם מה שהפכו אותי לחוקרת שואה. דבר זה, בתורו, חיזק את מה שהרגשתי כאחריות טבעית להעביר לא רק את הסיפורים, אלא גם את המסורות, הערכים והבחירות שלהם לדורות הבאים.

אבל האם זה היה טבעי? האם אלה באמת היו הערכים ואורח החיים שלי, או השתקפות של תחושת אחריות כלשהי של הדור השני לשחזר ולהמשיך את מה שהנאצים ניסו להרוס? האם בעצם הפכתי לצינור להעברת סיפורים, אמרות, מסורות ואתיקה של אנשים אחרים לדורות הבאים מבלי לבחון אותם באופן ביקורתי כדי לראות אם הם גם שלי? ואפילו אם הם היו לטעמי, משהו שמעולם לא באמת חשבתי עליו כי זה עלול להוביל למה שיכול להיחשב כחוסר כבוד להורי, האם הייתי רק צינור לאמונות ואורחות החיים שלהם מבלי להוסיף משהו משלי? בצעד נוסף קדימה, הבנתי שמעולם לא מרדתי במובן הקלאסי של המילה, אפילו כשהייתי צעירה יותר. הרי מעולם לא רציתי לפגוע באבי הניצול המבוגר! ובכל זאת, פעם אחר פעם שאלתי את עצמי כמה מהבחירות שלי היו באמת הבחירות שלי, ולא רק ביטויים שונים של נשיאת נטל הדור השני וניסיון לפצות את הורינו על מה שהיטלר לקח מהם.

בעודי כותבת מילים אלו, אני עדיין מתמודדת עם אותן שאלות, מנסה למצוא תשובות מבלי לקרוע באופן בלתי הפיך את המסגרת של מי שאני, מה שאני עושה, מה שאני מנסה להעביר לדורות הבאים, ומה שהייתי רוצה שיזכרו ממני. זהו מסע ארוך ומפותל אך בו בזמן גם הרפתקה מרתקת שתוצאותיה הסופיות יעוצבו על ידי גורמים רבים, בראש ובראשונה על ידי מורשת הדור השני שלי.

פרק 13:

עבור הדור הבא

לסיום

מורשת. חותם שמשאירים בעולם. דבר שאדם מבקש להעביר לדורות הבאים, כדי לשנות את עולמם לטובה. המונח נובע מהלטינית *legare*, "למנות בצוואה אחרונה, לשלוח כשגריר", ובסופו של דבר קיבל משמעויות בשפות שונות. היא עשויה להיות מוחשית בצורת נכסים, אך היא יכולה להיות גם רוחנית, ולכלול את האתיקה, האמונה והערכים הבסיסיים של האדם.

גורמים רבים משקפים את המורשת הרוחנית של הפרט וביניהם אופיו של האדם, המוניטין שלו והדרך בה הוא מנהל את חייו. ואולם, השארת מורשת לדורות הבאים היא מעשה שמעבר לאדם עצמו. מדובר ביצירת עתיד חיובי לאנשים שיבואו אחרינו. אדם תמיד מבקש חיים משמעותיים, והתקווה להשאיר מורשת היא אחת הדרכים להעניק לו תחושה של ייחוד, ולמלא את חייו במשימה ובמטרה.

בשנים האחרונות, הרהרתי רבות בשאלה איזו מורשת אני אשאיר, מעבר לזו שקיבלתי מדורות קודמים. אפילו זה נהיה מורכב. איזה דורות קודמים? כי אפילו אם נסתכל רק על דור אחד אחורה, אני תוצר של שתי מורשות: מורשת "הדור השני" לשואה מצד אבי ומורשת ה"דור הבא" מאמי, של הילדים שהיו הדור השני להורים ילידי אמריקה שהיו בעצמם בנים ובנות למהגרים יהודים ממזרח אירופה.

כאשר חוזרים עוד יותר אחורה, הסיפור מסתבך עוד יותר מאחר וקיימות מורשות נוספות מכל הכיוונים. מורשות של סבים, סבתות, סבים רבא וסבתות רבתא וכן הלאה, הכוללות דורות רבים. אם אדם בר מזל, הוא "חי" במשך ארבעה דורות. אדם כזה מכיר את ילדיו, נכדיו ואפילו ניניו שיזכרו את פניו וקולו וידעו מי היה כאדם. אבל אחרי זה, אדם הופך להיות תואר

"(סבא רבא רבא") ופחות אדם אמיתי, ולרוב גם בלי סיפור. כך שהרעיון של "נאסף אל אבותיו" הופך למציאות כאשר הם מצטרפים לגוף העצום של דורות קודמים, המוני בני אדם שאינם נבדלים זה מזה, שבסופו של דבר מתמצקים לביטוי "אבותינו". המורשת שהורישה לנו כל אחד מאותם אבות לא ידועה באופן פרטני ומה שנשאר לנו הוא משהו די בסיסי ומורכב מערכים מוסריים קלאסיים, לפעמים דתיים, ניחוח של שייכות לאומית ולעתים קרובות אפילו לא זה.

חרף הדימוי הבלתי משתנה שלהן, בפועל מורשות הן דינמיות, בייחוד החלק הבנוי על מסורות שהיו תגובות למצבים ספציפיים מהעבר. האם מצפים מאדם לקבל מורשת שלמה כחטיבה אחת? כמה מתוכה הם ערכים בסיסיים בלתי משתנים וכמה מורכבת מתגובות המבוססות על תרבות של זמן מסויים ומקום ספציפי? האם צריך להבחין בין אמונות בסיס קבועות שאין עליהן עוררין לבין מסורות מומצאות אך ארוכות טווח? האם מצפים מאדם לאמץ את כל חלקי המורשת כדי לכבד את הדורות הקודמים או שמא ניתן לבחון בביקורתיות את הסיבות ליצירת חלקים מאותה מורשת כדי לראות אם הם עדיין תקפים? מה נשאר ממנה ומה ניתן לשנות?

כהיסטוריונית אני מודעת לצורך בזמן ובמרחק כדי לקבל פרספקטיבה היסטורית ברורה. לאחרונה הבנתי כמה זה נכון גם לגבי מורשות. שנים לאחר מותם של הוריי אני עדיין מנסה לפענח איזה חלק מהמורשת שקיבלתי ירשתי מכל אחד מהם. אילו חלקים ממנה יהפכו למורשתי? מה אני אוסיף למורשת אבותיי? אלו שאלות שאני עדיין מתמודד אתן היום.

ישנם שני סוגים בסיסיים של מורשות: אלו של "עשייה" ואלו של "היות". החלוקה אינה כה דיכוטומית כפי שהיא נראית. לא ניתן לקבוע בפשטנות שמורשת הדורשת ממך "לעשות" היא פעילה ומצבית בעוד שזו שדורשת ממך "להיות" היא יותר פסיבית ונמשכת. לכאורה, מורשת הדורשת ממך "לעשות" אינה דורשת לאמץ אמונות בסיסיות, אך הפעולה של "לעשות" בכל זאת מכריזה על אתוס. המורשת הנפוצה של בני הדור השני להיות "נר זיכרון" לקרובי משפחה שנרצחו בשואה היא מורשת ששייכת לקטגוריה "להיות", אך לעתים קרובות היא גם מרמזת על "עשייה", ביצוע פעולות זיכרון והנצחה. המורשת של צאצאי מהגרים היא לעתים קרובות מורשת של "עשייה", פיצוי או חיזוק מעמד חברתי וכלכלי, אך היא לעתים קרובות הופכת גם למורשת של "להיות" על ידי יצירת זהות. כך ששני הגורמים קשורים זה בזה בקשר גורדי.

חלקים נרחבים מהספר הזה מבוססים על התהליך של פיתוח הזהות שלי כבת הדור השני ובת "הדור הבא" במדינת ישראל ולכן אין זה מפתיע שחלק גדול מהמורשת שהפנמתי – באופן מוזר יותר מסיפורי אמי על חוויות אבי מאשר ישירות מאבי – היה קשור לשואה. "לזכור, לחקור, להנציח", כך נפתח המוטו החדש שקבעתי למכון לחקר השואה שבראשו אני עומדת, המסכם הרבה מהמורשת הזו. אבל החלק השני שלו, "יוצרים קהילות, בונים גשר בין הדורות", היה שלי בלבד. בשנים האחרונות הקדשתי זמן רב לבניית הגשר הזה בין הדורות וביצירת קהילות שונות, אם במישור המקצועי ואם במישור האישי, כשאני רואה בכך חלק מהמורשת שלי הן כבת הדור השני והן כבת "הדור הבא". שמירה על קשרים משפחתיים חזקים במשפחה הגרעינית והמורחבת. חיפוש אנשים מהעבר שלי. יצירה מחדשת של קבוצות שהיו קיימות בעבר והתפרקו, כמו כנס האיחוד שיזמתי ל-70 חברי השכבה שלי מבית הספר היסודי בו למדתי בחו"ל לכבוד חגיגת 50 שנה לסיום בית הספר.

איך כל זה קשור למורשת הדור השני שלי? אנחנו לא ילדים של "קורבנות" השואה אלא של שורדים; אלו ששרדו, כדברי אבי, "בחסדי ה' ועם המון מזל", את הקטסטרופה כדי לבנות מחדש את חייהם וליצור משפחות חדשות. חרף הזוועות שההורים שלנו עברו, המורשת האמיתית שלהם אינה קורבנות אלא עמידות ונחישות. ההישרדות הזו הייתה לעתים קרובות קשורה באחרים. סיפורי אבי מתקופת השואה הדגימו כמה קשה לשרוד לבד. להיות חלק מקבוצה; להיות עם "אחיות מחנה" או "אחי מחנה" הגביר את סיכויי ההישרדות. לכן בניית גשרים ויצירת קהילות הם ביטוי נוסף לחלק ממורשת הדור השני שקיבלנו מההורים שלנו – השורדים.

מה אני מוסיפה לכל זה? האם זו לא מספיק מורשת להעביר הלאה? בשנים האחרונות אני מתלבטת אם יש להעביר הלאה את המורשת הזאת כפי שקיבלתי אותה או רק חלקים ממנה. לדוגמה, הרובד הציוני האמביוולנטי של אמי. אמנם היא מאד אהבה את מדינת ישראל אך הורישה לי אינספור לבטים לגבי תהליך העלייה שעשינו כמשפחה לפני יובל שנים והשאלה אם להישאר או לשוב לארצות הברית. במשך שנים היא אף דחפה אותי לחפש עבודה בארצות הברית ולחזור לשם עם משפחתי, לכאורה "כדי להציל את המשפחה מפני שואה נוספת, הפעם בארץ". רק עכשיו, יותר מעשור לאחר מותה, אני מרגישה בנוח להצהיר באופן חד-משמעי שאין לי לבטים לגבי הרצון לחיות בארץ, ושאני חושבת שהעובדה שהיא הייתה הכוח המניע

לעליית המשפחה לפני חמישים שנה היה אחד הדברים החשובים והטובים ביותר שעשתה בשבילי בכל ימי חיי. אני מרגישה בנוח להכריז שאהבתי למדינה הנה אבסולוטית, ואינה תלויה בהנהגה זו או אחרת, בנפתולי הביורוקרטיה, במצבנו הצבאי, ועוד. שאין לי כל כוונה לעזוב את המדינה ואני מקווה שצאצאיי גם ירגישו כך.

גם בנוגע לנישואי תערובת, שיש לנו לא מעט מקרים כאלה בקרב בני משפחתי בחו"ל, אימצתי דרך התייחסות שונה מזו שבמורשת שקיבלתי. בדומה להוריי, גם אני לא רואה בנישואי תערובת דבר חיובי שיש לשאוף אליו, אך בשונה מאמי שטענה בפניי שיש להוקיע נישואים כאלה בפרהסיה ולא לקבל את הנוהגים כך לחיק המשפחה (על אף שבפועל היא מעולם לא נהגה כך, והדברים נשארו ברמה הדקלרטיבית בלבד) אימצתי יותר את הגישה לשמור על קשר הדוק עם כל בני ובנות משפחתנו בחו"ל, יהודים ולא-יהודיים כאחד. רק כך אפשר לקוות כי הדורות הבאים במשפחתנו, גם אם הם אינם יהודים על פי ההלכה או על פי כל קנה מידה אחר, ייודעו לחלקים ממורשתם היהודית ויהיה יותר סיכוי לעורר אצלם קשר חם ויחס חיובי ליהודים, ליהדות ולמדינת ישראל. אלו רק שתי דוגמאות לדרכים שבהם בני ובנות ה"דור השני" ו"הדור הבא" משמרים חלקים מהמורשת שקבלו בעוד שהם בונים לעצמם מורשת המתאימה יותר להם, לתקופתם, לניסיונות של הדור בו הם חיים, ולאופי האישי שלהם.

ובחזרה למורשת שירשתי מהוריי: זו בהחלט מורשת נפלאה של כוח ופעולה חיובית, אך היא גם יכולה להיות מתישה. זו מורשת שאינה בהכרח מתאימה לכולם, במיוחד אם הם לא בילו חלק משמעותי מחייהם במגע יומיומי קרוב עם שורדי שואה, מספיק קרוב להבין אותם עד כמה שאפשר. קבלת מורשת צריכה להיות פעולה שנעשית מתוך בחירה ולא מתוך לחץ רגשי, הכאה על חטא, או כפייה. התוספת שלי למורשת שאשאיר לבני הדור הבא, בין אם מדובר בצאצאים פיזיים או רוחניים, היא התקווה שהמקבלים אותה יאזנו בין הצרכים הרגשיים והפיזיים שלהם לבין כל מורשת מדורות קודמים כולל זו שיקבלו מבני ובנות ה"דור השני" או "הדור הבא".

יש נטייה לראות במורשת, ובייחוד מורשת הניצולים, מעין אמונה קדושה שניתנה לנו – ילדיהם – דבר שמקשה להבחין בין מרכיביה השונים. לכן אני מקווה שדורות העתיד יכבדו את חשיבות המורשת הזאת אך יבחינו בין מרכיביה המרכזיים – האמונות הבסיסיות של חיינו – לבין

זהות, ציונות, מורשת: מסע "הדור השני" ו"הדור הבא" בחיפוש אחר מולדת

מסורות ארוכות טווח הניתנות לשינוי, והמרכיבים שהיו תגובות למצבים ספציפיים; שהם ייקחו ממנה מה שמתאים להם בעולם הדינמי שבו הם חיים. בכך הם לא רק יכבדו את אבותיהם השורדים אלא גם יודאו שהמורשת אֶתה יישארו באמת תהפוך למורשת שלהם, אותה יוכלו גם להעביר לדורות הבאים.

הספר עוסק בבני "הדור השני" – ילדים של ניצולי שואה, ו"הדור הבא" – בני ה"דור השני" שנולדו בנכר ועלו ארצה, ובכך הושפעו ממגוון תרבויות. הספר בוחן את סיפורם של בני "הדור השני" ו"הדור הבא" באמצעות ניסיונה האישי והמקצועי של המחברת. הפרקים השונים עוסקים בסוגיות של זיכרון, זהות, הנצחה משפחתית ועשייה ציבורית, ומציגים התלבטויות שונות הקשורות בהעברת מורשת ה"דור השני" ו"הדור הבא" לדורות הבאים.

*

פרופ' יהודית (ג'ודי) תידור באומל שוורץ משמשת הראש המכון לחקר השואה על שם ארנולד וליאונה פינקלר, ממונה על הקתדרה לחקר השואה ע"ש משפחת אברהם ואדיתה שפיגל והקתדרה לחקר שואת יהודי אירופה ע"ש הרב פנחס ברנר באוניברסיטת בר-אילן, ומלמדת כפרופ' מן המניין במחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטת בר-אילן. חברה

וערכה ספרים ומאמרים רבים העוסקים בחקר השואה ובחקר מדינת ישראל עם דגש על נושאים תרבותיים הכוללים מגדר, זיכרון, הנצחה, דת, ובני "הדור השני" ו"הדור השלישי" לניצולי שואה.

מוט"ב: 0-3-93168-965-978 ISBN

ארץ

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה